

Ирон æгъдауыл дæ къыхæй куы ныл-
лæууай, уæд дæ уæлфадæй сгæпп ласдзæн.

Æгъдау кæй нæ баурома, уый
æфсæн рæхыс дæр нæ бауромдзæн.

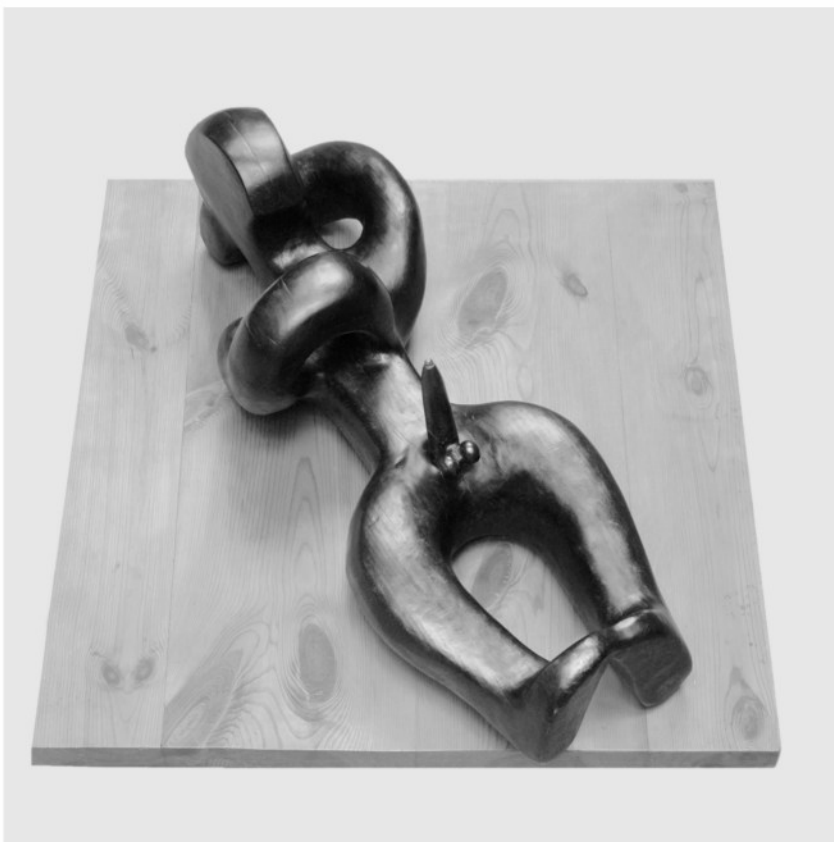
ИРОН ÆМБИСÆНДТÆ

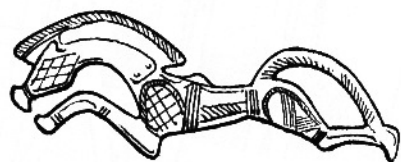
12

2007

MAX ΔУГ

НАША ЭПОХА

Издается с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Главный редактор — Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств.секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ

Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,

Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,

Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2007

МАХ ДУГ

12
'07

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

РЕСПУБЛИКÆ ЦÆГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ ЦÆДИСЫ ÆРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Сæйраг редактор — ХЪОДЗАТЫ Æхсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ — ГУСАЛТЫ Барис

Поэзи, драматурги — МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КЪУСРАТЫ Анатоли,
НÆКУЫСАТЫ Наирæ, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2007

НОМЫРЫ ИС:

Тъехты Валентин. Ивгъуыд бонты хур. Кæрон	5
Чеджæмты Ахсар. Дзырд дидинæг калы. Аемдзæвгæтæ	40
Хъодзаты Ахсар. Дзуапп Чегемæн. Аемдзæвгæ	48

ХУЫБЕЦТЫ РАЙÆ: 95 АЗЫ

Хуыбæцты Райæ. Темболат. Радзырд	53
----------------------------------	----

ГУЫРДЗЫБЕТЫ ИРИНÆ: 70 АЗЫ

Гуырдызæбеты Иринæ. Аенус æмæ исдуг. Аемдзæвгæтæ	63
Багаты Лади. Джæргаты Датъи. Таурæгъ	70

АРСЕНИ ТАРКОВСКИЙ: 100 АЗЫ

Арсени Тарковский. Урс бон. Аемдзæвгæтæ	80
Хъаныхъуаты Савели. Чысыл нывтæ	87
Ситохаты Саламджери. Кæрз бæлас. Радзырд	91
Бекмæрзаты Мырзабег. Аецæг хабæрттæ	95

ТÆЛМАЦТÆ

Мигель де Унамуно, Франческо Къеза. Аемдзæвгæтæ	99
---	----

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

ЛИТЕРАТУРÆЙЫ ФАРСТАТÆ

Мæрзойты Сергей. Этюдтæ	111
-------------------------	-----

УИДÆГТÆ

Джыккайты Шамил. Мæсыг	126
Тменаты Дзæрассæ. Уырнæнтæ æмæ мæнгуырнæнтæ	139
Дзанайты Хадзымæт. Аевзаг æмæ культурæйы иудзинад	150

ИРОН ПОЭЗИЙЫ АНТОЛОГИ

2007 АЗЫ «МАХ ДУГ» НЫММЫХУЫР КОДТА	166
------------------------------------	-----

Журналы авторты хъуыдытимæ редакци
алкæд разы нæ вæййы

ТЪЕХТЫ Валентин

ИВГЪУЫД БОНТЫ ХУР*

Этюдтæ

ХЪУЛОН УÆРЦЦЫТÆ

Хæд ма ма фыд колхозы сæрдарæй куыста. Хъæуы лæгтæ Дæлвæзы мæнæуы хуым карстой æмæ уыцы хъæлдзæгæй зарыдысты. Æз сæм, нæ разы цы тута бæлас уыдис, уый цъуппæй кастæн æмæ хъуыстон. Дæлвæз афтæ хæстæг нæ уыд, фæлæ мæм сæ цæвджыты æхситт дæр хорз хъуысти æмæ сæ зарын дæр.

Æз бæласæй æрхызтæн æмæ сæ цуры балæууыдтæн. Лæгтæн сæ рæтты уыди уæрццыты лæппынтæ. Мæнæн дæр дзы ма рон айдзаг кодтой уыцы рæсугъд хъулон уæрццытæй. Мæ галиу къухæй ма ма хæдоны хъуырыл фидар ныххæцын кодтой, ма уæрццытæ куыд нæ стахтаиккой, афтæ, стæй ма ма рахиз къухæй та иу егъау уæрццы къæхтыл ныххæцын кодтой, афтæмæй ма рарвыстой нæхимæ.

Мæнæн ма цæстытæ фырцинæй цæхæртæ калдтой. Мæ цæстытыл уади ма мады раз куыд æрлæудзынæн ма рæсугъд хъулон уæрццытимæ, уый. Тæхын, ма размæ нал кæсын, афтæмæй. Иу ран ма къах цæуылдæр скъуырдатон, ма къухтæ размæ ахастон, фæдæлгоммæ дæн, ма къухы цы уæрцц уыдис, уый дæр феуæгъд ис, иннæтæ дæр фæйнардæм ныппæррастытæ

* Райдайæн кæс «Мах дуджы» 11-æм номыры.

кодтой. Ёз ма сә кәугә-кәуын бирә фәрасур-басур кодтон, фәлә мын дзы иу дәр ахсын нал бакуымдта.

Дыккаг бон дәр та ныццыдтән ләгты цурмә — әнкъардәй, мә кәуын мә былалгъыл. Ләгтә хабар куы базыдтой, уәд сә кәрдын ныууагътой, фәйнардыгәй мәм кастысты. Чи мәм худгәбыләй касты, чи — мәстыгәрәй.

— Хәдзары ракодтай дә хабар? — бафарста мә нә сыхәг-ты ләг Матиоз.

Ёз дзургә ницы скодтон, мә сәр нә, зәгъгә, батылдтон.

— Хәлиудзых!

Уәд мәм Хамзел — нә фәлә стыр кәрдойы бын чи цәры, уыдоны ләг хәстәг әрбацыд, мә уәлхъус әрләууыд, йә ронәй саста, бынтон хъулон әмә рәсугъд уәрцц, йә дыууә къахыл мә ныххәцын кодта әмә мәм дзуры:

— Фидар ыл хәц әмә сабыр цу! Бамбәрстай? Ай ма дын куы аирвәза, уәд әцәг хәлиудзых уыдзынә, — стәй аздәхти иннә ләгтәм: — Уәдә нәм зәрдәрыстәй әрцыди әмә йә афтәмәй куыд ауадзәм?!

Ёз цыдтән, уәрццы къәхтыл, тырысайы хъәдыл куыд фәхәцынц, афтә хәцгәйә. Әмә йә хәсгә дәр тырысайы хаст кодтон: «Ёз хәлиудзых нә дән!»

ХЪАЛ ЛӘГ

Мә фыд мын алы аз дәр зәрдә әвәрдта, вилисапед мын кәй балхәндзән, уымәй.

Фәлә-иу афәдз аивгъуыдта, вилисапед та нәй. Әмә та-иу кәуынхәләсәй бафарстон фыды.

— Кәм и-и-и мә вело-о-о?

Фыды фәндгә бәргә кодта, фәлә иууыл хәсты мидәг уыдис, әмә йә къух нә амыдта. Әмә әз уыдәттыл хъуыды кодтон!

Йә бон мә куынауал уыд, стәй тәрсгә дәр кодта, хуыгәсәй йын куынауал акомон, уымәй, уәд кәмәйдәр райста хәс. Иу сәрдыгон хуыцаубон ацыдыстәм Гурмә әмә йә балхәдтам.

Изәры здәхтыстәм әмә нә хъәуырдаем куы ауырдыг кодтам, уәд кәсәм әмә фәндагыл адаргъ сты әртә хъәуы адәм — базардзаутә.

Хадо мын ма хъусы бадзырдта:

— Абад ма дæ вилисапедыл æмæ ацы адæмы рæзты атæх, уадз æмæ дæм де 'мгæртæ хæлæг кæной.

Æз дæр дын ыл абадтæн æмæ уыцы хъалхуызæй фæтæхын. Разæй чи цыд, уыдоны цурмæ куы ныххæццæ дæн, уæд цалхы бын дур фæцис, цалх цæхгæр фæзылди, æмæ æз размæ атахтæн, дæлгоммæ ма цæлхъ фæцыд, æмæ ма былты туг акалд. Мæ фыд дæр æмæ мæм адæм дæр кæстæйæ баззадысты.

Мæнæн ма былты туг калд, фæлæ ма уый мæт нæ уыд — мæхи кæй фæхъал кодтон, стæй кæй ахаудтæн, уыцы хъуыд-дæгтæ мæм афтæ бахъардтой, æмæ зæхх куы аскъуыдаид æмæ уым куы ныххаудаин, уый дæр ма æрфæндыд.

Уæдæмæ лæг куы фæхъал уа — цæмæйфæнды фæхъал уа, цасфæнды фæхъал уа, хъæбæр зæххыл йæ тъæпп фæцæудзæн.

ХÆЗГУЛ

Мæ дзæнаетыбадинаг фыд Хадо уыдис уæздан, сыгъдæг ирон лæг. Зæххыл адæймагæн Хуыцау цы бирæ хæрзтæ радта, уыцы хорз миниуджытæй йæ фæхайджын кодта йæ сабибонтæй фæстæмæ æрдз. Хадо хæрзæрыгонæй бауарзта кусын, уарзта адæмы, уыд æмгарджын. Чидæриддæр æй зыдта хионæй, хæстæгæй, æмбалæй, æмгарæй, уыдон хорз зонгæ уыдысты йæ удыхъæды хæрзтимæ. Цал æмæ цал зæрдæйы ссыгъта йæ уды рухсæй рухс цырагътæ.

Ирон нæлгоймаджы фарн бæрзонд хаста, цæстыгагуыйау ын хъахъхъæдта йæ ном, йæ намыс, фæлæ иу рæдыд цыма æруагъта...

Хадойæн нæ хъæуы фæзындис сау рæсугъд уарзон ус Ануша. Анушайæн йæхи лæгæй уыдис æртæ чызджы: Асиат, Барбара æмæ Татула. Асиат скъоламæ райсомæй цыдис, Барбара æмæ Татула та сихорæй. Анушайæн йæ лæг хæсты быдыры фæмард, æмæ, чи зоны, ма фыдимæ дæр уымæн райдыдта чъыл-липпытæ кæнын.

Иу бон та ма мад арвыста, цæмæй Анушайæн зæгъон, æмæ махмæ рацæуа. Мæ фыд-иу хыл къахæн куы кодта, уæд-иу æй ма мад фембæрста, æмæ та-иу мæн арвыста Анушамæ. Ануша дæр-иу мæн куы ауыдта, уæд та-иу, сау мигъты бынæй хур куыд ракаса, афтæ йæ цæсгом ныррухс, ныхъхъæбыс-иу ма кодта æмæ-иу мын алыхуызон адджинагтæй ма рон байдзаг кодта.

Æз Анушайы бирæ уарзтон, адджинагтæ мын кæй лæвардта, уымæн нæ, фæлæ-иу мæ мадæн йæ микæнинагтæн кæй æххуыс кодта, уый тыххæй.

Уæд мыл цыппар азæй фылдæр нæ цыдаид, æмæ цы 'мбарстон, мæ мадæн æй йе знаг кæй хуыдтой, уымæн. Стæй мæ мад Жаннæ дæр йæ сывæллæтты цур никуы бафхæрдта Анушайы.

Ацы хатт Анушайы сæхимæ нæ баййæфтон, фæлæ ауыдтон кæсæны раз Асиат æмæ йæ 'мбал Аксанæйы. Мæн куы ауыдтой, уæд куыддæр фесты. Афтæ мæм фæкаст цыма сын мæ бацыд хъыг уыдис.

Уыдон мæ æмхъæлæсæй афарстой:

— Цы нын æрбахастай, Иртаг?

— Ницы, мæ мад мæ Анушамæ рарвыста!

Уæд мын Асиат загъта:

— Ацу æмæ дæ фыд Хадойæн афтæ зæгъ: «Ды Анушайы йæ мæгуырыл куы нæ ныуадзай, уæд йæ лæг Астъем рæхджы 'рыздæхдзæн хæстæй, цы сау гæххæтт дзы райстам, уый мæнг у, æмæ дын дæ лопъо сæр фысы сæрау ахауын кæндзæн!»

Уыцы сахат уатмæ 'рбахызт Анушайы æфсымæры лæппу Харбег. Æз хæдзармæ рацæйцыдтæн, фæлæ мæ Харбег баурæдта æмæ мын дзуры:

— Кæдæм цæуыс? Æрлæуу ам æмæ дын мах, фæсарæнты куыд кафынц, уый фенын кæнæм! Æрмæст, цы фенай, уый искæй цур куы зæгъай, уæд дыл мæгуыры бон кæндзæн!

Æз æрбадтæн фæстæмæ тæхтиныл æмæ кæсын. Харбег сифтыгъта патефон, райхъуыст цыдæр музыкалон гыбар-гыбур.

Харбег, Асиат æмæ Аксанæ сæ дзаумæттæ раластой æмæ сæ фæйнæрдæм фехстой. Харбег афтид мидæггæгты слæууыд уаты астæу. Уæд æм Асиат разæй бацыд, Аксанæ та фæсте, ныхъхъæбыс æй кодтой æмæ афтæмæй рахъуыр-бахъуыр кæнынц кæрæдзи. Сæ хид сæ къæхты бынæй цъыкк-цъыкк кодта. Харбег-иу Асиаты былтæн зыдæй фæпъатæ кодта, стæй-иу фæзылд æмæ-иу ныр Аксанæйы былтæн райдыдта пъатæ кæнын.

Æз мæ дзых ныххæлиу кодтон, афтæмæй сæм кастæн æмæ худæгæй мардтæн.

Харбег куыддæр ацыд, афтæ фæзындысты Ануша æмæ йæ иннæ чызджытæ. Æз сын уайтагъд райдыдтон дзурын Харбеджы кафты хабæрттæ. Асиат мыл ныхъхъæр кодта:

— Иртаг! Куыддæр ма дæ дзыхæй иу ныхас дæр сирвæза, афтæ дын де 'взаг стондзынæн!

Мæнмæ дзæбæх фæкаст, Ануша æмæ йæ чызджытæ зæрдиагæй кæй худтысты, уый æмæ та райдыдтон дзурын. Асиат мæм æрбагæпп кодта, ныххæцыд мыл йæ дыууæ к'ухæй, афæлдæх-та мæ уæлгоммæ зæххыл æмæ хъæр кæны:

— Барбара! Татула! Рацæут ма ардæм, ацы к'улбадæгæн мын йæ к'вах-к'ухтыл хæцут æмæ дзы Хадойы бæсты нæ мады маст райсæм.

Барбара æмæ Татула мын мæ к'вах-к'ухтыл ныххæцыдысты фидар. Мæн сæррамæ бирæ нал хъуыд, афтæ богъ-богъ кодтон, мæ сæр зæхмæ хостон.

Æз куы феуæгъд дæн, уæд фæгæпп кодтон, стъолæй кард фелвæстон æмæ дзы мæхи куыддæр æрцæйрæхуыстон, афтæ мын Ануша мæ цонг ацахста.

— Асиат! Ды та мын рæхджы бонты сау мæрдтæм бацу, кæд цæмæн æфхæрыс сывæллоны Хадойы бæсты.

Мæ фыдæн-иу исчи куы бауайдзæф кодта Анушайы, уæд-иу афтæ бакодта:

— Мæнæн мæ бинойнаг Жаннæ зæрдæниз райста нæ фыццаг сывæллон куы фæхъуыд, уæд. Йæ бонтæ фылдæр рынчын-дæтты æрвыста, æмæ мын Ануша куынае уыдаид, уæд цыппар лæппу æмæ иу чызджы не схъомыл кодтаин, нæ сын райсын кодтаин алкæмæн дæр уæлдæр ахуыргонддзинад. Анушайæн та æз куы нæ уыдаин, уæд æртæ чызджы йæхи лæгæй иу фырыхъулы хуызæн ахуыргонд лæппу та мæнæй не схъомыл кодтаид.

Адæм дæр кæд фыццаг Хадо æмæ Анушайыл худгæ кодтой, уæд сæ абон та æппæлгæ кæнынц.

УЫРСИУÆГГÆНДЖЫТÆ

Æвдæм къласмæ нæм æрбацыд æртæ гуырдзиаг лæппуйы: Хотъо, Хахя æмæ Парцо. Адон, авд ирон хъæуæй цы лæппутæ цыд скъоламæ, уыдонæн сæхи схицау кодтой. Нæ туг нын дойныйæн нызтой. Ахуыргæнджытæ дæр сæм ницы дзырдтой. Сæ ных сын нæ къуырдтой. Тæрсгæ сæ кодтой æви уыдонмæ дæр сæ митæ хорз кастысты, уымæн ницы 'мбæрстон.

Мæнæ та фæсурокты скъолайы клубы бандæттыл æрбад-тыстæм. Æнхъæлмæ кæсæм, киноныв кæд райдайдзæн, уымæ.

Уалынджы кæцæйдæр фæзындысты ацы æртæ. Аракæс-бакæс кодтой фæйнардæм, æмæ — афтид бынат никуы. Сывæллæттæй бандæттыл цас бадт, уымæй фылдæр та лæугæ кодта.

Хотъо йе 'мбæлтты хъусы цыдæртæ адзырдта, æмæ æртæйæ дæр хъæрай ныххудтысты. Уый фæстæ-иу бацыдысты, ирон сывæллæттæ цы бандоныл бадтысты, уымæ. Хотъо кæронæй тыхтæст æркæны йæхи, Хяхя æмæ йыл Парцо анцайынц, ирон сывæллæттæ пълмæ азгъæлынц, æмæ сын сæ бынæтты гуыр-дзиагты æрбадын кæнынц.

Мæнмæ куы 'рбахæццæ сты, уæд æз рахиз къухæй бандоны кæрон ацахстон æмæ йыл ныддæвдæг дæн — нæ йæ суагътон, цалынмæ кино фæцис, уæдмæ. Хотъо мæ фарсмæ бады æмæ ме 'рдæм æнцайы. Хотъойыл æнцайы Хяхя, Хяхяйыл та — Парцо. Мæнæн мæ рахиз уæрадджы фæлмæны нынныхст, мæ дзæкъулы цы ручкæ уыд, уый. Мæ уд схауы фыр рYSTæй, туг кæлы, уæддæр не суагътон мæ къух.

Кино куы фæци, куы сыстадтæн, уæд пъеро мæ уæрадджы афтæ арф нынныхст, æмæ ма йæ тыххæй раластон.

Хæдзармæ куы бацыдтæн, уæд мæ мæ мад йæ цæссыгкалгæ фæрсы:

— Цы та кодтай, лæппу? Æгасæй дæ туджы куы сæвдылдтæ?

— Ма тæрс, нана. Ницы мын уызæн. Мæнæ фæндагыл фæбы-рыдтæн æмæ ручкæ мæ уæрадджы фæныхст.

Уыцы 'хсæв æппындæр нæ бафынæй дæн. Хъуыды кодтон, куыд райсон мæ маст, ууыл. Æмæ 'рхъуыды кодтон: райсом мæ рахиз къухы армыдзаг тымбыл дойнаг дур урс хъуымацæй фидар бабастон, цыма мæ къух хъæдгом уыд æмæ уымæн баст у, уыйау.

Скъолайы размæ куы бахæццæ дæн, уæд кæсын, æмæ дуар-бахизæны æртæйæ дæр фæрсæй-фæрстæм лæууынц. Ирон сывæллон куы фæцæйхизы дуарыл, уæд ын йæ сæр радыгай æртъæпп кæнынц — афтæ-иу кодтой алы бон дæр.

Æз куы бацæйхызтæн, уæд мæнæн дæр Хотъо мæ сæр ныт-тъупп ласта. Æз æм фæзылдтæн æмæ йын мæ дуримæ баст къухæй иу сыргъæвтон. Йæ былты туг акалд. Æз ралыгъдтæн. Фæсте ма мæм хъуысти лæппуйы богъ-богъ.

Уыцы бонæй фæстæмæ-иу æртæ лæппуйы мæ фæрсты куы фæцæйцыдысты, уæд-иу мæм зулмæ æрбакастысты, æндæр ницы. Нæдæр — дзургæ, нæдæр — лæбургæ.

УАЦИРÆТ

Иртаг скъолайæ сæхимæ здæхти. Скъолайы къæсæргæрон ын Изо йæхи конд фыдджыны гуыл авæрдта, æмæ йæ Иртаг фæндагыл адджынаен хордта.

Хордта йæ æмæ йæхимидæг æфсæрмы кодта, Изойы гуыл æм йæ мады конд гуылæй адджындæр кæй каст, уый тыххæй. Йæ зæрдыл æрлæууыдысты йæ мадырвад Маройы ныхæстæ.

— Абон зæххыл æппæтæй фылдæр дæ мады уарзыс, фæлæ, искæй чызджы куы бауарзай, уæд та æппæты фылдæр уый уарздзынæ. Афтæ бирæ йæ уарздзынæ, æмæ ма йын йæ къабайы фæдджитæн дæр пьатæ кæндзынæ.

Иртаджы уæд ацы ныхæстæ нæ уырныдтой. Ныр та йæхиуыл дызæрдыг кæнын райдыдта æмæ фенкъард и.

Хевидонмæ куы 'рбахæццæ, уæд йæ размæ фæци Уацирæt — сæ хъæуккаг идæдз ус. Æрыгон сидзæргæс. Йæ лæг дыууæ азы размæ амард, дыууæ сывæллоны йыл ауыгъдæй баззад. Уацирætæн йæ уæлæ уыд айдагъ халат, йæ уæллаг цæппæртæ æвæрд нæ уыдысты æмæ йын йæ къухæй йæ тæрттыл хæцыди.

— Цом ма, Иртаг, уартæ бæласы бын иумæ абадæм, загъта Уацирæt. — Æз дын диссаг радзурон.

Иртаг ницы сдзырдта, афтæмæй йæ хъоппæг цæстытæй ныккаст Уацирæты рæсугъд цæсгоммæ æмæ бадис кодта — Уацирætæн йæ цæстытæ уыдысты уымæл.

Иртаг куы ницы дзырдта, уæд ын Уацирæt йæ цонгмæ бавнæлдта æмæ йыл ахæцыд бæлæстырдæм. Уым æй æрбадын кодта йæ фарсмæ цъæх нæууыл æмæ дзуры:

— Абон райсом хъæдмæ ацыдтæн сугмæ. Сугтæ куыд амбырд кодтон, афтæ мæм фæстæты чидæр бахъуызыд, мæ сæрыл мын йæ хæдон æркодта æмæ мæ æрбырста. Йæхи сæрыл та йæ майкæ тыхт уыди. Йæ быны мæ бакодта æмæ мæм тыхæвнæлдтытæ райдыдта — мæ халаты цæппæртæ фæйнардæм уæд атахтысты... Æз ын йæ цонгыл фæхæцыдтæн мæ дæндæгтæй, куыддæрты феуæгъд дæн, тæвдæй тарст тæрхъусы лыгъд ракодтон æмæ мыл мæнæ ныр ды амонды æмбæлд акодтай, æндæра мæ бирæ нал хъуыд — хъуамæ сæрра уыдаин.

Уацирæt йæ рæсугъд зæнгтæ фæйнардæм айтыгъта, ставд цæссыгæй ныккуыдта, афтæмæй дзуры:

— Æркæс-ма, æркæс, уыцы цъаммар мын мæ мæгуыр буар йæ чъизи ныхтæй куыд ныттындтытæ кодта!

Иртаг Уацирæты сæкæрау урс-урсид зæнгтæ куы федта, йæ бæмбæгау фæлмæн гуыбыны рæбын зæринхуыз къæбæлдзыг зæлдаг гауызы гæппæлмæ куы фæкомкоммæ, уæд базыр-зыр кодта æмæ сылгоймагыл бахауд.

Уацирæт Иртаджы уæлгоммæ æруагъта, йæ былтыл ын йæ судзгæ былтæ æрхаста æмæ йын батæ кæнын байдыдта.

— Ды нæ зоныс, мæ хуызæн æнæниз, æвзонг сылгоймагæн куыд зын у иунæгæй, уый. Кургæ мæ ничи ракæндзæн дыууæ сывæллонимæ. Дæуæн та цы уыздæн. Æрмæст макæмæн мацы зæгъ, æмæ дæ æз сахуыр кæндзынæн сылгоймагимæ куыд хъа-зын хъæуы, ууыл.

Иртагыл ризæг бахæцыд, арт калы, афтæмæй уæлгоммæ хуыс-сы. Уацирæт ын йæ рон суагъта, æрбахъæбыс æй кодта. Æмæ уæд ауыдта Иртаг — далæ сæ хъæуккаг лæг Харбег дон-дон ссæуы. Иртаг йæхи фæиуварс кодта, фестад æмæ лидзынмæ фæци. Иртаг мæсты уыд Харбегмæ. Фарон сын сæ куыдзы топпæй фехста. Хæцгæ, дам, мыл кодта. Афтæмæй йæм хæстæг дæр не 'рбацыди Мила. Æнæуи йыл дардæй рæйдта. Куыйтæ дæр нæ уарзтой Харбеджы, йæ фæдыл-иу ныххал сты, уынгты-иу куы фæцæйцыди, уæд.

Мила æмбаргæ куыдз уыди. Иухатт, Иртаджы дон куы фæцæйласта, — уæд ма гыццыл уыд Иртаг — уæд æм багæпп кодта донмæ æмæ йæ раласта. Фервæзын æй кодта! Уый та йæ маргæ акодта, Харбег. Ныр лыгъди, афтæмæй фырмæстæй йæ цæссыг калдта: йæ маст куы райсид Харбегæй, фæлæ куыд? Стæй Уацирæтыл дæр хъуыды кодта. Цы бауыздæн, мыййаг ын тыхми куы бакæна Харбег. Иу ран тута бæласмæ схызт æмæ уырдыгæй касти, Уацирæт æмæ Харбеджы кæм ныууагъта, уырдаæм. Уым ничиуал уыд, æмæ уæд гыццыл йæ тыхстæй фен-цади.

Уыцы бонæй цас рацыдаид — иу къуыри æви чысыл фылдæр æмæ та-иу фæссихор уым куы балæууид Иртаг. Йемæ чиныг дæр ахаста, фæлæ йæм кæсын нæ цыди. Хъуыды кодта, уæд ам цы хабæрттæ æрцыд, уыдоныл. Хъуыды кодта Уацирæтыл. Æмæ йын тæригъæд кодта. Иу афон, бæлæстæй бæрзонддæр чи уыд, уый цъупмæ схызти. Бæласы цъуппæй куы ракаст, уæд афтæ фенхъæлдта æмæ фын уыны — афтæ рæсугъд уыди бæстæ. Уырдыгæй, бæласы цъуппæй йæм зынди цыппар ирон хъæуы. Дыргъбæлæстæ дидинæг акалдтой æмæ уый æппæт дидинджытæ

сыгъдысты хурмæ. Æвæджиау рæсугъд бынаты сты ацы хъæутæ. Æрмæст сæ цъæх фæлыст æмæ сыгъдæг уæлдæф дæр фаг уыдысты царды цинаен. Хъæутæн сæ хуссарварс дæр æмæ сæ цæгатварс дæр сæхи айтыгътой дидинагджын къуылдымтæ — уырдыгæй нæзыхæд бæлæстæ æмæ гагадыргъ къудзитæ уæлæмæ арвмæ кастысты...

Уалынмæ уартæ Уацирæт æрбацауы. Иртаг цæмæйдæр фæтарст æмæ тагъд-тагъд хизыныл фæци бæласæй — кæд аирвæзид, кæд æй ам нал æрбаййафид Уацирæт. Фæлæ йыл цыдæр æндзыг бафтыд æмæ йын ницыуал æнтыст. Бинаг къалиутæм ма йæ дзæвгар хъуыд, афтæ йæ ризгæ къухтæ феуæгъд сты æмæ зæххыл йæ тъæпп фæцыд. Æвиппайды festa æмæ алидза, уый хъару йæм нал уыд æмæ зæххыл хуысгæйæ баззад, афтæмæй йæ æрбаййæфта Уацирæт.

Куы йæм æрбахæццæ, уæд æй уæлгоммæ æрзылдта, йæхæдæг ыл дæлгоммæ ныффæлдæхт æмæ йын батæ кæнын байдыдта. Байæ байы 'хсæн ын дзырдта йæ ризгæ хъæлæсæй:

— Æз дæу бирæ уарзын, æз дæуæй фылдæр никæй уарзын... Ды хорз лæппу дæ, ды стыр лæппу дæ, ныр лæг дæ...

Иуафон йæ зыр-зырæй фенцади, йæ къухæй йæ тармæ сæвнæлдта, йæ риуты агъуд хæрдмæ сæппæрста æмæ йæ пух риутæ лæппуйы уадултæм æрхаста, æрæлхъывта йæм сæ.

— Аба мын кæн мæ риутæн! Фезмæл-ма, хæлиудзых, æфсæрмы ма кæн! Æз æй зонын — ды лæг дæ. Лæджы цытæ фæфæнды, уыдон фæнды дæу дæр. — Иучысыл фæлæууыди йæ ныхасæй, йæ ризынай дæр. Стæй йæм дзуры æнахуыр фæлмæн хъæлæсæй: — Цом уартæ бæлæсты кæрон иу дзыхъхъ ис æмæ уырдаем. Ам нæ исчи фендзæн. Цом, æз дын уым диссæгтæ равдисдзынæн. Æз дын цы бавзарын кæндзынæн, уый ды зонгæ дæр нæ кæныс. Стæй мæ уæд дæхæдæг агурдзынæ. Цом, нæ? Цом! — Уацирæт festa, йæ риутæ гомæй базадысты æмæ афтæ урс уыдысты, æмæ сæм цæстытæ нæ лæууыдысты. Иртагыл схæцыд, æмæ сыстад Иртаг. Цæуын дзæбæх нæ арæхсти, уæддæр Уацирæты æнцæйтты цыди куыддæртæй. Кæдæм цыди æмæ цæмæн цыди, уый не 'мбæрста.

Дзыхъхъы былмæ куыддæртæй бахæццæ сты æмæ дæлæ дзыхъхъы мидæг фæтæррæттæввонгæй ныггуыбыри Харбег. Æвæццæгæн Уацирæты куы федта ацырдæм цæугæ, уæд йæ размæ фæци æмæ уал ам æрæмбæхст.

Уацирæт дзыхъхъы был алæууыд æмæ йæ маст скалдта:
— Мæ тæригъæд дæ фæдыл бафтæд æмæ дæ цъыбыртты сыгъд бакæнæд, куы ма мæ ныууадзай, уæд! Æвзæр æмбыдхор цыдæр!

Стæй ныззылди, Иртаджы къухыл фæхæцыд æмæ фæстæмæ лидзынмæ фæци. Иртаг дæр згъордта йæ фарсмæ æмæ уыдта Уацирæты тыппыр риутæ сæ фидар змæлдæй куыд змæлыдысты, уый.

Бæлæсты бынмæ куы æрхæццæ сты, уæд лидзгæ-лидзын иу каст фæкодта фæстæмæ Иртаг. Харбег лæууыди дзыхъхъы был æмæ сæ фæстæ æдзæм- æндзыгæй касти.

— Ай мыл цы бафтыд ацы æнæрæгъыдзыд Харбег! Кæд мæм хъæды дæр уый бахъуызыд æмæ мын уый æркодта мæ сæрыл йæ хæдон? Æмæ йæ базыдтаин, куыд нæ йæ базыдтаин! Фæлæ йæхи сæрыл та йæ майкæ æртыхта, — стæй та фездæхти Ир-тагмæ Уацирæт. — Нæ дыууæйы тæригъæд дæр йæ хъуыры ацауæд, гъæуый йын, гъе!

Уым æрлæууыд Уацирæт, загъта тыхулафтгæнгæ:

— Гъеныр ды мæнæ ауылты ацу, æз та ауылты, иумæ нæ куыд ничи фена. Æмæ ма мæм байхъус: изæры-иу æрбацу, нæ? Æз сывæллæтты бафынæй кæндзынæн æмæ æддæмæ рацæудзынæн. Нæ холлагдоны дуармæ дæм æнхъæлмæ кæсдзынæн. Знон æргъом кæрдæг бакалдтон нæ холлагдонмæ æмæ дзæбæх уыдзæн уым, тынг дзæбæх. Æмæ-иу æнæ 'рбацæугæ ма фæу! Ды хорз лæппу дæ. Мæн демæ фæнды, æндæр никæимæ фæнды мæн. Куы нæ æрбацæуай, уæд æз æппындæр нæ бафынæй уыдзынæн, æмæ йæ зон.

Иртаг иу къæмдзæстыг каст бакодта Уацирæты цæсгоммæ. Йæ уадултæ уыдысты сырх, æмæ Иртагмæ афтæ фæзынд, цыма сæ фæздæг калди. Йæ цæстытæ та уымæл, йæ даргъ цæстыхаутæ-иу кæрæдзийыл куы авæрдта, уæд-иу кæрæдзийыл аныхæстысты.

— Æрбацу-иу нæ? — æрбаулафыди та йыл Уацирæт — йæ комытæф дæр уыди тæвд.

— Æрбацæудзынæн, — загъта Иртаг.

— Ма-иу фæсай, нæ?

— Нæ фæсайдзынæн.

Стæй йæ халаты цæппæртæ куыд уæле дæлæмæ æвæргæ ацыд Уацирæт хъæумæ.

Иртаг лæууыди æмæ йæ фæстæ касти. Иуафон та фæстæмæ дæр акасти — Харбег ма уым и?

Харбег сæм æрдæбон кæцæй каст, уым цавддурау лæууыд.

Иртаг расыг лæгау цудгытæ æмæ дзедзылæйттæгæнгæ, Уацирæт ын кæуылты бацамыдта, ууылты араст сæхимæ. Цыди, цыди, стæй фæлæууыди — йæ тæккæ раз ауыдта Изойы худгæ цæстгом. Изо йæм худти æмæ йæ сæр зына-нæзына фæйнæрдæм тылдта.

МÆ ПУМПУСИ ХЪЫБЫЛТÆ

Иу бон та аскъæрдтон колхозы хуытæ хизынмæ. Нæ хъæуы æдде, уартæ астымы астæуты къæдз-мæдзытæ гæнгæ цы дон згъордта — Тъортъла — уый былмæ. Хуытæ хызтысты, æз чиныджы кастæн.

Хур ныгуылæнмæ акъул и, æмæ дымгæ йемæ сатæг улафт хæссын райдыдта. Мæныл аст азы йеддæмæ нæма цыдис æмæ йæ не 'мбæрстон, дзæргытæй иуимæ цы чысыл хъыбылтæ раирвæзт, уыдонæн уазал кæй у, уый. Нæ йæ æмбæрстон æмæ хæдзармæ цæуыны фæнд нæ кодтон — уадз æмæ хуытæ дзæбæх фæхизой.

Иу заман хъыбылты мад донмæ ныххызт æмæ зæрдиагæй доны бын цыдæртæ къахы. Хъыбылтæ дæр дын иугай-дыгай донмæ ныххызтысты æмæ ленк кæнынц дзæргы алыварс дыуардæм. Дзæргъ уæд донæй сбырыд, мæсты хъох-хъох кæны. Хъыбылтæ донæй схызтысты, балыгъдысты сæ мадмæ, уый æрхуыссыд, уыдон æй дæйынц.

Мæнмæ хорз фæкаст, хъыбылтæ доны куыд ленчытæ кодтой, уый: сæ бырынчытæ уæлæмæ хъил, афтæмæй раскъæрбаскъæр кодтой. Æмæ ма æрфæндыд, иу хатт ма сæм куы бакæсин, зæгъгæ. Дзæргъ нæ куымдта, фæлæ йæ æз тыхæй æд хъыбылтæ донмæ баскъæрдтон. Хъыбылтæ донæй лидзынц, фæлæ сæ æз нæ уадзын — чи сбыры, уый та фæстæмæ ныппарын. Уалынмæ кæсын: хъыбылтæй иу бынтон ныцъцæх, афтæмæй донæй сбыры æмæ та былæй фæстæмæ ныххауы.

Уæд æз мæхи æд пысултæ донмæ баппæрстон, хъыбылты ахсын æмæ сæ иугай мæ хъæбысы хæссын былмæ. Иуæй-иутæ сæ цæуын дæр нал фæрæзтой. Иууылдæр сæ куы схастон, уæд мад рауай-бауай систа сæ алыварс, стæй æрхуыссыд се 'хсæн

æмæ сæм цыдæр æнахуыр æхсызгон хъох-хъох бакодта. Хъыбылтæ рæгъ-рæгъы йæ фæдæгыл сæхи бафтыдтой.

Æз мæхæдæг дæр тынг суазал дæн, рызтæн, æмæ хус къæцæлтæ æмбырд кæнын райдыдтон. Мæ арт куы схæцыд, уæд дзæргъы дæр æд хъыбылтæ йæ цурмæ баскъæрдтон. Хъыбылтæ куы бахъарм сты, уæд та хъæлдзæг хъыллистытæгæнгæ гæппытæ систой.

ПОЛИНÆ

Уæд мæ цыппæрдæс азы мæхи фæсты.

Иу бон мæм фæсидт мæ уарзон ахуыргæнæг Полина æмæ мын зæгъы:

— Ды хорз ахуыр кæныс, дæхи дæр хоз дарыс æмæ дæ хъуамæ фæскомцæдисы рæнхъытæм айсын кæнон, — æмæ мæм иу гæххæтты сыф радта. — Мæнæ ам цы фарстатæ ис, уыдонæн дзуаппытæ куы сахуыр кæнай, уæд фаг уыдзысты.

Æз æхсæв-бон нал зыдтон, афтæмæй ахуыр кодтон.

Фыццаг мæ скъолайы æмбырды райстой, стæй нæ цалдæр боны фæстæ Полина æхсæз лæппуйæ акодта Къаспмæ — уым уыди фæскомцæдисы райком.

Квемочалайы онг нæ цæуын хъуыдис фистæгæй — фондз километры. Къодисцкъаройы рагъмæ куы 'схæццæ стæм, уæд нæм разынд, Хуссар Ирыстонмæ чи хауд, уыцы ирон хъæу Абреу.

Хур сæрдыгон бонау дзæбæх кастис, æмæ цыма Абреуы рæсугъд уæлвæзтыл исчи урс къуымбилы рæгътæ ныццамадта, афтæ зындысты дардмæ. Æз лæугæйæ баззадтæн, кастæн ирон хъæумæ, ирыстойнаг хъæумæ, кастæн æмæ тæхуды кодтон уыцы хъæуы цы лæппутæ цæры, уыдонмæ.

Фæсаходæн ныххæццæ стæм Квемочаламæ æмæ уым автобусы абадтыстæм.

Мах дзæбæх цæттæ уыдыстæм, æмæ нæ иууылдæр айстой фæкомцæдисмæ, радтой нын билеттæ, æмæ рараст стæм фæстæмæ фистæгæй — автобус нал рацыд, асаст, дам.

Махæн нæ цинæн кæрон нал уыд. Нæ риуы дзыппытæй-иу нæ билеттæ сусæгæй фелвæстам, æркастыстæм-иу сæм, æмæ та-иу сæ фæстæмæ авæрдтам сæ бынæтты.

Полина рæсугъд уырыссаг чызг уыд, тынг æрыгон, афтæмæй зондджын.

Нæ билеттыл куыд цин кæнæм, уый фæфиппайдта, йæ мид-былты-иу бахудти.

Дæс километрæй фылдæр фистæгæй фæцыдыстæм. Квемоча-ламаæ куы схæццæ стæм, уæд æризæр. Ахуыргæнæг нын загъта:

— Цæй ныр, лæппутæ, ахсæв ам мæ хомæ баззайæм. Кæннод æгæр бафæлладыстут. Мит уары, дымгæ дымы, узал тыхджынæй-тыхджындæр кæны. Цæуын та нæ нырма бирæ хъæуы — авд километрæй фылдæр.

Мах не сразы стæм уым баззайыныл, дарддæр цæуæм.

Квемочалайы сæрмæ быдыры фæндаг Къодисцкъаройырдаæм æппындæр нал зынд. Мит æй хъæпæны бын фæкодта.

Узал дымгæ нын мит нæ цæстæмттыл хойы, куырм нæ кæны бынтондæр, уæддæр лæгæрстам размæ, кæрæдзийы фæстæ ныхал стæм.

Полине разæй куы цыдаид, афтæ хъавыд, фæлæ йæ мах нæ уагътам. Лæппутæ кæрæдзийы ивтам: куы нæ иу цыди разæй, куы та — иннæ. Ахуыргæнæгæн дæр-иу радыгай йæ рустæ, йæ фæлмæн къухтæ, йæ уæраджы сæртæ æууæрстам æмæ та-иу нæхæдæг дæр иу чысыл бахъарм стæм. Нæ билетæ дæр-иу асгæрстам, тарстыстæм сын дымгæ нын сæ куы аскъæфа, уымæй. Стæй-иу нæ цыма цыдæр тых дæр бауагътой.

Иуахæмы нæ хъустыл æрцыд бирæгъты ниуын. Кæсæм, æмæ уартæ нæ ныхмæ 'рбацæуы æнæхъæн бал.

Мах, ахуыргæнæджы уынаффæмæ гæстæ рæгъ-рæгъы митыл дæлгоммæ ахуыссыдыстæм. Нæ рæттæ райхæлдтам æмæ сæ нæ сæрмæ тылдтам.

Бирæгътæ нæ цы фенхæлдтаиккой, Хуыцау йæ зонæг, фæлæ нæ фæрсты сæхи айстой.

Къодисцкъаромæ куы бахæццæ стæм, уæд нæ хид нæ уæлæ ныссалд, афтæ узал уыд. Не 'мбæлттæй æртæ гуырдиаг лæппуйы къодисцкъаройæгтæ уыдысты. Мæн Хъаратинамæ цæуын хъуыд, иу ирон лæппуйы та Ренемæ, иннæйы та Нигозамаæ. Полине нæм дзуры:

— Дарддæр йæ къах мачиуал авæрæд! Къодисцкъаройæгтæй алчидæр иннæтæй иуы йемæ акæндзæн.

Къодисцкъаройæгтæй йæ хъус ничи æрдардта ахуыргæнæджы ныхасмæ. Æмæ уæд Полине афтæ бакодта:

— Уæдæ цомут иууылдæр мемæ, скъолайы агъуысты бахсæвиуат кæндзыстæм!

Ирæттæ ацыдысты скъоламæ, гуырdziаг лæппутæ та — сæхи хæдæрттæм. Ахуыргæнæг нын пецы арт скодта, æмæ дзæбæх бахъарм стæм, цыдæртæ дæр ахордтам, тæвд цай дæр бацымд-там. Мæн тынг æрфæндыд нæхимæ — мæ билет тагъддæр куы равдыстаин нæ бинонтæм, æмæ мæ царды фыццаг хатт гæды-ныхæстыл схæцыдтæн:

— Ме 'мкъласон Михайы афтæ фæндыд, æмæ уыдонмæ куыд ацæуон. Ауадз мæ, тæригъæд у Миха.

Ахуыргæнæг мæм цыдæр зæрдæхсайгæ каст æрбакодта.

— Æмæ уæдæ æрдæбон куы ницы загъта... Ацу, кæд дæ афтæ фæнды, уæд.

Æз скъолайæ куы рацыдтæн, уæд Михатæм нæ, фæлæ нæхимæ рафардæг дæн. Талынды миты тымыгъæй ницы уыд-тон. Æмæ мæ цæуын Сæрибарырдæм хъуыд, цæугæ та Абре-уырдаæм акодтон. Цæуын-лæгæрдын.

Уалынмæ та мыл бирæгъты ниуын ссыд хæрз æввахсæй. Æз мæ комкоммæ цы бæрзонд бæлас уыд, уымæ базгъордтон æмæ йæ тæккæ цъуппыл балæууыдтæн.

Бирæгътæ бæласы бын бамбырд сты, сæ сæртæ хæрдмæ ныхъ-хъил кодтой æмæ ниуынц. Бирæ куы фæниудтой, уæд бæласы бынмæ се 'рбадæнтæ фездæхтой æмæ сæ гыбар-гыбурæй бæстæ сæ сæрыл систой. Сæ хъылма ме 'рдæм бæласыл суагътой, æмæ мæхи бæласы къалиумæ мæ ронæй нæ бабастон, уæд рахауда-ин. Уыцы хъылмамæ сæр зилгæ кодта, зæрдæ та — хæццæ.

Бирæгътæ сæ бон куы базыдтой, уæд сæхи айстой. Уым ма сæ иу мæллæг бирæгъ баззад. Уый йæхи марды 'фсон скодта, — уæлгоммæ мардау хуыссид.

Куы 'рцæйбырыдтæн, ныр зæхмæ æргæпп кæнон куыд загъ-тон, афтæ дын йæ мукъу сивæзта. Æз нал æрхызтæн. Мæ зæрдыл æрбалæууыд мæ фыдæй фехъусгæ цъинагайраг Артемы хабар.

Артем иу мæйрухс æхсæв йæ галты сифтыгъта уæрдоны æмæ хъæдмæ суг ласынмæ ацыди. Бон дзир-дзур кодта, афтæ схæццæ хъæдмæ. Ауагъта йæ галты хизынмæ. Йæхæдæг иу стыр кæрдо бæласы бын æрбадт дурыл æмæ улафы.

Стæй ауыдта: уæртæ арс къудзитæй рабырыд, Артем фестад æмæ йæ арс куыннæ федтаид, афтæ кæрдо бæласы цъупмæ сбырыд æмæ ныхъхъус.

Арс æрбацыд кæрдойы бынмæ. Гыццыл алаууыд, стæй уалæмæ сбырыд æмæ райдыдта кæрдотæ хæрын. Ратоны кæрдо

йæ дзæмбийæ, рухсмæ йæ адары — кæд цъæх вæййы, уæд æй зæхмæ аппары, кæд рæгъæд, уæд та йæ йæ дзыхы акæны.

Йæ алыварс рæгъæд кæрдотæ куы нал ардта, уæд уæлдæр сбырыд. Ратыдта иу кæрдо, æмæ йæ Артемырдæм бадардта — уыцырдыгæй тынгдæр рухс кодта.

Артем афтæ фенхæлдта, арс ын кæрдо дæтты, æмæ фыр тæссæй ныббогъ кодта:

— Адде кæн дæ кæрдо! Нæ мæ хъæуы!

Арс æнæнхæлæджы хъæрæй фæтарст, бæласæй рахауд, йæ бæрзæй йæ быны фæци æмæ адæргъ.

Артем афтæ фенхæлдта, арс мæлгæ акодта, зæгъгæ. Æрбырыд бæласæй, йæ галтæ сифтыгъта, стæй гæрзбæндæнæн йæ иу кæрон уæрдонмæ бабаста, иннæ кæрон та арсы хъуырыл. Бабадт уæрдоны, бацагайдта галты — хъуамæ арсы сыфцæй нылласа йæ хæдзармæ.

Арсæн йæ бæрзæй куы аивæзт, уæд æлвæст хъултæ сæ бынатты абадтысты æмæ фæгæпп кодта. Артем, арс йæ къæхтыл лæууы, уый куы ауыдта, уæд уæрдонæй атæррæтт ласта æмæ лидзынмæ фæци.

Арс йæ сæр фелвæста бæндæны цæгæй æмæ лæджы ма асура. Артем, уый куы базыдта, арс æй æййафдзæн, уæд йæ бæмбæдджын худ йæ сæрæй фелвæста, йæ рахиз къухыл æй атыхта, фæзылд фæстæмæ æмæ, арс йæ дзых куы фæхæлиу кодта, уæд ын йæ хъуыры йæ цонг атъыста.

Арсæн йæ улæфæнтæ ахгæдтой, æмæ зæххыл æрхауд. Артем йæ цонг куы сцæйиста, уæд та арс базмæлыд, фæлæ йын уæдмæ Артем йæ дыууæ хъусы ацахста, сыздыхта сæ, йæ къахæй йæ батъæпп кодта æмæ йæ хъæумæ ныккодта.

Æз дæр ахъуыды кодтон: «Лæгдзинад равдисон æмæ ацы бирæгъы хъæумæ ныккæнон».

Бæласæй фидар хус къæлиу расастон. Йæ иу кæроныл ын мæ зæронд худ стыхтон, иннæ кæроныл мæ рахиз къухæй ныххæцыдтæн — гæлиу къухæй та бæласы къæлиуыл хæцыдтæн — æмæ йæ бирæгъмæ æрдардтон. Бирæгъ йæ дзых куы фæхæлиу кодта, уæд ын йæ хурхы худ фæцавтон. Бирæгъ зæххыл атылд. Æз лæдзæггонд афтæ тыхджын нысхуыстон, æмæ æрбасаст, йе 'рдæг мæ къухы аззад, иннæ бирæгъы хъæлæсы нынныхст.

Бæласæй æрбырыдтæн, сыстын кодтон бирæгъы, йæ хъустæ йын сивæзтон, фæлæ бирæгъ цæуын нæ фæрæзта. Зæххыл атылд

Æз æй уым ныууагътон æмæ рараст дæн хæдзармæ. Дымгæ дæр фæлæууыд, мит дæр нал уарыд, æмæ мæм Къодисцкъаройы рухсытæ разындысты.

Иу цъус куы рацыдтæн, уæд мыл бирæгъ фæстæрдыгæй йæхи куы ныццавид. Мæнæн мæ тъæпп зæххыл фæцыд, уый ме 'ккой абадт, райдыдтам хæцын. Мæнæн бирæгъ мæ быны куы фæци, уæд йæ дзыхы цы хъил уыд, уый ацахстон æмæ йæ ноджы арфдæр атъыстон бирæгъы хурхы. Ныр бирæгъ æфсон нал кодта, фæлæ æцæгæй ныххуыдуг æмæ ныммард. Иу дзæвгар ма ауадтæн æмæ мыл мæ фыд куы 'рбамбæлид — æвæццæгæн, мады зæрдæ æхсайдта æмæ йæ мæ размæ рарвыста.

Хадойæн бирæгъы хабæрттæ куы радзырдтон, уæд бирæ фæхудт, стæй афтæ:

— Ацы хабар макæмæнуал радзур, æндæра дыл адæм, мæнæ дыл æз куыд худын, афтæ фæхуддзысты. Уæд мард уыди уыцы бирæгъ æмæ уый зæгъай.

Мæнмæ мæ фыды ныхæстæ тынг бахъардтой, кæмдæр мæм мæ митæ худинаг æркастысты, æнæбары ма бакодтон:

— Мард нæ уыди. Тынг мæллæг та уыди, стæй зæронд. Фæлæ, мæн цæмæй бахордтаид, уый бæрц тых ма йæм разындаид. Дæхæдæг куы фæзæгъыс: «Зæронд бирæгъ дыгæйттæ хæссы».

Фыд мын мæ ныхыл йæ къух æруагъта æмæ, хидæйдзаг дæн, уый куы базыдта, уæд афтæ:

— Фæстæмæ скъоламæ аздæх æмæ уым баззай. Амæй фæстæмæ та йæ зон: кæм дыл баизæр уа, уым бафысым кæн, цæмæй фыдбылызы ма бахауай.

Полина мæ куы ауыдта, уæд джихæй аздад, афарста мæ:

— Кæд Михатæм нæ бацыдтæ, уæд кæм уыдтæ нырмæ?

— Дуар сæм нæ бахостон. Æфсæрмы кодтон. Уынджы лæуыдтæн, кæд сæ, зæгъын, æддæмæ исчи ракасид æмæ мæ мидæмæ бакæнид.

Полина та пецы хус сугтæ бакалдта æмæ та арт сцырын. Мах дзæбæх куы схъарм стæм, уæд ныл хуыссæг уæлахиз кæнын байдыдта æмæ нæ бандæттыл æркув- æркув кодтам.

Полина нын нæ сæрты йæ хъæбысы æрæвæрын кодта. Йæ дыууæ къухæй нæ æрбахъæбыс кодта, æмæ афтæмæй ныффынæй стæм.

Райсомæй нæ æфснайæг зæронд ус куы райхъал кодта, уæд нæм нæ ахуыргæнæг рæвдаугæ цæстæнгасæй каст æмæ йæ мидбылты худт.

НÆ КЪУЫБЫРСЫ УÆНГУЫТÆ

Мæ фыд хъæдмæ цыд нæ уæнгуытыл, нырма æрæджы кæй сифтыгътам, уыцы къуыбырсы уæнгуытыл. Мæн тынг фæндыд йемæ ацæуын. Бирæ йын фæлæгъстæ кодтон, нæ йæ ныууагътон, цалымæ сразы ис, уæдмæ.

Бонмæ ма бирæ уыд, афтæ мæ райхъал кодта мæ фыд. Æз фырцинæй рагæпп ластон мæ хуыссæнæй, мæ дзаумæттæ акодтон, мæхи ахсадтон, сбадтыстæм уæрдонæ æмæ араст стæм.

Земехъуры хъæдмæ куы схæццæ стæм, уæд хур дæр йæ цæст сдардта. Ныррухс бæстæ, æмæ бæрзонд хæхты бынæй куы акастæн нæ чысыл хъæумæ, уæд дисы бацыдтæн. Мæ фыды афарстон:

— Дала уый нæ хъæу у, Хъара?

— О, мæ хъæбул. Æмæ мæ цæмæн фæрсыс афтæ цымыдисæй?

— Гъомæ куыд рæсугъд у, куыд! Чысыл къуыппыл чысыл тымбыл хъæу! Гуырdziаг хъæуты бæрзонд дыууæуæладзыгон хæдзæрттæ схъæлæй лæууынц, фæлæ сæ иу бæлас дæр нæ зыны. Нæ хъæуы та ныллæг хæдзæрттæ бæрзонд бæлæсты 'хсæнæй рæстмæ зынгæ дæр нæ кæнынц, фæлæ уæддæр дардмæ цæхæртæ калынц. Хуры тынтæ бæлæсты сыфтыл худынц æмæ хъазынц.

— Афтæ у, мæ хъæбул, раст зæгъыс. Нæ хъæу æцæгæй дæр рæсугъд у, фæлæ гуырдызы нæ хъæуы дæр, не 'взаджы дæр, нæ адæмы дæр нæ нымайынц.

— Æмæ цæмæн афтæ у?

— Уымæн, æмæ гуырdziæгтæ исбонæй куыд хъæздыг сты, афтæ удæй не сты, схъæл сты. Гуырdziæгтæн сæ фыдæлтæй стыр зæххы хæйттæ баззад, дыууæуæладзыгон чырын хæдзæрттæ, хъал цард кæнынц æмæ бынмæ кæсынц æрцæуæг ирæттæм.

— Æмæ ирæттæ фылдæр куы кусынц, уæд цæмæн мæгуырдæр царынц?

— Уымæн æмæ тулгæ дурыл хъуына нæ хæцы. Ирæттæ ардæм лидзгæ æркодтой Хуссар Ирæй æмæ сæ бон нæ уыд стыр зæххытæ балхæнын. Æрцардысты уыцы къуыппыл, йæ алыварс уыцы æнæбары зæххы гæбæзтæ балхæдтой, кусынц сæ, æмæ кæд царынц мæгуырай, уæддæр адджынай.

Дзургæ-дзурыны хъæды арф бацыдыстæм. Фыд уæнгуыты æрурæдта, æрхызти уæрдонæй, суæгъд сæ кодта æфсондзæй

æмæ сæ ауагъта цъæх кæрдæгыл хизынмæ. Æз уæрдонæ бадын æмæ кæсын, уæнгуытæ зыдæй куыд æмпулынц хуылыдз цъæх кæрдæг, уымæ. Æмæ мæнмæ дæр хæрын æрцыд, мæ комыдæттæ æруадысты. Уалынмæ фыд уæрдонæй хызын райста, бæласы бын иу стыр тъæпæн дурыл айтыгъта гæххæтт. Систа хызынæй дзул, цыхт, цæхх, нурытæ, æрæвæрдта сæ гæххæттыл, хызын бæласыл æрцауыгъта æмæ мæм дзуры:

— Рацу, мах дæр къæбæр ахæрæм æмæ нæ куыст кæнæм.

Хордтам, фæлæ хатыдтон — цыхт æгæр цæхджын уыдис æмæ уайтагъд сдойны дæн. Фыдæн загътон. Уый æреста бæласæй хызын, ныккаст æм æмæ мæм æнкъардæй æрбакаст. Стæй сдзырдта:

— Нæ дон баззад. Фæлæ æз ам хæстæг дон зонын, уырдаæм ацæудзыстæм æмæ баназдзыстæм.

Фыд цы суадон зыдта, уый дæр хус разынд. Æмæ уæд райдыдтам æрфыты дон агурын. Абон дæр ма хорз хъуыды кæнын, мæ хъуыр куыд ныссур æмæ куыд фæцæймардтæн. Мæ бон цæуын куынауал уыд, уæд мæ фыд йе 'ккоймæ систа æмæ хъæды хъæрæй додойгæнгæ рацу-бацу кодта. Æрæджиау иу бæласы бын чысыл дзыхъгонды дон ссардтам, змæст уыди, фæлæ дзы банызтам, нæхи дæр дзы ахсадтам æмæ чысыл не 'муд æрцыдыстæм.

Фæстæмæ аздæхтыстæм, æмæ уæнгуытæ — нал. Фыд йæхи иуырдаæм фехсы, иннардæм фехсы — никуы 'мæ ницы.

Æрæджиау уæззау улæфгæ иу бæласы 'нцой балæууыд. Æз æм куы бакастæн, уæд ын йæ цæстытæй фæтарстæн. Цыдæр æррайы хуызæн мæм фæкаст, æмæ хъæрæй ныккуыдтон.

Уый мын йæ къух ме уæхскыл æрæвæрдта æмæ дзуры:

— Аку, аку, мæ хъæбул, æмæ дын фенцондæр уа. Æрмæст дæ зæрдæмæ маст ма бахæсс. Мæхи аххос у — цæмæн ферох кодтон дон рахæссын. Нæ уæнгуыты нын чи атардта, уымæн æй Хуыцау нæ ныббардзæн. Ды та йæ абонæй фæстæмæ зон: «Искуыдæм балцы цæуинаг куы уай, уæд-иу бон раздæр дæхи сцæттæ кæн».

Фыд йæ фæрæт йе уæхскыл сæвæрдта æмæ араст. Æз — йæ фæдыл, мæ тымбыл къухæй мæ донбадт цæстытæ æууæрстон, афтæмæй. Цас фæцыдыстæм — мæгъа, фæлæ мæм иуафон фыд разылд, рагуыбыри ме 'рдæм æмæ мæм дзуры:

— Нæхимæ нæ фæхæццæ уыдыстæм афтæмæй, фæлæ дæлæ Гибыцотыл ацæуæм. Улæфгæ дæр акæндзыстæм, дон дæр ба-

наздзыстæм. Гибыцæмæ бæх ис æмæ йын кæд бынаты ис, уæд ууыл ныууайдзыстæм нæхимæ, стæй йын æй райсом сæрвит-дзыстæм искæмæн.

Хъæуы бын нукол цы суадон уайы, уымæ бахæццæ стæм.

Фыццаг æз банызтон, стæй — фыд. Уалынмæ суадонæ æдде цы арф цыхыры уид, уырдыгæй цыдæр хъæрæй ныхас райхъуыст. Фыд сæм хъуыста, хъуыста, стæй загъта:

— Дæ мæрдтыстæн, уый Тедо æмæ Дата куы сты, уæд цæуыл дзурой, стæй кæимæ дзурой? — дзургæ-дзурын мæнмæ раздæхт. — Ды афтæ фæлæуу, æз сæм искуыцæй бакæсон.

Фыд ацыд, æз та нуæзтон æмæ нуæзтон уыцы уазал дон. Уæдæй адджындæр дон, æвæццæгæн, мæ хъуыры нукуы ацыди мæ цæргæ-цæрæнбонты.

Чысыл фæстæдæр цыхырытæй райхъуыст хъæрæй ныхас, ныхас уайтагъд рахызт æлгъитынмæ, æлгъыстой гуырдиагау, се 'ппæтæй тынгдæр æлгъыста мæ фыд. Æз ын старстæн, мæ зæрды уиди цыхырыты балæгæрдын, фæлæ мæ ныфс нæ бахастон. Уалынмæ ауыдтон нæ дыууæ уæныджы, нæ къуыбырсы уæнгуыты — æрбалæгæрдынц цыхырыты, сæ фæдыл йæ иу къухы фæрæт, иннæйы иу стыр хъил, афтæмæй цæуы мæ фыд. Мæнæн мæ цинæн кæрон нал уиди.

— Нæ уæнгуытæ! — ныхъхъæр кодтон æмæ сæ размæ мæхи аппæрстон.

— Куыдзы фырттæ! — фæстæмæ фæкасти фыд. — Схæцыдысты мын базар кæныныл! Абырджытæ!

Æз æм æнкъардæй кастæн. Уый иу дзæвгар ницуал загъта, стæй арф ныууæфыд, схуыфыди.

— Адæмы къæхты бын æрцæуæд уæ мæлæт, уый уын, гъе! Ратардтой мын мæ уæнгуытæ, ныр сæ хъуамæ ныууæй кодтаиккой, куыйтæ!

— Чи? — кæуындзастæй йæм уæлæмæ кастæн.

Ницы мæм дзырдта, æрæджиау загъта:

— Ацы хъæуккæгтæ Тедо æмæ Дато. Уæд искæй фæллой бахæсс æмæ йæ дæ бинонтæн бахæрын кæн! Тайгæ та сын куыд хъуамæ бакæна!

Фыд куыд фæстæмæ æрсабыр. Æнцæд лæууыдысты нæ дзæбæх, нæ рæсугъд къуыбырсы галтæ дæр. Суадонæ цыхцырæгæй дон куыд тахт æмæ бынæй хуыртыл куыд пырх кодта, уый æхсызгонæй хъуыст.

КАРЧЫ АЙЧЫТÆ

Душа мæ фыды хистæр æфсымæры ус уыдис, фыдсыл ус. Йæ лæг хæсты фесæфт, æмæ хъомыл кодта — иунæгæй — цыппар сывæллоны, дыууæ лæппу æмæ дыууæ чызджы. Чидæриддæр сæм цыдис, уыдонæн сæ фæндаг мах рæзты уыдис, æмæ-иу сæ нæ мад æрбахуыдта мидæмæ. Мæ фыд дæр-иу нæхи хæдзары куыстытæ ныууагъта æмæ-иу Душайæн æххуыс кодта.

Нæ мадмæ-иу хыл кодта Душа:

— Зæлда, æз дæ хуызæн æдылы ус никуы федтон: иу боны цардæй цæрыс, бæркадхор дæ! Искуыдæм хуын куы фæцæйхæссыс, уæд дæ тæбæгты маргъы 'хсыр дæр вæййы. Мæнæн мæ лæг мæ уæлхъус нæй, фæлæ мæ бинонтæ къæбæрцух никуы фесты. Дæуæн дæ лæг дæ уæлхъус, бинонтæй дæр махæй фылдæр не стут, афтæмæй ахæм къуыри никуы уыди, æмæ ды дæ къусимæ ссадгур ма зилай!

Нæ мад тынг барон адæймаг уыд, фæлæ йын иу хатт афтæ бакодта:

— Цы саразон, æз ме 'дылы мадыл сахуыр дæн, ды та дæ зондджын мадыл. Ныр махæн аивæн нал ис, æмæ дзæгъæлы мауал загъд кæн. Æз кæд искæмæй иу къус ссад æфстау рахæссын, уæд ын фæстæмæ та дыууæ къусы бахæссын.

— Гъомæ дын æз дæр уый дзурын, цæмæн хæссыс иу къусы бæсты дыууæ къусы!

Æнæуи кусаг адæймаг уыди Душа. Æппындæр фæллайын нæ зыдта. Уæд мын йæ лæшпутæ Зура æмæ Батыр нæ кæрчыты айчытæ æмбулыныл фæцалх сты. Мæныл цыдаид иу-æхсæз азы. Батыр ме «мцахъхъæн уыд, Зура та мæ æртæ азы хистæр. Хъазгæ-иу уыдонны хæдзары кодтам, æмбæхстытæй. Æз-иу куы бамбæхстæн, уæд-иу уыдон кæрæдзийæн ацамыдтой мæ бынат, æмæ алы хатт дæр æмбылды кодтон æз. Душа-иу, йæ зилæнтæ кодта, афтæмæй-иу йæ хъус сусæгæй дардта куыд хъазæм, уымæ. Стæй-иу уый куы базыдта, мæнмæ айк нал ис, уæд-иу мæ загъды бын фæкодта:

— Йæхæдæг йæ уроктæ ацахуыр кæны, стæй æрбацæуы æмæ мын мæ сывæллæтты хъазыныл бацардауы. Æмæ йæхæдæг фондзтæ райсы, адон та дыууætæ. Ничи кæсы ацы æнæрæгъы-дзыдмæ!

Хуыцаубоны-иу базармæ ацыд, уыцы карчы айчытæ-иу ауæй кодта æмæ-иу уæззау хæссинæгтимæ æрбаздæхти. Æз та-иу

фырмәстәй әхсәв фына́й нал кодтон, Зура әмә мә Батыр кәй әмбылдтой, ууыл.

Уалдзәджырдем әй нә мад базыдта, әз әйчытә кәй давтон, уый, фәлә мын комкоммә ницы загъта. Барәй-иу мә цуры афтә бакодта, мәнән, дам, мә хәбултә сусәгәй ницәмә бавналдысты, абабау, бәстә, дам, куы басудза, уәддәр.

Фәлә мын иу бон загъта:

— Иртаг, мә хәбул, нә кәрчыты әйчытә нын чидәр давы әнәхъән зымәдджы дәргыы әмә ма йәм сусәгәй дә хъус дар, чи у, уый базон.

Әз мә мады цәстытәм куы бакастән, уәд афтә фефсәрмы дән, әмә уыцы бонәй фәстәмә мә къух нукууал ницәмә фәкодтон сусәгәй райсыны охыл.

ДЫУУӘ СЫЛГОЙМАДЖЫ

Душа алы хуыцаубон дәр Чъала-хъәуы базармә цыди. Уырдем хаста йә уәйгәнинагтә, уым әлхәдта әндәр истытә.

Иу сабатизәр мә фыд иу чысыл дзәкълул хус фәткълуыйы хәлтәй байдзаг кодта, йә фарсмә йын чысыл кълалати әрәвәрдта әмә мәм дзуры:

— Райсом раджы Душаймә базармә ацәудзынә — мәнә ацы фәткълуыйы хәлтә әуәй кәндзынә. Де 'хцатәй мәнә ацы кълалатийы дзаг тутатә балхәндзынә, де 'хцатәй ма цы баззайа, уыдон рахәсдзынә хәдзармә.

Махән нәхимә стыр тута бәлас уыд, фәлә йә тутатә рәгъәд нәма уыдысты...

Талынг ма уыд, афтәмәй Душаймә араст стәм нә фәндагыл. Цәуын нә хъуыди авд километры. Әз мә дзәкълул дзәбәх нә фәрәзтон, стәй иу ныхас дәр нәма зыдтон гуырдиагау, ноджы ма тәрсгә дәр кодтон: мәнәй цәй базаргәнәг ис?

Әз-иу фәсте куы аздадтән, уәд та-иу мәм Душа фәзылди.

— Раййаф мә, хәлиудзых, әндәра базармә афоныл куынә ныххәццә уәм, уәд әз дәр ницыуал әуәй кәндзынән дәу тыххәй.

Әз дәр мә тых-мә бонәй згъордтон, мә хид цъыкк-цъыкк кодта, мә уд ма әрдуйыл хәцыд, цалынмә базармә ныххәццә стәм, уәдмә.

Душа базары йә уәйгәнинагтә әрәвәрдта, мән йә фарсмә

лаууын нæ бауагъта, дард мæ арвыста, афтæмæй, дам, нæ дыууæйæн дæр хуыздæр уыдзæн.

Æз мæ дзæкъул бакæнын дæр нæ бауæндыдтæн. Душа мæм куыд зындаид, иу ахæм ран слæууыдтæн æмæ йæм уырдыгæй кастæн. Душа йæ уæйгæнинагтæ æрбауæй кодта, æз æй куыд нæ фенон, афтæ цыдæртæ ахордта, стæй ме 'рдæм æрбацæуы. Æз дæр уæд мæ дзæкъул фегом кодтон æмæ йæ уæлхъус æцæг лæджы лæуд кæнын. Душа, кæй ницы ауæй кодтон, уый куы федта, уæд хъуыр-хъуырыл схæцыд:

— Ныр дæ цæмæн расхъæл кодта Хæдо мемæ?! Нæ зоны, дæ хуызæн хæлиудзых ницы ауæй кæндзæн, уый?

Мах базармæ куы цыдыстæм, уæд мæм сыхæгты ус Ануша иу абазы радта, махæн дæр, дам, иу балхæн тутатæ. Душа мæм мæстыйæ дзурь:

— Иртаг, Анушайæн дæр нæ балхæдтай тута?

— Нæма, — кæуынхъæлæсæй йын радтон дзуапп.

Душа абазы айста, балхæдта дзы дыууæ агуывзæйы ставд урс-урсид, даргъ тутатæ! Иу дзы мæ къалатийы ныккалдта, иу та дзы, йæхи къутуйы цы тутатæ уыд, уыдоныл бакалдта. Стæй афтæ бакодта:

— Иу абазийæ иу агуывзæ йеддæмæ нæ цæуы, фæлæ уæйгæнæг мæнæй хæс дардта, æмæ мын дыууæ агуывзæйы уымæн радта.

Æз фырæххормагæй мæ къæхтыл нал лæууыдтæн. Райсомæй дæр ницы бахордтон. Мæ мад йæ цæгаты уыдис уазæгуаты, æмæ нæ хæдзары хæринаг ницы уыд.

Хæдо мын искæмæй уæддæр райстайд иу дзулы къæбæр, фæлæ уый афтæ æнхъæл уыд, æмæ мын Душа мæ уæйгæнинагтæ ауæй кæндзæн, мæхицæн дæр мын исты хæринагтæ алхæндзæн.

Душа мын мæ къалатийæ систа иу-цалдæр тутайы æмæ мæм дзурь: — Адон айс, къуытты, æмæ — згъоргæ: хæдзары мæм сывæллæттæ æнхъæлмæ кæсынц. Фæндагыл сæ ахæрдзынæ!

Æз тутатæй иу-цалдæр мæ дзыхы баппæрстон æмæ рараст стæм нæ фæндагыл. Мæнмæ тута афтæ адджын фæкаст, æмæ мæхи нал баурæдтон, фæндагыл сæ сусæгæй иугай-дыгай хæрын байдыдтон.

Хъæумæ куы 'рбахæццæ стæм, уæд Анушамæ мæ чыргъæд радтон. Уый йæм куы ныккаст, уæд худæгæй бакъæцæл. Нымадæй ма дзы æхсæз тутайы баззад.

Анушайы дыууæ чызджы дæр худæгæй мæлынц. Душа дæр мын мæ тарст цæстытæм æрбакаст, хъæрæй ныххудт, æмæ афтæ бакодта:

— Хæлиудзыхæй уæлдай ма нын сусæгхор дæр куы разындтæ, Иртаг, сусæгхор!

Ануша систа æртæ тутайы къалатийæ, иу дзы йæхæдæг ахордта, фæйнæ та йæ чызджытæ, радта мæм чыргъæд æмæ афтæ бакодта:

— Ницы кæны Иртаг, тута æфсисæн нæу, адон ахæсс æмæ дзы дæ фыд æмæ де 'фсымæртæ дæр фæйнæ ахæрой.

Æз хæдзармæ куы бацыдтæн, мæ фыд æмæ ме 'фсымæртæ фæйнæ тутайы куы ахордтой, уæд мæ фыд ницы сдзырдта, фæлæ мыл ме 'фсымæртæ Гиго æмæ Гæба хъæрæй худын байдыдтой.

Æз тъахтиныл дæлгоммæ бахаудтæн, мæ дыууæ къухы мæ ныхы бын бакодтон æмæ ставд цæссыгæй куыдтон. Уыцы рæстæджы мæ хъустыл ауад мæ мады фæлмæн хъалæс. Дуарбахизæны кæимæдæр цыдæртæ дзырдта.

Æз фæгæпп ластон, кæсын æмæ уынын: мæ мад йæ хидсæрфгæ уатмæ æрбахызт, йæ иу къухы йæ къалати, йæ иннæ къухы — дзæкъул. Мæнæн фырцинай мæ зæрдæ суынгæт æмæ хъæрæй ныккуыдтон.

Мад мæ фæрсы:

— Иртаг! Ды мæ хуыздæр хъæбул куы дæ, уæд цæмæн кæуыс афтæ зæрдиагæй?

Уæд ын Хадо афтæ бакодта:

— Душаимæ йæ базармæ арвыстон æмæ, йæ уæйгæнинæгтæй кæй ницы ауæй, ууыл кæуы.

— Базарæй дын дæ судзгæ мард æрбаласæнт! Цæмæн арвыстай сывæллоны идæдз тыхст сылгоймагимæ, йæхи фыдæбон ын æгъгъæд нæу?

Хадо ме 'рдæм æрбакаст, æмæ афтæ бакодта:

— Бахатыр кæн! Фæрæдыдтæн.

Мад рахаста дыууæ стыр хъæдын тæбæггы, нæ даргъ бандоныл сæ æрæвæрдта. Иумæ дзы равдæлон кодта йæ къалати, иннæмæ — йæ дзæкъул. Кæсын æмæ иу тæбæггы цæхæр калынц ставд, тымбыл сырхрус балтæ, урс-урсид тыппыр тутатæ фæрсæй-фæрстæм кæри амадæй. Иннæ тæбæггы бæзджын æртæ хæбизджыны кæрæдзийыл æвæрдæй, сæ царв сæ сарты фæйнæрдæм кæлы, афтæмæй.

Мад йæ хуынæн йæ раст æмбис иу æндæр тæбæгты самадта, радта йæ Гигомæ æмæ дзуры:

— Адон ахæсс Душайы сывæллæттæн, уадз æмæ дзы уыдон раздæр ахæрой. Уыдон сидзæртæ сты, æмæ сидзæр мæгуыр у.

Уыцы изæр бирæ фæраздыхс-баздыхс кодтон мæ уаты. Хъуыды кодтон: «Уæдæ адæм афтæ алыхуызон цæмæн рахæссынц æрдзæй?..»

ГÆРТАМ

Алы адæймаг дæр йæ сывæллоны бонтæй цæры.

Мæ фыд хæсты фæстæ цалдæр азы колхозы сæрдарæй фæкуыста. Æмæ нæдæр йæхæдæг давта, нæдæр искæмæн уагъта давын, уымæ гæстæ йын знæгтæ дæр куыд нæ фæзындаид.

Уæд ныууагъта сæрдары куыст æмæ хуыгæсæй ныллæууыд. Йæхицæн загъта: «Ныр дæр ма мæм хæлæг кæндзысты ме 'знæгтæ?» Сæрдарæй сæвзæрстой квемочалайаг гуырндзаг лæг Шашайы — сæнтсау рихиджын, ныллæг, фæтæн, гуыбыр, хытъынджын. Шаша, чи хъуыд, ахæм лæг разынд хъæуæн. Йæхæдæг дæр хордта, иннæты дæр нæ хыгдæрдта. Ирæттæй-иу кæйдæрты ахсын дæр æркæнын кодта, æмæ йæ хъуыддаг цыдис уæлдæр хицауады раз.

Фыд йæхæдæг хуыгæс стæм хатт йеддæмæ нукуы цыдис, уый куыста, колхозæй нæм цы зæххы хæйттæ уыдис, уым, стæй нæхи цæхæрадæтты. Йæ бæсты та хуыгæсæй цыдыстæм мах — мæ хистæр æфсымæр Гиго, мæ кæстæр æфсымæр Аслан. Хатт-иу нæ мад дæр ацыд. Колхозы хуытимæ дардтам нæхицæн дæр иу дзæргъ. Дыууадæс хъыбылæй нын къаддæр нукуы ныззад, фæлæ ма иу нын дзы афæдзы кæронмæ кæнæ дыууæ хъыбылы баззад, кæнæ — иу. Иуахæмы мæ мад загъд-замана систа:

— Ай цы диссаг у, иууыл нæхи хъыбылтæ цæмæн мæлынц? Цы Хуыцау нæ ралгъыста? Нæ хæдзар бынысæфт куы фæци.

— Хуыцауы кой ма кæн! Хуыцау æнæхъуаджы никæй æфхæры! Колхозы хъыбылтæн дохтыр судзинтæ кæй скæны, уымæн нæ мæлынц.

Фæлæ йæ æз хорз зыдтон: колхозы хъыбылтæй-иу куы амард, уæд-иу æй нæ фыд, цыма нæхи хъыбыл амард, афтæ банымадта, мæн та бафæдзæхста, макæмæн æй схъæр кæн, зæгъгæ. Уæддæр, дам, сæрдары нæ бауырндзæн, Хуыцау та,

дам, уәлейә кәсы. Әмә йә әз дәр никәмән загътон. Иу бон та хуыты куы фәцәйскъæрдтон, уәд мә фыды уәлхъус ләу-уыд Шаша. Мә фыд рывта, колхозәй нәм цы зәххы хай уыди, уый. Шаша йәм хәцы:

— Хадә, куыд хъуыды кәныс, ис гәнән, әмә Гуырдыстоны бындурон цәрәг гуырдыаг ахуыргонд сәрдар ләджы хохәй ралидзәг, хъәддаг, әххормаг, әнахуыр ирон хуыгәс ләг фәсайа?

— Уыцы хабар иу әнәбары гуырдыаджы дәр нә бауырндзән, стәй алы бон мә хәдзаны цы ирәттә минас кәнынц, уыдонәй дәр никәй бауырндзәни.

— Әнәбары гуырдыаг! — йә дзых хәлиуәй аздад Шашайән. — Нәма йә бамбәрстай, гуырдыаг әнәбары кәй ничи у, уыцы хъуыддаг?! Зәххы цъарыл гуырдыаг адәмәй тыхджындәр, зондджындәр, рәсугъддәр адәм нәй, әмә иу гуырдыаг дәр сау куыст хъуамә ма кәна, фәлә сәрдариуәг кәна иннә адәмтән. Ды та — ирон ләг әмә хуыгәсэн дәр нә бәззыс!

— Зәгъ ма мын мә аххос әргомәй, әмә йә әз дәр зонон.

— Уәдә мәм дзәбәх әрбайхъус.

— Хъусын дәм.

— Фыццаджыдәр, дәхәдәг нә цәуыс хуыгәс. Дә сывәлләтты әрвитыс. Әмә уыцы әххормаг сывәлләттә колхозы гага дыргътәм бахъуызынц, хуытә та колхозы хоры хуымты ныппырх вәййынц, афтәмәй сывәлләттә дәр зиан хәссынц колхозән әмә хуытә дәр.

Дыккаг та уый әмә хуыты хәринагәй арахъхъ скъæрыс әмә дә хәдзарәй ләвархортән ресторан сарәзтай. Алы бон дәр әнцъухут, кусынмә уә нал әвдәлы.

Әртыккагәй та уый, әмә колхозы хъыбылтәй иуы мардыл дәр акт никуы сарәзтай. Дзәргъытә куы ныззайынц, уәд сын сә хъыбылтәй бамбәхсыс, стәй чи амәлы, уыдоны бәсты та сә бавдисыс. Чи ма дын дзы баззайы, уыдоны та әргәвдыс әмә — физонәг.

Фыд фырмәстәй цавддурауәй ләугәйә баззад, сдзурын дәр ницыуал фәрәзта, афтәмәй каст Шашайы нозтвәллад, сырх цәстытәм.

Шаша цәуынынл фәцис, иу каст ма фәкодта фәстәмә әмә дзурь:

— Хадол! Дæ бынатæй дæ фæтæрдзынæн, уый æнæмæнг у, фæлæ, ахæстонмæ куы бахауай, уымæй дæр тас у. Кæд аирвæзай ахæстонæй, уæд-иу стыр ирон куывд скæн!

Мæ фыдæн уыцы 'хсæв йæ хъуыры къæбæр нал ныххызт, хуыссæг æм хæстæг не 'рцыд. Æз дæр нæ бафынæй дæн æмæ уыдтон, æхсæв-бонмæ йæ уаты куыд раздыхс-баздыхс кодта, уый.

Дыккаг бон сихорафон уыдаид, афтæ мæм ссыди фыд хуытæ кæм хызтон, уырдаæм. Мæ цонгыл мын ныххæцыд æмæ мæм дзуры сусæгæй, кæд нæм æввахс ничи уыд, уæддæр:

— Лæппу, макæмæн мацы ской кæн, афтæмæй нæ дзæргъ йæ хъыбылтимæ æрхы былты Къодисцкъаройырдаæм аздах. Æз дæр дæ тагъд феййафын.

Æз ын йæ ныстуан æххæст кæнынмæ фæдæн. Къодисцкъаромæ куы фæцæйхæццæ кодтон, уæд мæ Хадол дæр ныййæфта лæф-лæфгæнгæ. Йæ хид йæ рустыл лæсæнтæ кодта. Иу-цасдæр æндæзургæйæ цыд мæ фæрсты, стæй мæм дзуры:

— Мах цæуæм Квемочаламæ, нæ хъыбылтæй иу хъуамæ Шашайæн радтæм, цæмæй мæ мæ куыстæй ма асура, уый тыххæй.

Тынг тæвд бон скодта. Хур цыма йæ зынг тынтæй бæстæ ссудзынмæ хъавыд. Зæххыл иу змæлæг нал зынд. Мæргътæ кæмдæр бамбæхстысты. Дымгæйы уддзæф никæцæй цыд, æмæ бæлæсты сыфтæртæ дæр джих æндзыг баисты æнæнтау хурмæ.

Æрхы был чысыл хуынкъæй сау мыст йæ сæр радардта, йæ хъуыры бын афтæ ныддымст, æмæ цыма йæ уд исы, афтæ тæпп-тæпп ын кодта. Кæд, мæгуыр, дымгæйы уддзæфмæ æнхъæлмæ каст — искуыцæй иу чысыл уæддæр радымид, фæлæ дымгæ дæр фыддæрадæн зæххы скъуыды аныгъуылд. Мыст æрхмæ кæсы, фæлæ уым дæр доны цъыртт нæй, зæхх афтæ ныххус, æмæ скъуыдтæ кæны.

Æз мыстытæй мæ удхæссæг уыдтон. Нæ зæронд кæлæддзаг самандурæй хæдзары дзы бирæ уыд. Æхсæв-бонмæ-иу сæ цъыс-цъыс цыд, гæды та хæстæг нæ уагъта Гиго — нæ сæ уарзта. Фæлæ ныр ацы мысты ахæм уæззау уавæры куы федтон, уæд та йын тæригъæд фæкодтон. Æвæццæгæн, мæхицæн дæр тынг дойны кæй уыд, мæ хъуыр кæй ныссур æмæ кæй хуыдуг кодтон, уый тыххæй.

Мыстмæ кæсгæйæ хъуыды кодтон: мыст мыст у, фæлæ уæддæр йæхи ирвæзын кæныныл хъуыды кæны, уæд æз адæймаг куы дæн, стæй гыццыл дæр куынауал дæн, уæд мæ фыдмæ

цæмæн кастæн! Фæндагмæ мемæ дон цæуылнæ хастон?!

Мыст ма аракæс-бакæс кодта фæйнæрдæм. Махмæ куы фæкомкоммæ, уæд йæ сæр батылдта, цыдæртæ бацъыс-цъыс кодта æмæ сыдз-мыдзы йæ хуынкъмæ ныббырыд.

Ахæм тæвды фæцыдыстæм авд километры. Квемочаламæ куы ныххæццæ стæм, уæд ма хуытæ дæр æмæ нæхæдæг дæр нæ къæхтыл тыххæй лæууыдыстæм. Дзæргъ æмæ хъыбылты гыц-цыл цæугæ доны куы баскъæрдтам, уæд иу чысыл се 'муд æрцыдысты. Мах дæр нæхи ныхсадтам, донæй дæр ахуыппытæ кодтам æмæ фæсæрæндæр стæм.

Нæ фос баскъæрдтам, Шаша цы иумæйаг хæдзары цард, уый кæртмæ. Уым бирæ фæфыдæбон кодтам хъыбылтæн сæ хуыздæры æрцахсыныл. Куы йæ 'рцахстам, уæд мын æй Хадоме 'ккой скодта — абон дæр æй нæ зонын, йæхæдæг æй цæуылнæ хаста, уый — йæ дыууæ фæстаг къахыл мын мæ дыууæ къухæй фидар ныххæцын кодта æмæ мæм дзуры:

— Цæугæ кæн ацы асинтыл, дыккаг уæладзыгмæ куы схæццæ уай, уæд, рахизырдыгæй цы дуар ис, уый бахой, чи ракæса, уымæн афтæ зæгъ: «Ацы хъыбыл уын Хадоме 'рбарвыста». Хъыбыл æм ратт æмæ дæхæдæг фездæх.

Асинтыл мæ хидкалгæ цудтытæ-мудтытæгæнгæ куыддæрты схæццæ дæн дуары цурмæ. Мæн хæдзары тынг къæйных хуыдтой, фæлæ æнæзонгæ ран та уыдтæн тынг æфсæрмыгæнаг, æнæныфсхаст. Ныр цалдæр хатты бахъавыдтæн дуар хойынмæ, фæлæ мæ ныфс нæ бахастон, стæй, раст зæгъгæйæ, хъыбылы дæр мæ цæст нæ уарзта раттын, æмæ мæ хид калгæ фæстæмæ мæ фыды цур балæууыдтæн. Мæ фыдмæ дзурын кæуынхæлæсæй:

— Хæдзары сæ ничи ис, ничи гом кæны дуар.

Фыд мæм æдзынæг æрбакаст, бамбæрста, сайгæ йæ кæй кæнын, уый, æмæ та мæ фæстæмæ куы сæрвитид. Бафæдзæхæста мын, дуар, дам-иу тыхджындæр бахой.

Æз фырфæлладæй, фырхудинагæй зыр-зыр кæнын, афтæмæй та араст дæн фæстæмæ. Асины бинаг къæппхæнмæ куыддæр мæ къах систон, афтæ мæ сæр разылдис, уæлгоммæ ахаудтæн, æмæ, хъыбыл мæ быны, афтæмæй Хадойы раз зæххыл мæ тъæпп фæцыдис. Мæ сæр дурмæ æрхастон, æмæ йæ туг акалди.

Хъыбылы хъыллистмæ, мæ кæуынмæ æмæ Хадойы загъдмæ сыхæгтæ ракалдысты. Цалынмæ мын мæ сæр бастой, уæдмæ кæцæйдæр дыууæ милиционеры дæр фæзынди. Фыдмæ тынг

бартхъирантæ кодтой, цæуыл уый нæ бамбæрстон, йæ къух ын цыдæр гæххæттыл æрфыссын кодтой, хъуамæ йæ ахæстонмæ акодтаиккой, стæй сæ фæнд аивтой — хъыбылтæн сæ дзæбæхтæй дыууæ æрцахстой æмæ сæ семæ афардæг ластой.

Фæстæмæ раздæхтыстæм.

Æз-иу сусæгæй мæ фыды цæстытæм бакастæн. Мæсты кодтон мæхимæ, ахæм тæппуд кæй разындтæн, уый тыххæй. Мæ сæры скъуыд мæ бынтондæр ферох, фæлæ дуар бахойын кæй нæ бауæндыдтæн, ууыл маст кодтон.

Мæ фыд мын бамбæрста мæ сагъæс æмæ мæм фæлмæн хъалæсæй дзуры:

— Лæппу! Ацы хабар, цалынмæ æз æгас уон, уæдмæ макæмæн ракаен, стæй, æз куы нал уон, уæд-иу æй æнæмæнг радзур. Адæм æй сæхæдæг æвзардзысты, чи нæ цы гæнæг уыд, уый.

Мæ фыд рухсаг уæд. Æз ын йæ фæдзæхст æххæст кæнын.

Фæлæ мæхæдæг дæр уый æмбарын: адæм сæхæдæг сты сæхицæн низхæссæг. Чи — фыронджынаей, чи — фырадылуйæ. Чи — фыронджынаей, чи — фырмагуыраей. Чи — фырафсæрмаей, чи — фырадзæсгомæй. Чи — фырафсæстæй, чи — фыраеххормагæй. Чи — йæ фырыдаей, чи — фыррадауæй.

Æвзонгæй та алы хатт дæр мæхи хуыдтон азымджын æмæ-иу мæстæй мæхи хордтон.

БОН ЦÆУЫ ÆМÆ ФАРН ХÆССЫ

Иртаг йæ амонд агурынаей бафæллад, сфæлмæцыд. Нал рухс кæны йæ зæрдæ, ницæмæй уал райы. Æвзонг чызджытæ ерысæй кæм фæакафынц, уыдонмæ бакæса, уымæ дæр æй йæ зæрдæ нал хæссы. Азтæ та цæуынц.

Иуахæмы уынджы бандоныл бадт æмæ рæдзæ-мæдзæ кодта. Уалынмæ йæ уæлхъус алæууыд Бибудт — сæ хъæуккаг лæг, Иртагæй бирæ хистæр чи нæ уыди, ахæм. Бибудтæн йæ цæстытæ уыджы цæстыты хуызæн уыдысты — арф, кæцæйдæр æнтъыснаг каст кодтой. Иртагмæ йæ къух бадардта æмæ йæм дзуры:

— Æз абон мæ фырты æфсадмæ арвыстон, ды та нæ арвыстай дæ хъæбулы 'фсадмæ. Нæй дын фырт æмæ кæй арвитай! Йæ мад дæр дын нæма и.

Иртагæн фырмастæй йæ сæр разылдис, лæугæ кодта, зæгъгæ, уæд фæцудыдтаид. Бибудт цæуынмæ фæци.

Бады Иртаг æмæ йын иу афон йæ рагон бæллиц йæ зæрдæйы дуар бахоста. Йæ рагон бæллиц та уыд: ирон æгъдауджын чызг ракурын, нæртон чындзæхсæв скæнын æмæ бирæ, тынг бирæ сывæллæттæ схъомыл кæнын. Бадт Иртаг, æмæ йын уыцы бæллиц йе уæнгтæ кæрæдзийыл фæхæцын кодта. Йæ зæрдæмæ цыдæр рухс ныккаст. Сыстад æмæ рацу-бацу кæнын райдыдта — бадын нал фæрæзта. Цас фылдæр рацу-бацу кодта, уыйас хъæлдзæгæй-хъæлдзæгдæр кодта.

Уымæй цалдæр боны фæстæ хъуыддаджы фæдыл иу стыр горæтмæ афтыд. Цы бон ныххæццæ, уыцы 'хсæв бафынæй æмæ фыны уыны: арф цъæх цады былгæрон лæууы саурæсугъд, донгъуыз хъоппæгдзæст æвзонг чызг айдагъ найæн дзаумæтты.

Чидæр цыма Иртагмæ 'рбадзырдта:

— Ацы чызг дæ амонд у, æмæ йæ ма ауадз!

Иртаг фехъал, хуыссæг ыл нал æрхæцыд. Райсом раджы фестад, йæ дзаумæттæ акодта, йæхи ахсадта, къæбæр ахордта æмæ йæ хъуыддæгты фæдыл араст. Йæ цæстытæй нæ хицæн кодта, фыны цы чызг федта, уый фæлгонц.

Фæссихор, йæ хъуыддæгтæ конд куы фесты, уæд паркмæ йæхи байста æмæ уым бандоныл æрбадт. Фæкомкоммæ иу рæхснæг бæласмæ. Бæласы тихалæг къалиуыл бадти цавæрдæр цъиу. Ир-тагмæ афтæ фæкасти, цыма цъиу фæллад у æмæ фынæй кæны. Уалынмæ æрбатахт æндæр хъулон цъиу, ацы цъиуы фарсмæ æрбадт. Цъиу базмæлыд, йæ сæрыл схæцыд æмæ йын уæд æрбатæхæг цъиу йæ хъусы цыдæртæ бацъыбар-цъыбур кодта, стæй иуварс апæррæст кодта. Уæд фыццаг цъиу дæр йæхи бауыгъта, йæ базыртæ айтыгъта æмæ хъулон цъиуы фæдыл атахт уæнргогæй.

Иртаг, цъиуты фæстæ кæсгæйæ чысыл фалдæр бæлæсты 'хсæн ауыдта хиконд цад, хурмæ æрттывта. Æвзонг фæсивæд дзы сæхи надтой. Иртаг цады былмæ бацыд æмæ фестæлфыд: чызг! Фыны чызг! Чызг æм бахудти, стæй кæсагау йæхи цадмæ нывзылдта. Иртаг лæугæйæ баззад. Исдуг æм афтæ фæкасти, цыма та фын уыны, уыйау. Чызг схызт донæй, йæ урс буарыл донны цæппузыртæ хъазыд.

Иртагмæ дæррдзæф æрлæууыд, дзуры йæм:

— Ды мæн нæ зоныс, фæлæ дæ æз рагæй зонын. Гыццыл ма куы уыдтæн, уæдæй нырмæ дæ зонын æз.

Иртаг фæджих, æппын æрæджиау бафарста:

— Æз ацы горæты фыццаг хатт куы дæн, уæд мæ куыд рагæй зоныс?!

— Ёмæ æз дæр ардыгон нæ дæн. Ёз дæр уыцырдыгон дæн, ды кæцырдыгон дæ, уыцырдыгон дæн æз дæр. Ёз Бибудты чызг дæн — Тинатин! Ам та ахуыр кæнын.

— Мæнæ диссæгтæ! — загъта Иртаг.

— Диссæгтæ! — загъта чызг дæр. — Ды-иу нæ рæзты куы фæцæйцыдтæ, уæд-иу æз сусæгæй дæ фæстæ кастæн. Дæуæй иууылдæр æппæлгæ кодтой. Ёмæ дæ æз... — Дзурын нал сфæрæзта чызг.

Иртаг фестад æмæ сындæггай фæцæйцыди чызгмæ.

— Мæнæ диссæгтæ! — ногæй та загъта цæугæ-цæуын. — Бибудты чызг Тинатин!

— Ёз-иу мæ фыны дæр дæу уыдтон. Стæй-иу цин кодтон, кæй дæ федтон фыны, ууыл. — Ёмæ чызг дæр йæ рог, йæ цыбыр къахдзæфтæй фæраст Иртагмæ.

Ёмæ фæцæйцыдысты кæрæдзимæ Иртаг æмæ Тинатин...

БАТЫРЫ ХÆДТУЛГÆ

Батыр мæ фыды хистæр æфсымæры лæппу уыд, йæ мад Душайау æлгъин æмæ хинæйдзаг.

Батырæн йæ мадыфсымæр Уано хæдтулгæ скодта. Фæйнæджы лыггагыл разæй иу стырдæр цалх бакодта, фæсте — дыууæ гыццылдæры. Иннæ фæйнæджы гæппæлæй та йын разæй хæцæн æмæ здахæн сарæзта.

Батыр-иу ыл хъæуы фарсмæ стыр къуыппыл хъазыд. Къуыбырæй дæхи рауадз æмæ дæ иу сæдæ метры скъæфдзæн. Ёз дæр йемæ æмдугъ кодтон. Мæнмæ йæ нæ лæвæрдта. Стæй дын мын куы зæгъид:

— Цæй, афтæ бакæнæм: абон мын ды мæ хæдтулгæ хæрдмæ лас, æмæ дæм æй райсом иу хатт ратдзынæн.

Ёз ын æй æнæхъæн бон мæ хидкалгæ хæрдмæ фæластон. Изæры фырфæлладæй хæргæдæр ницыуал акодтон, афтæмæй æдпысултæ тъахтиныл ныффынæй дæн.

Фыны уынын: фæтæхын хæдтулгæйыл уырдыгмæ схæлбадгæйæ. Мæнæ ныххæццæ дæн фæзмæ, уым мæ фыд хос кæрды, æз йæ фæрсты атахтæн. Фыд ме 'рдæм фæзылд æмæ йæ мидбылты æхсызгон худт бакодта. Уалынмæ фæхæццæ кæнын мады цурмæ дæр — уый та хос ссылта. Мæ мад мæм куы фæкаст æмæ йын йæ тарст цæстытæ куы ауыдтон, уæд фехъал дæн.

Фырцинæй æнæхъæн æхсæв нал бафынæй дæн. Райсом раджы

бацыдтæн Батырмæ, райхæл æй кодтон æмæ ацыдыстæм къуышмæ.

Батыр мын нæ бацамыдта, хæдтулгæйæн уромæн кæй уыд, уый, æмæ уырдыджы куы атахтæн, уæд тынг стырындз, иу дзыхъхъы смидæг. Æфсæн цалх мын мæ синтæ ахæм цæф ныккодта, æмæ фæсур дæн.

Мæхи куы 'рæмбæрстон, уæд мæ уæлхъус Батыр фырцинай рагæпп-багæпп кодта, худти кæл-кæлæй. Мæнæн та мæ ныхас нал хъуысти, дзурын нал фæрæзтон.

Нæхимæ цæуæн нæй æмæ æнæхъæн бон хъæугæрæтты кæугæ фæрацу-бацу кодтон.

Изæрырдæм мæ хъæлæс куы феуæгъд, уæд фырцинай ницыуал зыдтон. Бацыдтæн нæ дыргъдонмæ, чылаутæй мæхи дзæбæх бафсæстон æмæ хæдзармæ сфардæг дæн.

Мæ мад мæ куы ауыдта, уæд хъæрæй ныккуыдта:

— Кæм дæ, кæм, мæ хъæбул, æнæхъæн бон мæ магуыр сæр куыройы цалхау куы разылд дæ мæтæй!. Цал хатты дын загътон, йæ мадмæ цы сывæллон нæ хъуса, уый йæ сæрæн фыдбылыз кæны. Æмбисондæн куы баззад: «Йæ мады разæй цы уæрыкк лидза, уый бирæгъ хæссы».

Æз куы рахъомыл дæн, уæд бамбæрстон, уæрыччы хуызæн кæй уыдтæн, бирæгътæ мыл бирæ 'мбæлди, фæлæ хæрын никæмæн бакуымдтон.

ДЫУУÆ НÆЛГОЙМАДЖЫ

Иу сæрдыгон райсом нæ тута бæласы бын æнкъардæй бадын. Мæ гуыбын æххормаджы хъуыр-хъуыр кæны. Знонæй нырмæ ницыма бахордтон. Мæ мады уайдзæфтæ мæм раст кæсынц мæ фыды тыххæй. Бон-изæрмæ колхозы хъуыддæгтыл бахъæуы æмæ нæхи хæдзары хъуыддæгтæ афойнадыл никуы бакæны. Æмæ зауатмæ æрцыдысты. Нæ къуымы иу ссады тæпп нал ис, нæ кærты-иу суджы къæцæл.

Мæ хистæр æфсымæр Гиго æмæ мæ кæстæр æфсымæр Асланы знон мæ мады хо Аленæ сæхимæ акодта. Мæн гыцци нæ ауагъта. Ныр уыдон афонмæ уым алыхуызон дзæбæх хæринæгтæ 'фсæстæй сывæллæттимæ хъазынц, æз та ам сыдæй мæлгæ бадын.

Уыцы хъуыдытæ куыд кодтон, афтæ уалæ нæ тута бæласы цонгыл цъиуы ахстонмæ фæкомкоммæ дæн. Ахстон мæм тынг рæсугъд фæкаст, стæй ахæм бынаты арæзт уыдис, æмæ йæм нæдæр хур каст, нæдæр ыл уарын цыд.

Уалынмæ ахстонæй æртæ лæшпыны сæ сæртæ радардтой, æмæ сын сæ мад сæ дзыхты радыгай йæ комы комдзагæй хæринаг ттыссы.

Нæ мад мæ зæрдыл æрбалæууыд. Уæд мах дæр нырма æртæ лæппуйы йеддæмæ нæ уыдыстæм, æмæ-иу нæ мадæн уазæгуаты исчи исты адджинагтæ куы авæрдта, уæд-иу сæ йæ куатæйы дзыппы дардта, цалынмæ-иу сæ махæн нæ ахæрын кодта, уæдмæ.

Иуахæмы мæ хъустыл кæйдæр къæхтыхъæр æрцыдис. Фæкастæн æмæ мæ фыд йæ разæй æрбаскъæры нæ галты — бæрзонд, æлвæст, стыр къæлæт сыкъатæ, сæ ныхтæ урс-урсид, сæхæдæг сау. Галтæ нæхи хъуджы рæуæдтæ уыдысты, æмæ сæ бирæ уарзтам æгас бинонтæй

Мæ фыдæн галты æрцæвын йæ зæрдæ кæ куымдта, фæлæ-иу сын ехс ныкъкъæрц кодта сæ сæрма. Галты уындмæ мæ фырцинæй ме 'ххормаг дæр айрох æмæ азгъордтон сæ размæ. Мæ фыд хорз зыдта, «нæ» йын нæ зæгъдзынæн, фæлæ мæ уæддæр афарста:

— Куыроймæ цæуыс мемæ?

Æз мæхицæй лæг ацарæзтон æмæ йын æцæг лæджы дзуапп радтон:

— Цæуын, цæуын! Уæдæ куыд?

Мад мæ нæ уагъта, фæлæ мæхи фæнд атардтон æмæ фыдимæ галты нæ разæй аскъæрдтам нæ сыхаг хъæу Сæлбинармæ. Галтæй-иу куы иуы рагъмæ сбырыдтæн, куы — иннæйы.

Ахуыр мыл уыдысты, кæрдæг сын бирæ фæтыдтон, æмæ сын бирæ фæхæрын кодтон цъæх кæрдæг. Æввахс-иу сæ кæмæ базгъордтон, уый-иу йæ сæр фæгуыбыр кодта, æз-иу ын йæ сыкъатæ ацахстон æмæ-иу йе рагъмæ сбырыдтæн. Фæстæмæ-иу куы хызтæн, уæддæр та — афтæ.

Хевидонæй — афтæ хуыдтам, хъæуы астæуты цы чысыл дон цыд, — куы ахызтыстæм, уæд галтæ Къодидоны — афтæ та, нуазгæ кæмæй кодтам, уыцы дон хуыдтам — раз цы цад уыдис, уыцырдæм сæ ных сарæзтой. Æрлæууыдысты цады раз, фæлæ нуазгæ нæ кæнынц. Ме 'рдæм ракасынц æмæ та бауасынц.

Мæнмæ афтæ фæзынд, цыма мæнмæ дзурынц, ды уал бануаз, зæгъгæ. Мæнæн æххормагæй дойны нæ уыдис, фæлæ дзы галты хатырæй анызтон, цадмæ кæцæй калдис дон, уыцы хæтæлы дзыхæй. Галтæ мæ куы федтой нуазгæ, уæд уыдон дæр бирæ

фæхъуыртт-хъуыртт кодтой зæрдиагæй, æмæ та нæ фæндаг акодтам дарддæр.

Сæлбиныры цардис иу расыгæнаг æмæ хылкæхахæг лæг. Йæ фæсномыг уыди Гуымыр. Колхозы уæрдон уый хæдзары раз уыдис, — мах дзы хъуамæ сифтыгътаиккам галты æмæ куыроймæ ссиаг аластайкам. Гуымыр сæ тыргъы нæ хъæуккаг лæг Амырханизæ арахъхъ нызтой. Мæ фыды куыддæр ауыдта Гуымыр, афтæ йæ хъæр фæцыд:

— Хæдо! Ардæм, ардæм Хæдо!

Мæ фыд йæ хуыз аныхъуырдта, афтæмæй йын балæгъстæ кодта:

— Ацы хатт мæ мæнæ сывæллоны хатырæй дзæбæхæй ауадз. Нæ хæдзары хæринаг ницыуал ис æмæ куыроймæ хъуамæ ссиаг аласæм.

Гуымыр фæгæпп кодта йæ бынатæй, цудтытæгæнгæ бацыд Хæдоы цурмæ, йæ хæдоны тæрттыл ын ныххæцыд æмæ йæ тыхласæгау акодта. Тыргъы йæ Амырханы фарсмæ æрбадын кодта.

Æз уынджы баззадтæн галтимæ. Тынг тæвд бон уыдис æмæ, карчы лæппын йæ уд куыд иса, афтæ фыртыхст æмæ фырмастæй мæ хъуыры бын тæпп-тæпп кодта. Мæ цæстысыг мæ рустыл ласæнтæй цыд. Иу зæронд ус мæм æрбауад, дзуры мæм:

— Ам дæхи удхарæй цæмæн марыс, мæнæ лæппу?! Дæ фыд ардыгæй йæхи къахæй нал ацæудзæн, уый зон: ласинаг фæуыдзæн. Ластæ мард фæуа уыцы Гымырæн йæ лопъо сæр рæхджы бонты!

Æз мæ цæстысыгтæ мæ къухтæй асæрфтон æмæ бахъуырхъуыр кодтон:

— Омæ галтæ кæмæн ныууадзон? Уæд та сæ исчи адафта!

— Дæ тæригъæдæй хæйрæджыты хай фæуæнт лæгтæ дæр æмæ галтæ дæр! Уый сын мæ хуыздæр арфæ!

Зæронд ус мын мæ цонгыл ныххæцыд, афтæмæй бацыдыстæм лæгты цурмæ. Амырхан ма цыдæртæ æууылдта. Гуымыр æмæ Хæдо зæххыл хуыр-хуыр кодтой. Амырхан æнæ уый дæр æвзонгдæр уыдис, стæй-иу нозтæй дæр йæхи фæсайдта, йæхи тыхджын никуы срасыг кодта. Ныр зæронд усæн ныфс бавæрдта, Хæдо, дам, гыццыл афынæй кæна, стæй, дам, æй æз уæрдоны аласдзынæн. Кæннæуæд, дам, æй афтæ расыгæй исчи куы фена — хицау лæджы! Йæ куыстæй, дам, æй фæсурдзысты!

Мæн дæр рарвыста нæхимæ Амырхан. Уый фæстæ сифтыгъта

галтæ уæрдоны, стæй Хадойы уæрдоны уæлгоммæ адæргъ кодта æмæ йæ быдырмæ аласта. Уæрдон хурмæ баурæдта быдыры астæу, галты суагъта. Йæхæдæг бæлæсты бын изæрмæ йæхицæн хос фæкарста, галтæ та бæлæсты бын аууæтты хизгæ кодтой.

Уыцы хабæрттæ нын, Амырханимæ уым чи уыд, уыцы лæппу Зинкъуыр фæкодта. Уый фæстæ базыдтам: барæй арахъхъыл Амырхан фынаёйы хос кæй ныккодта!

Изæры Амырхан мæ фыды куы 'рбаласта, уæд æй ничиуал базыдта: къогъоты æмæ дзынгаты хæстытæй афтæ ныррæсыд æмæ йæ цæстытæ æппындæр нал зындысты. Йæ улæфт нал хъуыст. Æгас у, æви — мард, уый бæрæг нал уыд. Йæ буар ын хур афтæ басыгъта, æмæ æрдæгфых физонæгау йæ пиллон калди.

Æз ма кæд гыццыл лæппу уыдтæн, уæддæр хорз бамбæрстон, Амырхан мæ фыдæн фыддæрадæн митæ кæй бакодта, уый. Мæн фæндыдис мæ фыды маст райсын, æмæ йын мæ фæндон загътон. Уый мын афтæ:

— Æз мæ сæрмæ никуы 'рхастон искæмæн æвзæр исты бакæнын, цæстыгагуыйау хъахъхъæдтон ирон лæджы цæсгом æмæ мæхи хызтон ныуæзтæй дæр æмæ Амырханы хуызæттæй дæр, фæлæ мæ уæддæр фæрæдийын кодтой уыцы абырджытæ. Ды та, мæ хъæбул, æвзæрдзинад искæмæн саразай, ууыл хъуыды дæр макуы акæн, дæхи хъахъхъæн æмæ мæнау дæ сæрыл рæдыд макуы æруадз. Фыдмитæ чи кæны, уыдон та, цы тауынц, уый искуы æркæрддзысты.

Иуцалдæр боны фæстæ сихорафон, мæ фыд къæбæр куыд хордта, афтæ нæ кæртæй сылгоймаджы хъæр фæцыд!

Хæдо дуармæ рауад, æмæ дын мæнæ Амырханы бинойнаг Дуду. Кæуы, æрдиаг кæны:

— Дысон та уыцы дыууæ æвзæры куы æрлæвæрдтой, уæд сын хылмæ асайдта, стæй йæ уыцы туджыæвдулинаг кардæй ныццафта махоны. Æмæ уартæ йæ туджы мæцы.

— Дохтырмæ нæ адзырдтай?

— Дохтыр горæтмæ ацыди, фæлæ йæ мах уæрдоны сæвæрдтам. Æмæ æз дæумæ разгъордтон, кæд æй рынчындонмæ фæхæццæ кæнис. Бæргæ дын адджын нæу сæ иу дæр, фæлæ адæймаг иуæй-иу хатт сырæн дæр фæтæригъæд кæны.

Хæдо ме 'рдæм æрбакаст æмæ азгъордтам Амырхантам.

Куы бахæццæ стæм, уæд Хадо йæ ронæй Амырханы цонг йæ цæфы сæрмæ тыхджын ныхъывта æмæ йæ туг фæлæууыд. Æмæ йæ фæласæм рынчындонмæ.

Амырхан Хадойы хурмæ кæм фæдардта, уырдаем куы ахæццæ стæм, уæд æз мæ фыдæн барæй йæ хъусы дзурын:

— Цæй-ма, мах дæр æй уартæ быдыры астау изæрмæ хурмæ фæдарæм, стæй йæ аласдыстæм сæ хæдзармæ.

Фыд мæм æрбакаст æмæ, зæрдиагæй нæ дзурын, уый куы базыдта, уæд йæ мидбылты бахудт, дзургæ мæм ницы скодта.

ЧЕДЖЕМТЫ Ахсар

ДЗЫРД ДИДИНÆГ КАЛЫ

ЗАРÆГ

Зарæг æртахти æнустæй,
Зæрдæтæй суры фæллад.
Зарæг, дæ сызгъæрин рухсæй
Базыдтон цардæн йæ ад.

Зарæг у царды хъæбысы
Уарзондзинадæй æххæст.
Зарæг цы бæстæйæ хъуысы,
Амонджын уый у æрмæст.

Зарæг у бонрухсы Уарди
Зæххы ныв, арвы тынтæй.
Зарæг кæй зæрдæйы 'рцарди,
Уымæн æнæ уарзгæ нæй.

Стъалытæ цас и уæларвыл,
Цал сыфы рафтыдта хъæд,
Уал æмæ уал хорзæй царды,
Хайджын уæ алчи дæр уæд!

ДÆ КÆСТÆРТÆ

Хъайтматы Андрейæн

Нæ буц хистæр, дæ сыгъдæг уды кондæй
Ды цардмæ хастай уалдзæг æмæ уарзт.
Æмæ дæ рæсугъд зæрдæйы бæрзондæй
Нæ зæрдæтæм дæр амонды хур каст.

Фæндырдзагъды æхсызгондзинад ардтай,
Ирон зарæг дæ риуы арфæй цыд.
Дæ уды рухс дæ хорз кæстæртæн радтай,
Дæхи уд та нын буц даринаг уыд.

Цард сусæг-æргом хистæрты фарн давы,
Нæ хæдзар джихæй сау зæхмæ кæсы...
Æнæ дæу хур дæр фаг цыма нæ тавы,
Æнæ дæу цард æнкъард тымыгъ хæссы.

Зæххыл дæуæн зынаргъ цы уыд цæргæйæ,
Фæнды нæ сисын уыцы фарн уæлдæр.
Цæмæй уæм мах дæр зонд æмæ зæрдæйæ
Дæ номы аккаг иу гыццыл уæддæр.

АРФÆТÆ

Ног чындз — фæлмæн уалдзæг, хуры æнгæс,
Хæдзары бинонтæн амонд æрхæсс.
Амонд æрхæсс!
Махæн нæ фыдæлтæй баззади хорз æгъдау:
Хистæрыл баузæл, кæстæры барæвдау.

Уалдзæг куыд рæсугъд у хуры тынтæй,
Афтæ нæ ног чындз дæр — кондæй, уындæй,
Кондæй, уындæй!
Мæнæ дын хорз фæндаг — не 'гъдау мыдыкъусæй,
Хæдзармæ фарны къах бавæр зæрдæрухсæй.

Ацы рæсугъд боны ахæм фарн уæд,
Царды куыд ныууадзай хорз цотæй фæд.
Хорз цотæй фæд!
Нарты Сатанайау номдзыдæй, кадджынæй
Бирæ куыд фæцæрай уарзонæй, адджынæй.

Дунейыл уарзынæй фидауы цард,
Ирыл дæ хорзы кой айхъуысæд дард.
Айхъуысæд дард!
Зæрдæ рæсугъд кæны амонды уалдзæгæй,
Цардæй нын бафсæдут хионæй, уазæгæй!

КЪОНАЙЫ ХЪАРМ

*Нана, дæ конд арт цы хъарм вæййы.
— Мæ гыццыл хур, уый æрмæст арты хъарм
нæу. Уый къонайы хъарм у, къонайы.*

Мæ фарсмæ-ма æрбад, мæ хур, кæстæр дæ
Æмæ дæ зæрдыл иу хъуыддаг лæууæд:
Фыдæй йæ фырт куынæ цæуа хуыздæрмæ,
Кæнынц уæд адæм сомыбон фыдвæд.

Дæхи удау дæ Фыдыбæстæ хъахъхъæн,
Рæстæй Хуыцауыл бафæдзæхс дæхи.
Нæй атæхæн æнæбазыртæй маргъæн,
Æнæрхъуыды лæг фесафы йæхи.

Зæхх мад у, зæгъгæ, баззади ныхасæн,
Æмæ йæ мадау сбуп кæнын фæраз.
Æгас бæстæ, æгас дуне ис уарзæн,
Ды мын зæрдæйæ райгуырæн зæхх уарз.

Фыдыбæстæ у иунæг хæзна, уарз æй,
Йæ сæрвæлтау мын ма фæтæрс зынтæй.
Цы зæххыл цæуынц хорз хистæртæ разæй,
Уым кæстæртæн æгуыдзæг уæвæн нæй.

У алчи дæр йæ буц мадæн фæлмæн хур,
Æмæ дæ царды макæй зæрдæ сæтт.
Искæй зæрдæ куы 'асæттай, мæ хъæбул,
Дæхи зæрдæ дæр афаз уыдзæн уæд!

ХЪÆУУОН ИЗÆРТÆ

Куыд диссаг ысты хъæууон изæртæ,
Базырджын кæнынц усгуры зæрдæ.
Ирон фæндырдзагъд дæ уатæй хъуыстон,
Æз та дыл, чызгай, мæ зарæг фыстон.

Мæ зарæг фыстон рудзгуыты рухсмæ,
Ыстгъалытæ 'мæ фæлмæн мæйрухсмæ.
Мæ зарæг фыстон зæрдæйы зæлтæй,
Дæ фæндырдзагъды рæсугъд уылæнтæй.

Нанайы буц чызг, мæ цæстыл уайы,
Куыд рæсугъд уыдтæ дæ цъæх къабайы
Цыма райгуырдтæ усгурты мæтæн
Сырх дидинаæгау — дæ сырх сæрбæттæн.

Дæ бæзджын дзыкку — зулаив фастæй,
Куыд рæсугъд уыдтæ дæ цæстæнгасæй.
Нæ мæ рох кæны, изæрдалынгты
Куыд-иу æруадтæн уæ нарæг уынгты.

Уæ рудзгуытæн-иу сæ ракомкоммæ
Мæ зæрдæ нал каст мæ зонды коммæ.
Фæндыд мæ, чызгай, уæ кауы рæбын
Уæ балбæлæстæн хъæбыстæ кæнын.

Ирон фæндырдзагъд, цæй тынг зынаргъ дæ!
Сызгæрин зæлтæй мæ удмæ тахтæ...
Мæй та сындæггай йæ цалхыдзагæй
Дæрдтыл фæлгæсыд бæрзонд уæларвæй...

ЦЫППАРРÆНХЪОНТÆ

* * *

Йæ уды риссаг арæхсгæ лæмары,
Ыстæй нылхыскъ кæны бындзау.
Бындз нæу, фæлæ ыстæхыныл фæлвары
Æмæ хæссы тæхгæ цæргæстæм фау.

* * *

Сыгъдæгæй бадарæм нæ удтæ
Æмæ уæм амондæй æххæст;
Зæххон дидинджыты рæсугъддæр
У уарзты дидинаг æрмæст.

* * *

Цардрæсугъдгæнæг царды фидауц у,
Йæ ныфс ын ма сæтт, рæстæй йæ ма фау.
Фæлтау, мæ кæстæр, мыггаджы хорау,
Дæ уарзондзинад зæрдæты байтау.

* * *

Дæ уæлвонг базайраг ныхæсты
 Нæдæр бæрц и, нæдæр æгъдау.
 Ды иу хатт раппæлыны бæсты
 Фæлтау мæ алы бон дæр фау.

ЧЫПЫРАТЫ ХÆСТОН ÆФСЫМÆРТЫ ЗАРÆГ

Тархæды фидауц — нæзы бæлæстæ, нæзы бæлæстæ,
 Цæй тынг зынаргъ дæ, Бæтæхъойыхъæу, зæронд
 хъæубæстæ.

Ацы бæрзонд зæхх нæ хорз фыдæлтæн мады ад кодта,
 Ам фарны рæстæг бонтимæ тахти, азтимæ згъордта.

Ацы нæртон зæхх куыд хорз фидыдта ирон барæгæй,
 Цы хъæздэг уыди фæндырдзагъд æмæ ирон зарæгæй.

Гъе фæлæ иу бон хъæубæсты Амонд зæхмæ ныхъхъуыста:
 Зæронд Æдцыло йæ цыппар фырты хæстмæ æрвыста.

Цы зæгъа, магуыр, цы бафæдзæхса йæ буц хъæбултæн,
 Уæззау фæндагыл цы ныфс бавæра йæ райдзаст хуртæн?

Бирæ фæлæууыд, ыстæй уæд загъта, дæрдтыл фæлгæсгæ:
 «Ма ферох кæнут уæ райгуырæн хъæу, уæ Фыдыбæстæ.

Нæ Ирыстонæн йе стыр номгæнæг — хъæбатыр лæгтæ,
 Хуыцауы уазæг, уæ мады фæндиаг — уæ цардвæндæгтæ».

Чыпыраты сæрæн Дзантемыр уæд афтæ дзуры:
 «Ма ныл тыхс, баба, сыгъдæгцæсгомæй зæгъæм дæ цуры,

О бауырнæд дæ, о бауырнæд дæ, ацы зæххыстæн,
 Æгаддзинад дæм тохы быдырæй мах не 'рхæсдзыстæм».

Гъестæй уæд, зæгъынц, ныфсæвæрæгау хъæлдзæг зæрдæйæ,
 Хæрзæбон, зæгъгæ, ныззарыдысты, хæстмæ цæугæйæ.

Фæндагæй дæр ма зæронд бабамæ сæ зарын хъуысти,
Цæмæй йæ зыдтой сæ хъысмæтæй сын цы тæрхон фыст и.

Тохы быдыры æхсарджын гуырнтæ бæрæг куы дардтой,
Бæсты сæрвæлтау æртæ 'фсымæрæй адзал ыссардтой.

Зæронд Æдцыло йæ фыртты мæтæй бафæллад, бастад,
Сæ кæрты дуармæ йæ лæдзæджы 'нцой лæугæйæ баззад.

Уæддæр ын, мæгуыр, зынаргъ уыдысты нæудзар
уæлвæзтæ,
Фыдæлты уæзæг, Бæтæхъойыхъæу, зæронд хъæубæстæ.

ÆНКЪАРД МАДЫ ЗАРÆГ

Цы бон æрцæудзæн, цы райсом уызæн,
Ацы арвы бын уый ничи зоны.
Толдзгуны хъæуæй адæмы рæгъмæ
Мæ къухтæй атахт æртæ бæлоны.

Тæхгæ-тæхын мæм, тæхгæ-тæхын мæм,
Сæ иу æдзухдæр фæстæмæ касти.
Æртæ бæлоны — ме 'ртæ буц чызджы,
Уый мæм фæстæмæ кæстæр чызг касти.

Æз хъулон уарзтæй цы чызджы уарзтон,
Уый Светæ уыди... Уый цард куыд уарзта!
Йæ цæстæнгасæй йæ зæрдæ зынди,
Йæ зæрдæ та мын йæ армы хаста.

Нæ сабыр кæртмæ æнкъардæй кæсын;
Куыд хъæлдзæг уыди — мæ зæрдыл дарын.
Мæ рæсугъд чызгыл ныр ацы зарæг
Цæссыгкалгæйæ мæхицæн зарын.

Цæй тынг мæгуыр у дæ ныййарæг мад,
Мæт дыл чи кодта къæсæрæй дуармæ!
Куыд ма бакæсон, ды кæм нал вæййыс,
Ды кæй ныууагътай, уыцы хæдзармæ.

Дзампаты Артур... Куыynnæ йыл риссон,
Йе 'нгом бинонтæн цы стыр ныфс уыди!
Йæ пардвæндагыл йæ ирон æгъдау
Рæсугъдæй зынди, рæсугъдæй зынди.

Беслæныхъæуы уæззау фæззæджы
Мæ зæрдæ адих, мæ зæрдæ бастад.
Уыцы фæззыгон хурбоны цæссыг
Цæргæ-цæрæнбон мæ риуы баззад.

Гыццыл Агуындæ... Уый йе скъоламæ
Уыцы фыдрайсом цæуын нæ куымдта.
Йæ мадмæ касти æнкъард цæстытæй, —
Æвæццæгæн, мын йæ адзал зыдта.

Аспар та, магуыр, цард цы у, уый дæр
Нæма базыдта... Зæрдæ йæ мысы.
Æнусмæ баззад мæрдон фынаейæ
Ныййарæг мады фæлмæн хъæбысы.

Дидинагкалаг æвзонг бæласы
Арв дæр нæ цæвы, уад дæр нæ сæтты.
Уæд ацы сау зæхх куыдæй уромы,
Хуыцау кæмæн нæй, ахæм лæгсырдты?

Адæмы фыдæх уæ фæдыл бафта!
Хъæддаг сырд дæр ма тæригъæд зоны.
Нæ гыццыл хуртæ дон-дон кæнгæйæ
Куы нал ысуагътой уæддæр сæ дойны.

Æз нал фæразын мæ зæрдæйы хъыг
Мæ риуы хæссын, мæ риуы дарын.
Мæ магуыр чызгæн йæ сæфт бинонтыл
Цæссыгкалгæйæ мæхицæн зарын.

МАСТ — ЗÆРДÆХАЛÆН...

«Кæнæм, Æхсар, æфсæст роды сым-сым...»

Иу авторы хъаст Хъодзаты Æхсармæ

— Кæнæм, Æхсар, æфсæст роды сым-сым,
Æмæ нæ уæззау хъысмæтæн фæразæм...
Фыссын дæр ма цыфæнды фод, фыссын,
Фæлæ поэты стыр ном дæр нæ уарзæм?

О, атона нæ фыдгултæн сæ маст, —
 Нæ фæндаг нын æрæхгæдтой цæхгæрма...
 Къостайы преми, галы фиуау раст,
 Ёрцауындзæг уæрдæхбастæй нæ сæрма...

Æнцой нæ уадзы иунæг бæллиц мæн,
 Мæ зæрдæ, оххай, нал кæсы мæ коммæ:
 Ехх, уыцы фиуæй физонджытæ скæн,
 Ёмæ фæхуысс, сым-сымгæнгæ, уæлгоммæ!

Кæм ма ис, кæм нæ номдзыдтæм ысдзырд?!
 Ёмбулынц нæ хъуыддаг æмæ ныхасæй.
 Кæс-ма йæм, кæс: бæрæгъуыйнаг фæцырд, —
 Нæ Галы фиу нын аскъæфта нæ разæй.

Заманхъул дæр... Цы загъдæуа, уæууæй, —
 Ёрмаст йæ кой дæр у мæнæн цæстысындз...
 Кæцæйдæрты æрыхъуыстон: уæллæй,
 Ёнæ стад фиу, дам, къофи дæр нæ цымынц!..

Уынгæджы бон æрбалæууæм æнгом:
 Нæ кæрæдзийы ма бауадзæм чиуын...
 Бæтæхъойыхъæу... Айхъуысти сæ ном,
 Цы цæсгомæй ма уæд ныхылынц фиумæ?

Æгъатырæй нæ бафхæрдта хъысмæт...
 Рæстдзинад нал ис, нал нæм ис æгъдау дæр.
 Нæ Парламент кæцырдæм касти уæд?!
 Ёниу, цымæ, кæдæм кæсы Хуыцау дæр?..

Поэттæ мах ыстæм. Уæдæ цы стæм?! —
 Нæ удты хъынцъым не стихтæ æвдисынц.
 Ёхсæв уа, бон — фыссæм, фыссæм, фыссæм...
 Хæрзиуджытæ та ницæййæгтæ исынц!

Къостайы преми, адæмон фыссæг —
 Куыннаæ ма сты лæджы зæрдæйæн адджын!
 Сæ мæтæй мæ куы нал ахсы хуыссæг,
 О, уыдон фæрцы суайккам мах кадджын.

Ныр та... «кæнæм æфсæст роды сым-сым»,
 Нæй кад ыссарæн а зæххыл лæгдыхæй...
 Кæм нæм не 'рхауди «Галы фиу»-æй, уым
 Хъæрæй ныккæнæм ГАЛЫ БОГЪ æмдзыхæй!

ДЗУАПП ЧЕГЕМӘН

Нәй кад ыссарән а зәххыл ләгдыхәй...

Чегем, «Рәстдзинад», 13.12.06

Нәй кад ыссарән а зәххыл ләгдыхәй...
Кәмән у уый мәнәй хуыздәр зындгонд! —
Бәстыл цы и дымысдәрәй, тәрныхәй, —
Әфстау сә истон къусбаргәйттәй зонд.

Әмә мәм хъус, ныхъхъуытты уадз гириштә:
Цәмәй дын раттой стыр хицәуттә ном,
Цәмәй дәм хауа кады фынгәй исты, —
Ды бафәзм мән, поэт-панегиристы,
Фысс-иу нә босстыл одәтә әргом.

Сә зәрдә сын-иу цурон митәй алхән
Әнәфсармәй. Әниу әфсарм та циу?
Циу фәтк, әгъдау? Циу худинаг әниу?
Әппындәр ницы! Хъоды-иу сыл бакән!
Дәу уыздән уәд, Хъуыранардыстән, ФИУ!

27.12.06

ХУЫБЕЦТЫ РАЙÆ: 95 АЗЫ

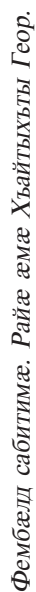

Галиуырдыгәй Райә.

*Лермонтовы цырты раз.
Райә җмә йә чызг Азау (рахи-
зырдыгәй). 1978 аз.*

Райæ ирон фысджыгы номæй агасцуй загъы Нарты кадджыгæ уырыссаг æвзагмæ тæлмастæнæг Ю. Либединскийæн.

ТЕМБОЛАТ

Радзырд

~Dæ

мад дæ афтидæй аззайа... — хъæр кодта Лизæ, уынджы астау йæ сины сæртыл хæцгæйæ. — Сывæллон æддæмæ рацæуа — Темболат æй фæнæмы, куыдз фена — йæ размæ дурадзагъдæй рауайы, рудзынджы авг æнæсастæй никæмæн ныууагъта, нæ хъуырмаæ нæ скодта æгас сыхæй!

Лизæты бакомкоммæ доны фале саст кулдуары раз халасæвæрд кæрдæгыл лæууыд Темболат, йæ иу къухы — дураæхсæн, йе 'ннæ къухæй та йе скъуыд хæдоны дысыл хæцыд. Йæ даргъ сæрыхъуынтæ йын йе 'рфгуытæ æмбæрзтой. Тар æрфгуыты бынæй-иу куы Лизæйы саст рудзынгмæ каст, куы та йæ дысмæ.

Уыцы хъæргæнгæйæ, Лизæ æвиппайды тыргъмæ фæкомкоммæ. Дзыхълæуд фæкодта, йæ дыстæ бафæлдæхта æмæ Темболатырдаæм скодта йæ каст. Темболат нал каст рудзынгмæ, фæлæ йе скъуыд хæдоны дысимæ архайдта. Узал дымгæ ниудта, уæддæр Темболат æнцад лæууыд йæ мидбынаты. Чи зоны, цас ма фæлæууыдаид, фæлæ бæласæй æртæхтæ 'рхайдтой Темболаты 'фцæгготмæ. Узал æртæхтæ дыууæ оны астаумæ куы ныттагъдысты, уæд лæшпу фестæлфыд æмæ йæ мадыл йæ цæст фæхæцыд. Иннæ хæттыты хуызæн йæ размæ базгъорынмæ хъавыдис, фæлæ йæм Лизæ бартхыраен кодта. Темболат йæ аххос бамбæрста æмæ тагъд-тагъд амбæхсти.

Дуары 'вдузæн йæ къахыл куыд æрхауди, уый зонгæ дæр нæ бакодта. Йæ мад Разиат дзедзырæйттæгæнгæ æрцæйцыд, цыма йыл зилгæ дымгæ æрбатыхст æмæ йæ раст нæ уагъта, уыйау. Æрбахæстæг сæхимæ. Ауыдта Лизæйы, уайтагъд йæ зæрдæ ныккæрзыдта, æнхæлмæ кæсгæ йæ куы федта, уæд, Лизæ хорз хабары тыххæй нæ рауайдзæн адæймаджы размæ, зæгъгæ, йæхинымæры бакодта.

Разиат фаллаг фарсмæ бахизинаг уыд, фæлæ Лизæ йæ размæ фæцис:

— Бакæс ма, дæ лæппу мын цы авг нызгъæлæнтæ кодта! Дæ хатыр ын куы нæ кæнин, уæд ын йæ къубал сыскъуынин.

— Цавæр скъуыд у, карчы цъиу мыййаг куынæ у? — фæкодта Разиат.

— Хуымæтæг дын у! «Ма кæ» йын ма зæгъ, фæлæ ноджы йæ сæрыл хæц. Ды уымæй цы нæ хур фенай, æндæр куына фенид дæ балгъитæг дæр!

Разиатæн уыцы ныхасмæ йæ маст рафыхти æмæ æнуд хъæлæсæй сдзырдта:

— Дæ рудзынджы авджы аргъ дын бафиддзынæн. Фæлæ дæ ма цардæн уынаффæгæнæг ничи кæны.

Лизæ исдугмæ джихауæй аздад, стæй фæстæмæ фæкæсгæйæ, цыдæр сдзурынмæ хъавыд, фæлæ Разиат кулдуарæй бахызт, уый куы ауыдта, уæд ницыуал загъта æмæ сæхимæ бацыд.

Темболат кулдуары зыхъырæй касти æмæ хъуыды кодта: «Цæмæн ахæм тызмæг у Лизæ, рудзынджы састы тыххæй дзурæд, фæлæ нæ цардæн фæнд цæмæн кæны?» Йæ цæстытыл ауад: чидæр куыд æрбацæудзæн, куыд ын ахæсдзæн йæ мады, йæхæдæг иунæгæй куыд аззайдзæн. Афæтæ фæтарст, æмæ дуар æваст фегом кодта. Йæ цæстæнгас ауад Разиатыл, хъавыд лидзынмæ, фæлæ йæ мадмæ куы фемдзаст, уæд та дуары фæстæ алæууыд æмæ ахъуыды кодта: «Маргæ ма куы кæна, уæддæр нæ фезмæлдзынæн». Йæ рæдыд уымæй сраст кæнынмæ хъавыд. Бынтон дисы та уæд бацыд Темболат, æмæ Разиат, æппын ницы сдзургæйæ, йæ рæзты бараст. Фæцæйкалди, Темболат æм базгъордта, хъавыд ын феххуыс кæнынмæ, фæлæ уæдмæ мад тыргъмæ бауад. Темболат ма иу чысыл алæууыд. Тынг зын æм каст мидæмæ бацæуын. Старсти: «Цæуылнæ ма фæнадта, йе мæм загъд цæуылнæ кодта, æнæзонæджы хуызы цæмæн бараст ма рæзты. Ныр æцæг моймæ куы ацæуа!» Æмæ адæргæй цæхæрадоны фæмидæг, азылди дзы, сыгъд тута бæласы бын æрлæууыд, йæ сыгъдæттæ къæвдайы фæстæ къæйау сау æрттывд

кодтой, йæ зæрдыл æрбалæууыд: йæ комы комдзæгтæй кæй схаста, уыцы æрмахуыр фыркъайы йын æрæджы немыц ацы тута бæласы бын куыд сæргæвстой æмæ йæ куы фыхтой, уæд бæлас сау фæздæджы йæ цæссыгтæ агмæ куыд калдта, йæ хус сыфтæртæ мард гæлæбутау куыд хаудысты. Темболат згъордта цæхæрадонæй, асинтыл суади, фæлæ дуары раз йæ улæфт суагъта æмæ сабыргай бацыди хæдзармæ. Разиат арт æндæрста, — уæларты фыхти хъæрмхуыпп. Темболаты бæргæ фæндыди бацæуын арты фарсмæ, фæлæ къæсæрæй мидæгдæр нæ уæндыд, хъуыды кодта, зæгъгæ, йæм Разиат куы сдзура, уæд æм хæстæгдæр бацæудзæн, фæлæ Разиат ницы дзырдта: арты фарсмæ бадт, йæ цæсгом фыр фæлурсæй мыдадзау æрттывта.

— Мæ хъæбул, ды фыдуаг кæныс, æз та мæ туг райгуырæн бæстæйы хъахъхъæнджыты тыххæй радтон. Дæ фыды туг исджыты тыххæй бакодтон афтæ. Уый дын ам куы уайд, уæд афтæ фыдуаг нæ уаис, ахæм фырты ахъаззаг снæмид.

— Уый ма куы ссæуид æмæ мæ алабон дæр куы нæмид, — загъта Темболат, æмæ йе 'рфгуыты бынæй скæсгæйæ, йæ масты 'лхынцъ сыхалæгау, бахъуыр-хъуыр кодта. Разиат дæр Лизæйæ разы кæй нæу, уый куы бамбæрста, уæд йæ хуыссæны схуыссыд.

Лæппу бирæ фæхъуыды кодта уыцы изæр æмæ бамбæрста, ныронг ын зындгонд цы нæма уыдис, уыдæттæ.

Райсомæй Темболаты сæрмæ салд рудзынгыл хъазыд æрæгвæззæджы, фаг тæвд чи нæ дæтты, ахæм хуры тын. Темболат сыстад иннæ бонтæй раздæр, схызт цармæ, райста фæрæт, ацыд цæхæрадонмæ, æрцамадта бæласы сыгъдæттæ æмæ йыл фаджыс бакалдта. (Афтæ-иу кодта йæ фыд дæр, бæласæн-иу хуыस्कæй куы тарсти, уæд). Ныссаста сугтæ, самадта сæ пецы раз, райста йæ чингуытæ, чысыл алæууыд Разиаты раз æмæ араст и скъоламæ.

Чысыл фæстæдæр Разиат райхъал.

— Темболат, уæлаемæ сыст, скъоламæ дын байрæджы уыдзæн, — загъта Разиат хуыссæгхæлдзæгæй, йæ лæшпуйы сынтæджырæм акæсгæйæ, фæлæ дзуапп куы нæ фехъуыста, уæд сынтæгмæ бауад — уат уыд хæрзæфснайд. Разиат фыццаг афтæ ахъуыды кодта, зæгъгæ кæд искуыдæм алыгъдис, тызмæгæй дæр æм куынæ сдзырдта, къæбæр уæддæр нæ ахаста йемæ? Скъаппырæм фæзылди, йæ къах скъуырда сугтыл, сæ фарсмæ ауыдта Хъасболаты фæрæт, — йæ лæг хæстмæ куы ацыд, уæдæй нырмæ ацы фæрæт никæйы къухты уыдис, — чысыл бахудтис æмæ зæрдæхæлдзæгæй загъта:

— Мæ бындар Темболат, мæ хæдзары ныфс...

Темболат ацы хатт къласмæ æрбацыд йе 'мбæлттæй раздæр. Къласы дыууæ рæнхъæй уыдысты партæтæ, дуаргæрон та — иу. Рæнхъæвæрд партæтыл кæд бынат уыдис, уæддæр Темболат бадти уыцы хицæн партæйыл. Ахуыргæнинæгтæ ма йæ къласы æлдар дæр схуыдтой. Бирæ цухтæ кодта æмæ-иу загътой: «Ам та нæй не 'лдар». Кæд-иу скъолайы исты хъæлæба æрцыдис, уæд-иу фæкодтой: «Не 'лдар та кæйдæр фæнадта». Иннæ кълæстæ дæр-иу æй абæрæг кодтой æмæ-иу æй уым куынае байæфтой, уæд-иу загътой: «Уе 'лдары кълæтджын та афтидæй куы лæууы!» Æргомæй йæм афтæ чи уандыдис, фæлæ-иу йæ фæсаууон.

Скъоладзаутæ къласмæ æмбырд кодтой. Алчи дæр дзы йæ фыццаг æрбахызты бæрæг кодта «æлдары бандон». Бахудтысты-иу, ам та нæй, зæгъгæ, фæлæ æртыккаг рæнхъмæ куы бакастысты, уæд джихæй аздадысты, кæрæдзимæ аракæс-бакæс кодтой, цы хабар у, зæгъгæ, фæлæ бæстон ничи ницы зыдта.

Дзæнгæрæг ныццагъта, æрбацыд ахуыргæнæг, рафарста номхыгъдæй ахуыргæнинæгты. Цалымæ иннæты фарста, уæдмæ йæ цæст ахаста, дуары раз хицæнæй цы партæ уыдис, ууыл. Темболатмæ куы æрхæццæ, уæд, йæ сæр не сдаргæйæ, загъта: «Ам та нæй, æвæццæгæн». Фæлæ иннæ хæттытæй хъауджыдæр скъоладзаутæ куы ницы сдзырдтой, уæд акаст æмæ æртыккаг рæнхъыл ауыдта Темболаты сæргуыбырæй бадгæ. Ахуыргæнæг æй афарста:

— Дæ бынаты цæуылнæ бадыс?

Темболат дзы хатыр ракуырда:

— Ахуыргæнæг, кæд гæнæн ис, уæд мæ ам уадз!

Ахуыргæнæг ын уæлдай ницыуал загъта æмæ йæ урочы хъуыддаг кодта дарддæр.

— Йæ урок уæ чи хуыздæр сахуыр кодта?

Темболат хъавыд фестынмæ, фæлæ йæ алыфарс сæ къухтæ куы сдæрдтой, уæд та йæ сæр фæгуыбыр кодта. Ахуыргæнæджы цæст ацахста уыцы фезмæлд.

— Темболат, радзур уæдæ дæ урок.

Темболат сыстад, мидбылты бахудт æмæ рацыд. Æртæ азы дæргъы Темболаты худгæ ничи федта. Дзуапп дæттгæйæ фæкъуыхцы иу ран. Иууылдæр схудтысты, сæ къухтæ сдæрдтой, фæлæ ахуыргæнæджы цæстæнгас куы ауыдтой, уæд сæ фæстæмæ æруагътой.

— Дарддæр ахъуыды кæн дæ дзуашпыл, — загъта ахуыргæнæг, æмæ Темболат ахуыргæнæджы фарст хæрзарæхстæй райхæлдта. Ахуыргæнæг бæрæггæнæн æвæринаг куыд уыд, афтæ иууылдæр аивæй фæйнæрдыгæй сæ къубæлттæ стъолмæ сивæзтой. Ахуыргæнæг сæ бафишайдта æмæ йæ куыд федтаиккой, афтæ æрфыста стыр «5».

Бынтон дисы куыннæ фесты ахуыргæнинагтæ, кæрæдзимæ бакæстытæ кодтой. Урочы рæстæджы къласы бындз куы атахтаид, уæд уый базырты змæлд дæр фехъуыстаид, алчи дæр æнхъæлмæ касти урочы фæуынмæ, цæмæй базыдтаиккой, Темболатыл цы 'рцыдис, уый.

Афтæ райдыдта Темболаты ног цард скъолайы. Лæппутæ йыл сæхи нал тигъ кодтой, фæлæ йын уæддæр йæ алы фезмæлдмæ дæр сæ цæст дардтой.

Иу бон сæхимæ куы рацæйцыдысты, уæд скъоламæ æвгтæ æрбацæйластой. Темболат сæм ахæм зыд цæстæй бакаст, æмæ дойныйæ тыхсæгæн дæр донмæ йæ цæстытæ афтæ нæ фертты-таиккой. Йæхи фæурæдта. Йе 'мбæлтты зæрдæ йæм фехсайдта æмæ йæ хъахъæдтой. Темболат араст æвгты уæрдоны фæстæ. Фæстæмæ фæкæсынмæ куыд хъавыд, афтæ йæ фæдыл цы лæппутæ цыд, уыдон тигъы фæстæ амбæхсыдысты. Лæппутæй иу загъта:

— Аргъауы мидæг дæр ма адæймаг æхсæвæй бонмæ алæг вæййы, «не 'лдар» Темболат дæр афтæ фесгуыхт.

Иннæ ныххудт æмæ загъта:

— Фесгуыхт, фесгуыхт, фæлæ иннæрдæм, ныртæккæ авг куыд радавдзæн, уый фенæм.

Аннæ загъта:

— Йæ къухтæм-иу ын кæсут, æмæ дзы куыддæр авг уа, афтæ йын æй асæтдзыстæм.

Цалынмæ уыдон тæрхæттæ кодтой, уæдмæ Темболат дæр хъахъхъæдта. Уæрдонæй асыччытæ куыд хастой, афтæ дзы фæбырыд æртæтигъон авджы къæртт. Темболат фелвæста авг, рахæссынмæ æмæ дзы Лизæйы рудзынджы авг бампъузынмæ хъавыд, фæлæ куы ахъуыды кодта, скъолайы авг у, зæгъгæ, уæд æй фæстæмæ уæрдоны бавæрдта.

Темболат йæ фæндаг сæ сыхаг Сагойыл акодта. Саго къухæй дæсны уыд. Кæд Темболат фыдуаг уыдис, уæддæр Сагойы раз уæлдай змæлд, уæлдай дзырд не скодтаид. Саго-иу кусгæ куы кодта, уæд-иу Темболат сахатгай йæ разы лæууыд æмæ-иу æм каст. Ныр дæр та цæмæй йæ маст ссæуа, уымæн зыдта иу хос — Сагойы къухты арæхстдзинадмæ бакæсын.

Сагойæн фæрæт йæ къухты хъазыдис, æхсныфтæ фæйнæрдæм тахтысты. Рæстæгæй-рæстæгмæ-иу йæ ныхы хид йæ дысæй асæрфта æмæ та-иу дарддæр кодта йæ куыст. Темболат йæхи нал баурæдта, йæ чингуытæ тæрхæгыл авæрдта æмæ Сагойæн лыстытæ æмбырд кæнынын фæци. Саго йæ хъус дардта Темболаты арæхстджын къухты æвнæлдмæ. Лыстытæ куы æмбырд кодта, уæд кæртмæ акасти кауы сæрты. Темболат йæхи фæмæгуырхуыз кодта. Саго ныууагъта йæ куыст æмæ йæ афарста:

— Æхсныф дыл суади, мыййаг?

Темболат йæ худ йæ къухты æрбатымбыл кодта æмæ йын загъта:

— Саго, уæ Саго, дыууæ зæгæлы ма мын ратт, æз нæ кулдыары æвдузæнтæ бахуыйон.

Саго дæр ын уæлдай ницы загъта æмæ йын радта зæгæлтæ. Темболат сæхимæ æрызгъордта, сæ тыргъæй дзæбуг раскъæфта, кулдуармæ æркæстытæ кодта. Чысыл рæстæгмæ кулдуар йæ бынаты абадт. Нæма йæ уырныдта æмæ йæ цалдæр хатты бакодта æмæ йæ сæхгæдта. Бакаст Лизæйы рудзынгмæ, стæй бацыд сæхимæ.

* * *

Рацыдысты бонтæ, æрлæууыд уалдзæг. Скъоладзаутæ фæлварæнтæм сæхи цæттæ кодтой. Рагуалдзæджы алцы дæр тырныдта хуры рухсмæ. Цард гуырыдис, айкай цъиуы лæппын куыд хиза, афтæ. Тырныдта рухсмæ Темболат дæр. Йæ тута бæлас дæр къуыбыр рафтыдта, байгас сты йæ хъæдгæмттæ. Темболат йæхæдæг дæр хæдзары куыстытæ лæджы хуызæн кодта, ахуыры дæр фæлварæнты равдыста хорз бæрæггæнæнтæ. Æрмæст ма йæ хынцын къуылымпы кодта. Фæлæ ууыл дæр тых кæнын байдыдта æмæ ныр Темболатæн йæ зарæг хъæлдзæгæй хъæуы иу кæронæй иннæ кæронмæ айхъуысы, — уый уыд йе ’нтысты цин. Арæх ма-иу йæ зардыл æрлæууыд, чидæр кæйдæр хъусы афтæ куыд дзырдта: «Фыццаг хатт ын ахуыргæнæг «5» нывæрдта, кæддæра хынцынæй та куыд аирвæзид». Темболат кæй фæцухтæ кодта, уый йын бахъыгдардта хынцынын ахуыр кæнын. Афæдзы кæронмæ йæ бон не сси тынг хорз бæрæггæнæн райсын, кæд ын йе ’мгæрттæ æххуыс кодтой, уæддæр.

Саго хъæуы мидæг йæ кусæн дзауматыл никауыл æууæндыд, фæлæ йын Темболат уыди йæ рахиз цонджы хуызæн. Сагойы руаджы Темболат йæ хæдзар барæвдзытæ кодта, арæхстджын сси къухæй, ахуыры та раззагдæртæй иу æмæ зæрдæргъæвд.

* * *

Фæци хæст. Адæм кодтой амонды зарджытæ. Темболат дæр цин куыnnæ кодтаид, фæлæ-иу ыл хатгай æрхæндæг бафтыд, — алкæмæн йæ фыд хæстæй здæхы, уымæн та нал зыны.

Иу бон та фæсахуыр æрцыд сæхимæ. Йе ’мбæлттæ йæ хуыдтой найынмæ, фæлæ сын загъта: «Мæнæ мæ хæдзары куыстытæ куы бакæнон, уæд ацæудзынæн». Сæхимæ бацыд æмæ цыдæр архайдта. Æдде фехъуыст хъæлæба. Чидæр ныхъхъæр кодта: «Тагъд, Разиатмæ!» Темболат фæтарсти, кæд та исчи исты фыдуаг ми бакодта æмæ йæ уый аххос кæнынц, зæгъгæ. Скæуынмæ йæ бирæ нал хъуыдис, йæ лæгъзгæнæн дæр йæ къухтæй æрхаудта.

Уалынмæ сæ кæртмæ æфсæддон æрбахызт. Йæ цæст ахаста кæртыл, чидæр æй арæхстджын къухæй куыд бампъызтытæ кодта, ууыл. Йæ дзаумæттæ æрæвæрдта, йæ алыварс та адæм æнхæлмæ кастысты, кæддæра куыд ныццин кæндзæнис йæ фыртыл, зæгъгæ. Фæлæ Хъасболат цинтыл нæ уыдис, йæ сæры цыдæр тар хъуыдытæ фæзындис: «Ацы хæдзармæ зылд цыди арæхстджын лæджы къухæй. Кæд йæ чысыл бинонтæ ам нал царынц?» Арф ныуулафыд æмæ загъта:

— Кæм сты нæ бинонтæ, мæ размæ сæ куыд ничи рауайы?

Адæм æмдзыхæй Темболатыл схъæр кодтой:

— У, гуыбынниз дæ макуы ахæсса, марадз, дæ фыды ныхъхъæбыс кæн!

— Цы архайыс уый, лæппу? — бафарста йæ буцæй Хъасболат.

Темболат исдуг сагъдау аздади, стæй базгъордта йæ фыдмæ æмæ йыл ныттыхсти.

— Мæ чингуытæн тæрхæг аразын, — загъта йын Темболат.

Саго дæр сæ кærты сæрты рахызти, бацинтæ кодта Хъасболатыл æмæ загъта:

— Мæ рахиз цонг у Темболат, мæ рахиз цонг, кæсыс, куыд барæвдзытæ кодта хæдзар, йæ цæхæрадон дæр ма йын фен, йæ цæхæрадон!

Фыд ныббуц йæ фыртæй.

Темболат дæр цин кодта йæ фыдыл, фæлæ йыл иууылдæр куы схудтысты, уæд фефсæрмы. Уæдмæ йæ кæйдæр хъарм къухтæ æрбахъæбыс кодтой. Уый уыдис йæ мад Разиат.

ГУЫРДЗЫБЕТЫ ИРИНÆ: 70 АЗЫ

Ирæ, йæ фыд, йæ мад,
æмæ йе 'фсымæр.

Ирæ йæ фырттæ Димæ
æмæ Зауыримæ.

Чынылжаштыгы раз.

ГУЫРДЗЫБЕТЫ Ирина

АНУС АМÆ ИСДУТ

* * *

Нæ уарзын æз,
 куы байдайынц æмпъузын
 сæ уды бызгъуыртæ сæ иударон ныхæстæй...
 Сæрибармæ куы раирвæзынц уыдон,
 пæр-пæр кæнынц, гæлæбутау, фæлмæн.
 Сты ардхæрæнтæ, сайæнтæ-цыдæртæ,
 фæйнæрдæмыты пуртитау ысхъиуынц...
 Аенæджелбетт быдзæу цинтæ-кæлæнтæ
 кæйдæр æгæрон сау хъыгыл ныххуырсынц.
 Кæнынц цъаммарæн номарæнтæ, цыт,
 сыгъдæгмæ та цъыф дзæмбытæй лæбурынц,
 гадзрахатæй йыл рацæуынц, фæлывдæй,
 йæ уаз цæсгом ын фидиссаг фæкæнынц,
 гъестæй йын хатыр ракурынц йæ мардæй.
 ...Лымæн дын уа, фыдгул дын уа — дæ разы
 æрлæууыди, йæ рæстдзинад ын равзар.
 Тæрхон хæссынмæ ма срог кæн дæхи,
 дæ дзыхыл хæц, æнæууылд дзырдтæ ма скал,
 æддæмæ-иу сæ ма рауадз, кæлмытау,
 ныххурх сæ-иу кæ мидæггæй сæ хъузджы...
 Аенхæлмæ кæс, дæ зæрдæйæн йæ арфæй
 рæстдзæвин ныхас цалынмæ ыстона.

*Уырыссаг æвзагæй
 Мамыкзаты Хъазыбеджы тæлмац*

АГУРЫН АХÆМ ДЗЫРДТÆ

Æз ахæм дзырдтæ агурын,
 Рæстæджы тымыгътæй æргъæвст лæджы
 Сæ хъармæй чи схъарм кæна.
 Аеххормаг йе стонг кæмæй ферох кæна

Æмæ йын иу абонай иннæ абонмæ
 Цæрыны ныфс чи радта.
 Æз ахæм дзырдтæ агурын,
 Искæйы талынг зæрдæмæ
 Хуры фæлмæн тынтæ чи 'рхæсса
 Адæмы уарзынæн,
 Ацы дунейы рæсугъдæй цæрынмæ.
 Æз ахæм дзырдтæ агурын,
 Хæрамдзинад æнæгуырысхойæ
 Йæ быны чи ныккæна,
 Лæджы ном бæрзонд чи сиса
 Æмæ зæрдæтæн удæнцой чи радта.
 Гуымыры тых æмæ æдзæсгомдзинады цур
 Уæнтæхыл, сæргуыбырæй чи лæууы,
 Уыцы мæгуыртæ уалдзыгон бæлæстау
 Сæ цæнгтыл бæрзонд куыд ысхæцой,
 Æмæ фæлмæн хуры хъарммæ
 Дидинæг куыд калой.
 Æз ахæм дзырдтæ агурын,
 Марды æгас чи кæны,
 Хостæ æмæ кувынæй нæ,
 Фæлæ уæлæрвты зынгхъаруйæ.
 Æз ахæм дзырдтæ агурын мæ зæрдæйы арфы,
 Стæй мæ фарсмæ, адæмы зæрдæты.
 Æз сæ агурын дарддæр дард рæтты.
 Уыдон та, чи зоны, ам хæстæг ысты,
 Мæнæ мæ алыварс.
 Уалдзыгон быдыры
 Цъæх зæлдаг кæрдæджы æмæ æрвдидинджыты 'хсæн.
 Æрмæст сæ æз нæ уынын,
 Æрмæст сæ æз нæ хъусын...
 Уадз æмæ сæ мæ бæсты
 Æндæр исчи ссарæд.
 Кæд абон нæ,
 Уæддæр фидæны, искуы.
 Уадз æмæ сæ фæлмæн хъарм
 Æрхæссæнт сæ сызгъæрин базыртыл.
 Æмæ рæстæджы тымыгътæй æргъæвст лæг
 Ысхъарм уыдзæн.

Æмæ æххормагæй чи сфæлмæцыд,
 Уымæй ферох уыдзæни
 Стонг кæй у, уый.
 Мæнмæ та уæд афтæ кæсдзæн,
 Цыма уыцы зæрин дзырдтæ
 Ыссардтон æз.

ÆНУСОН НОМ

*Гергиты Валерийы фыццаг ахуыргæнæг
 Лолаты Заремæйы мысынæн*

Дæ цыртдзæвæн — æнусон дур,
 Уæддæр ма йыл сæ тых æвзарынц
 Къæвдатæ, дымгæ æмæ хур, —
 Йæ зæрин фыстытæ йын халынц.

Æндæр цырт æмбæлы дæуæн,
 Бæрзонд цырт Музыкайы зæлтæй.
 Цæмæй дæ курдйаты тæмæн,
 Зына дæ намысы уæлæрвтæй.

Дзæнæт дын удæнцойæн уæд,
 Зæгъынц, уым тынг сабыр у бæстæ.
 Нæ Иры баззайдзæн дæ фæд,
 Æмæ дын зондзыстæм дæ хæрзтæ.

Зæрдæйæ уарзын кад, æгъдау,
 Уыдысты де 'мбæлцæттæ иумæ.
 Хуыздæрты айсы, дам, Хуыцау,
 Хуыцау дæ ахуыдта йæхимæ.

О, сау дур фидар у бæлвырд,
 Фæлæ дæ курдиаты рухсмæ
 Дæ уды хæрзтæй амад цырт
 У царды стыр фидауц æнусмæ.

Чеджемты Æхсары тæлмацтæ

* * *

Ай-гъай, уæрхæгæй баззайдзæн уæрхæг*,
 Тæрхъусæй дæр нæ рауайдзæни лæг.
 Хуызы цæуын лæджы бон у æрмæстдæр:
 Куы саг фесты, куы бирæгъ, куы хæйрæг.

* * *

Гыццылæй, стырæй амондмæ фæтырнæм,
 Табу фæкæнæм дауджыты 'мсæр уымæн,
 Йæ агурæг кæм нæ балæууæм, ехх!
 Нæ фарсмæ цы ис, уыдон та нæ уынæм.

* * *

Æгайнæг таркъултыл фæхилынц альпинисттæ,
 Нæ дарынц ницæмæ сæ удхæрттæ, сæ ристæ.
 Нæ федтой а зæххыл Хуыцауы æмæ хуры,
 Ныр кæд ыссариккæй æрнæг цъуппытыл исты.

* * *

*Если мельницу, баню, роскошный дворец
 Получает в награду дурак и подлец,
 А достойный идет в кабалу из-за хлеба, —
 Мне плевать на твою справедливость, Творец!
 Хайям*

Æлгъаг тæппуд... Æндæр ма уæдæ чи дæн?
 Нæ сафджыты фæсаууонмæ æлгъитын,
 Нæ сæм уæндын æргомай та сым дæр,
 Æрмæст уæлæрвтæм уайдзæфтæ æрвитын.

* * *

Йæ куыстæй мын æппæлыди нывгæнæг,
 Æмæ мыл уайтагъд атыхстис æрхæндæг:
 Цы мæлгъæвзаг, цы дзыхарæхст у автор,
 Йæ ныв та къулыл — мадзура, къæзæнæг!

* * *

О, зонын æй, куырыхон лæг зæгъдзæнис:
 «Дæхиуыл кус, дæхи дæхæдæг сфæлдис!»
 Фæлæ Хуыцау куына сарæхст йæ куыстмæ,
 Уæд а дзигломæ ахæм тых кæцæй ис?

* Бирæггы рагон ном

* * *

Нæ сагфыдæлтæй — скифтæ æмæ нартæй —
Мах райгонд ыстæм, байуæрстам сæ артæй.
Фæлæ тæхынц æнустæ, 'мæ фыдæлтæн
Сæ фарны хъæр нæм райхъуысы ма дардæй.

* * *

Нымайы лæг лæгмары ми фыдгæндыл,
Фæкæны хъыг, куы амæлы йæ гæды,
Фæлæ нæ хаты кæрдæгæн йæ рис —
Æгъатырæй йæ къæхты бын ыссæнды.

* * *

О адæймаг, хæрзарæхст у дæ арм,
Лæгæн йæ царм дæр баивыс, йæ царм.
Ды ног зæрдæ дæр бавæрдзынæ риуы,
Æрмæст дзы хъарм нæ бауадздзынæ, хъарм.

* * *

Æртæ чъирийы буц фынгыл — цæттæ,
Æртæ чъирийы хуртæ сты — æртæ,
Лæгæн хæлар, Хуыцауæн барст уыдзысты,
Сæ мидæг сын куы бавæрай зæрдæ.

* * *

Тæхы, æрттивгæ, абухгæ, æхсæрдзæн.
Æрбайрох дзы бæрзонд цъити — йæ тæдзæн.
О, фæрох дзы: куы бахуыскъ уа йæ гуырæн,
Æхсæрдзæн уæд нæ хуыйндзæнис æхсæрдзæн.

* * *

Хъæлæс куы раттид зайæгойтæн æрдз,
Уæд дзургæ нæ — уæд самониккой зарæг:
Рæвдауид нæ рæхснаг бæрзы сопрано,
Кæрдæгхæлтты цъæхснаг тенорæн тулдз
Хаджумару* ныллæг басæй хъырнид.

* Абайты Хаджумар — оперон зарæггæнæг.

ПЛИТЫ ЖАННАЕ ÆМÆ ЙÆ СОНАТÆ

Ам аууæттæ дæр,
рухсытæ дæр ис,
ам цин дæр ис,
ис карз фæсмонтæ,
рис,
ам ис æнцой,
ис тохы хъæр,
фæдис,
ис удаист,
ис уарзты цæхæр,
дис.

Тæхынц дзы зæдтæ,
силлæг дзы сты зинтæ.

Цъиу фесты зæрдæ —
скъæфы арвæй цинтæ.

О Жаннае, ды дæхæдæг дæ сонатæ,
дæ нотæ-билцъæй
стахтысты Сæнатæм
дæ сонт бæллицтæ,
Уаза сын — бынат.
Дæу хонын, Жаннае,
хонын Жаннае д'Арк.
Уæларвон зæдтæ,
Стыр Хуыцау сæ фарнæй
дæ бынмæ нæ —
дæ риуы ссыгътой арт...

* * *

Æхцатæм, хорзæхтæм бæллæм,
Кæрчытау къахæм зæхх.
Мæстæй фыцæм, æмбырд кæнæм
Нæ зæрдæты фыдæх.

Хъысмæт уа, бинонтæ уой, сых —
Фæкалæм сых нæ пырх.
Æлгъитæм, сыхалæм нæ дзых,
Æмæ сæтты нæ тых.

Кæмæндæр нал фаг кæны зæхх,
Тыхтона ссис йæ куыст.
У иннæ гомгуыбын, бæллæх,
Æххормаг æмæ рыст.

Æмæ... Куы ныл æртыхсы хъыг,
Куы сæлдар вæййы маст, —
Цыма Цыкурайы фæрдыг
Æрхауы арвæй раст, —

Ысдары аивад йæ рухс
Сæууон хурау бæрзонд.
Æмæ йæм кæс, æмæ йæм хъус!
Æрсабыр вæййы зонд.

Æмæ мын нал вæййы дæуццаг:
Нырма нæ къона — хъарм,
Нæу алцы а зæххыл уæййаг,
Æнæмæлгæ у фарн.

Хъодзаты Æхсары тæлмацтæ

ДЖЕРГАТЫ ДАТЫ

Таурæгъ

Ацы хабæрттæ мын чи фæкодта, уый ахæм диссаджы адæймаг уыдис æмæ йæ кой ма ракæн, уæд тæригъæд дæр уайд.

Иу гыццыл ус, Хайыр æй хуыдтой, Тибы дзыхъхъы кæмдæриддæр фæзындаид, уым ныхасæй не 'фсæст. Æвæццæгæн æм уыди стыр курдиат, цыдæриддæр фехъуыста йæ дæргъвæтин царды, уыдон никуы рох кодта æмæ сæ дзырдта адæмæн, цæмæй сæ уыдон та дарддæр ахæццæ кодтаиккой фæстагæттæм... Дзырдта бирæ Хайыр æмæ ма абон дæр тибæгтæй исчи афтæ бæстон куы фæдзуры, уæд ыл Хайыры ном андæдзы: «Æгъгъæд дзур, Хайыр нæ дæ!»

Кæддæр та хохмæ, Тибмæ, куы бацидтæн (цыдаид мыл иу цыппæрдæс азы), уæд æнæнхъæлæджы сæмбæлдтæн уыцы сылгоймагыл.

— Дæ райсом хорз (афтæ дзырдтой тибæгтæ), лæггаг, цы хабæрттæ æрбахастай быдырæй. Къардиуæй? — афарста мæ æмæ дзурыныл схæцыди мемæ.

Лæмбынæгæй йæм кæй хъусын, уый куы федта, уæд афтæ æхсызгонæй райдыдта дзурын нæ фыдæлты историтæ, æмæ ферох кодта йе 'ккой уæззау æргъом дæр. Йæ лæг æм сæ кæртæй каст æмæ йæм хъæр кодта, де 'ргъом уал йæ бынатмæ фæхæццæ кæн, зæгъгæ, фæлæ Хайыр уыцы

хъар æмæ загъд дæр нал хъуыста, афтæ æхсызгон ныхасыл уыди...

Æрæджы та уыдтæн мæ райгуырæн хъæу Тибы. Мæ зæрдыл æрлæууыд нæ фыдæлты цард. Мæ цæстытыл ауад гыццыл, фæлæ диссаджы дзырдмондаг ус Хайыры сурæт, йæ историтæ дзырд чи нæ фæцис, афтæмæй мæрдтæм чи бацыд. Æмæ загътон мæхицæн: нæ, æрæджы кæнын æз дæр...

Кæддæр стыр Терчы былтыл быдырты тæтæр æмæ аланты 'хсæн цы тугуарæн хæстытæ уыдис, уыдон рох кæнын куы байдыдтой, æмæ арф кæмтты æмæ тархæдты æмбæхст адæм сæхицæн цæрæнбынæттæ агурыныл куы систы, уæд Тибы чысыл коммæ æрбафтыдысты æртæ цуанон æфсымæры. Хистæр — Джерга, астæуккаг — Бага æмæ кæстæр — Гамахар, афæлгæсыдысты комыл æмæ сæ зæрдæмæ фæцыд: кæфойау хурварс æвæрд ком. Ноджы йæ бæстастæуты згъордта, алырдыгæй суадæттæ чи æмбырд кодта, ахæм къададон, цæстысыджы сыгъдæгæн... Æфсымæртæ комы хъалæсы уæлдæр суадысты, сырд амардтой, физонджытæ скодтой æмæ уыцы æхсæвæрыл бадгæйæ сæхи бафæдзæхстой комы бардуагыл.

...Фыццаг сарæзтой хæдзар доны галиуварс хурæргом тъæпæны. Самадтой дзы мæсыг дæр. Абон дæр ма хъæуы сæр ис йæ бындзæфхад, стæй бинонтæ куы бабирæ сты, уæд Бага сарæзта йæхицæн ног хæдзар доны рахиз фарс, Гамахар та ныууагъта йе 'фсымæрты уым цæргæйæ, ахызт Адайы 'фцæгыл Дыгурырдæм æмæ æрцарди Гæлиаты.

Рагæй баззайгæ мæстæймарæн зарæгмæ гæсгæ, Гамахар, æвæццæгæн, хъæды сугтæ кæнгæйæ йæ фындз ныццавта æмæиу дзы хъазыдысты, Джерга, Бага, Гамахари, дæ фындзы 'рдæг кæм ахауди, зæгъгæ. Фæстæдæр æртæ æфсымæры ног мыггæгты номхæссæг кæй систы, уый алчидæр зоны. Æз та ракæндзынæн Джергаты мыггаджы куырыхон лæгтæй иуы, Джергаты Датыйы кой.

Датъи куы слæг, уæдмæ Тибы (афтæ йæ схуыдтой) æрцардысты Уæлладжыры комæй æрбалидзгæ мыггæгтæ: Кучитæ, Боцитæ, Тедетæ, Гоцъойтæ, Къадзтæ... Ирыстоны хæхты, æвæццæгæн, Тибæй стырдæр хъæу не ссардтаис, йæ хæдзæртты нымæц уыдис æртæсæдæмæ 'ввахс. Уымæ гæсгæ тибæгтæ сæрыстыр уыдысты сæ хъæуæй æмæ йæ фырбуцæн хуыдтой зæххы бикъ, комы дæггæл. Ома, кæдæмфæнды нæ ацæуай, хурныгуылæнмæ, хурискæсэнмæ,

цæгатмæ, хуссармæ — фæстæмæ дын Тибмæ æнæ раздæхгæ нæй. Стæй Уырысмæ цæуай, Гуырдзыстонмæ цæуай — дæ фæндаг Тибыл у.

Тиб цæйбæрц бæзджындæр кодта адæмæй, афтæ фылдæр царды фадæттæ домдта. Комы цыдæриддæр хъугæмттæ, лæгъз тъæпæнтæ уыдис хуымзæххæн, уыдон иууылдæр æрцахстой æрбалидзæг адæм. Уæдæ уыгæрдæнæн, хос кæрдынæн бæзгæ бынæттæ дæр уæрст фесты, иу мæкъуыл хос кæм æркарстаид хосдзау, ахæм чысыл тъæпæн дæр дзы нал уыди. Дзырд цыди хъæуæй уæзæгмæ ахизæн фæндæгтыл, кæртытыл, суанг фаджысдæттыл дæр. Æрмæст сæрвæттæ, гæзæмæ хъæдты къудзитæ ма баззадысты æнæуæрст, иумайаг æмæ уыдонæн дæр нæмттæ фæзынд.. Цыбыр ныхасæй, Стыр Тиб кæм æрæнцад, уым, уыцы къуындæджы хуымæн бæзгæ зæхх афтæ схъазар, æмæ бирæтæн стæлфæн дæр нал уыдис. Дзырдтой, иу тибæг, дам, йæ хуымы гæппæл рувынмæ рацыд. Йæ уæйлаг нымæт зæхмæ аппæрста æмæ йæ хуым агурыныл схæцыд, нал æй ардта. Хуымы гæппæл кæд фæци нымæты бын. Уыцы рæстæгæй ма баззад æмбисонд дæр: Тибы зæххыл, дам, гал кæм æрхуыссыдаид, уый галы аргъ уыдис. Алчи дæр æй зоны, ахæм къуындæджы цы адæм цардис, уыдонæн хъуыди фидар æгъдæуттæ, цæмæй цардаиккой сабыр, хæларæй. Тибы адæмæй уыцы æгъдæуттæ, фæтк, закъонтæ чи бæстон кодта, уый уыд Джергаты Датъи.

Куыд баззад уæды заманæй койтæ, афтæ, дам, Датъи йæ лæджы кары уыд бæрзонд, саджы фисынтыл амад, кæмæй фæзæгъынц, ахæм лæг. Мыдгъуыз рихитæ æмæ зачъетæ йын. Дардта цъæх тынæй хуыд цухъхъа, бæрзонд уæлдзарм худ, сауарæзт хъама... Æнцойбонты арæх бадтис йæ сыхæгтимæ Тибы астæу Ныхасы. Хуымæтæг хъуыддæгты тыххæй дæр æмæ исты стыр хъуыддæгты дæр уыд уæзбын дзураг. Исты бæрнон уынаффæтæ дæр кодта искуы хицæн ран нæ, фæлæ Ныхасы адæмы астæу, адæмимæ бæстон дзургæйæ. Зæронды кары нæ, фæлæ суанг йæ тæккæ лæджы бонтæй фæстæмæ цæвиттонæн баззад йæ уæздандзинæдтæй: сабыр, барон, цæстуарзон, хæларзæрдæ. Хионæн, сыхагæн — цæттæ баххуысмæ, фæкæси-наг магуырыл зæрдæйæ аудæг. Чидæр ын йæ чызджы аскъæфта. Фæлæ скъæфгæ-скъæфын æрцыд фыдбылыз — чызг фæмард. Уæд скъæфæг лæппу йæхи бакодта чызджы фыды уазæг. Датъи бахатыр кодта, уыйбæрц маст ын чи скодта, уыцы лæппуйæн, суанг ма йын радта бинойнагæн йæ иннæ чызджы. Бæлвырд у,

ахæм уæздандзинад алкæй бон нæ бауыдзæн. Уый адæм хорз зыдтой æмæ йын æй уæздандзинадæй фыстой кæддæриддæр.

Иу бон тигаг фыййæуттæ æртæйæ сæ фосы дзугтæ хызтой Саудуры комы. Фыййæуттæй дыууæ Луаты æфсымæртæ уыдысты, иннæ та сæ сыхаг — Луарсанти лæппу. Фос ривæдафон лæппутæ сæ бæрнаг фыстæ æрдыгътой æмæ хъæбæрхоры кæрдзын æмæ æхсырæй сæхи хорз фæдтой. Луарсанти лæппу æмæ Луаты фыййау фæсхæрд сæхи сæнкдзуан акодтой, иннæ лæппу та йæхи нæууыл æруагъта æмæ бафынæй. Фæстæдæр Луаты лæппу æрбацыд йе 'фсымæрма, райхъал æй кæнон, зæгъгæ, æмæ йын йæ сæры цур лæдзæгæй хъазгæйæ зæхх æртæ цæфы фæкодта. Фæлæ фынай æфсымæр куы нæ райхъал, уæд æй, тæригъæд у, зæгъгæ, ныууагъта æмæ ацыд йе 'мбалы цурмæ.

Хур акъул и ныгуылæнырдæм, уæддæр фыййау нæма райхъал. Уæд Луарсанти лæппу фæцыд фынай лæппумæ æмæ йæ мардæй ссардта. Луаты лæппу куы фæдта йе 'фсымæры мардæй, уæд сбыцæу Луарсанти фыййауимæ, ме 'фсымæрæн, дам, мын цыдæр фыдбылыз скодтай.

Афтæмæй хъуыддаг дыууæ мыггаджы 'хсæн тауыс ахаста. Луатæ сæ сыхаг Луарсантай туг агурыныл нылæууыдысты. Бирæ радзур-бадзуры фæстæ хъуыддаг бахаудта Джергаты куырыхон лæгмæ. Датъи фæдзырдта дыууæ фыййаумæ Ныхасмæ æмæ сæ адæмы 'хсæн хынцфарст кæнын байдыдта. Фæстагмæ фæрсы Луаты лæппуйы.

— Куыдæй райхъал кæнынмæ хъавыдтæ дæ фынай æфсымæры?

— Куыд куы... Йæ сæрырдыгæй нæуу æртæ хатты мæ лæдзæгæй æрцавтон... æндæр ницы...

Дыккаг бон Датъи фыййауæн рахæссын кодта Ныхасмæ æхсыры къус ахст æхсыримæ, инджынимæ. Ёрæвæрын æй кодта нæудзармыл æмæ фыййауæн загъта:

— Цæв-ма дæ лæдзæгæй къусы цур, сæрвæты куыд цавтай, афтæ.

Луаты лæппу æртæ цæфы ныккодта къусы цур. Инджын афæстытæ, аскъуыдтæ ис.

— Ахæм инджыны хуызæн у адæймаджы сæры магъз дæр. Лæдзæджы цæфæй фехæлы... Лæппу, де 'фсымæры мæлæт æрцыди лæдзæджы цæфтæй... æнæнхæлæджы цæфтæй, — загъта Датъи.

Уыйадыл дыууæ сыхаг мыггаджы ныссабыр сты. Зонд фæуæлахиз...

Æрцыдысты Атынæгтæ. Тибæгтæ æртæ боны фæбадтысты

Рецыхохы бæрзонды куывды. Фæминас кодтой, кæрæдзийы нуа-зæнтæ фæнуæзтой, фæсомы кодтой кæрæдзийæн хæлардзинады тыххæй. Атынæгты фæстæ рацыдысты сæ уыгæрдæнтæм хос кæрдынмæ, фæлæ чидæр иннæйы фароны арæнтыл нал разы кæны, æмæ та — быцæу, загъд-замана. Æнæ Датыйæ та фидыд нæй. Фæлæ Датый загъта йæ фæнд, уæд — карды лыгау раст æмæ кæронмæ.

Тибы алы аз дæр æвзæрстой сæхицæн тæрхоны лæгтæ. Уыдон куыннæ кастысты адæмы хъæстытæм! Фæлæ-иу тæрхоны лæгтæ хиуæтты фарс кæй хæцыдысты, уый тыххæй-иу арæх уыцы хъæстытæ дæр бакодтой Датыйы бар. Тибыхъæуы ма уыдис æндæр зонджын, куырыхон лæгтæ. Абоны онг дæр баззадис Къадзты хистæр Лекъ, зæгъгæ, уый кой. Нæлгоймæгты фарсмæ-иу тæрхоны бадтысты цавæрдæр Токон æмæ Боциты Зекал дæр æмæ æвзæрдæр нæ арæхстысты нæлгоймæгтæй исты дызгъуын быцæу равзарынмæ. Фæлæ-иу хъуыддаг æгæр куы ныххынцъ, уæд та-иу табумæ, лæгъстæмæ фæцыдысты Датыймæ.

Хорз лæджы кой базырджын æфсургъыл бады. Датыйы ном базыдтой æнæхъæн Туалгомы хъæуты Зæрæмæгæй Захъамæ, Зыругмæ, Мамысоны æфцæгмæ Айларты хъæуы онг. Йæ кой ахызти Къасарайыл Уæлладжырмæ, Ручъы 'фцæгыл ныххызти Хуссар Ирмæ, базыдтой йæ Куырттаты, Дыгуры, Арвыкомы. Абон дæр ма фехъусæн ис, мæнæ Тибы Ныхасы Джергаты Датый куы бадти, зæгъгæ.

Тиб рагæй зындгонд уыдысты сæ тыхджын гуыппырсар лæгтæй, дард бæстæтыл чи ахатт, ахæм сæудæджергæнджытæй. Уыдон хæццæ кодтой Гандза æмæ Аргуыданы армукъатæм дæр. Уым канд фос æмæ дзаумæттæ нæ уæй кодтой, фæлæ удгоймæгты дæр. Уымæ гæсгæ Тибы фæзындысты æрхæссæггаг æмæ, æлхæд кæй хуыдтой, ахæм сывæллæттæ, стæй ас адæймæгтæ дæр. Уыдон хъомыл кодтой, чи сæ æрбахаста, уыцы мыггæгты 'хсæн цумайы лæппутæй, фыййæуттæй, æххуырстытæй. Датый каст уыцы æнамæндтæм, карзæй ныхас кодта сæ хицæуттимæ. Нæ сæ уагъта æфхæрын. Домдта сын иннæ магуыр иунæджыты æмбæрц бартæ, цæрыны фадæттæ, ус курын, чындзы цæуын сæхи хуызæтты 'хсæн. Æгъдаумæ гæсгæ Тибы нæ уыд номылуытытæ æмæ кæвдæсардтæ. Фæлæ тыхджын, стыр мыггæгтæ уæддæр сæ кæнон кодтой... Зындгонд у уыцы заманы дыууæ магуыры Джыкк æмæ Годжийы хъысмæт. Годжи, æрхæссæггаг усы лæппу, бауарзта æрхæссæггаг чызджы. Бафæндыд сæ сæ цард баиу кæнын. Фæлæ чызджы хицау бауынаффæ

кодта йæхирдыгонау. Уый Джыккы хъавыд йæхицæн дыккаг усæн ныуадзынмæ. Чызг куы нæ разы кодта, уæд æй афæлвæрдта тыхмийæ басæттын, фæлæ Джыкк йæ хъаруйы руаджы аирвæзт æмæ Годжиимæ Халацъайы коммæ алыгъдысты, æгъатыр цагъаргæнæг арвыста йæ хъузæтты, æмæ лæппу сæ къухы бафтыд. Годжийы сбастой цæджынзмæ æмæ йæ 'фхæрдтой, надтой, схъæр кæн, Джыкк кæм æмбæхст ис, уый, зæгъгæ. Хъæбатыр лæппу нæ басаст. Датъи куыннæ хъуыста хабæртæ, фæлæ йæ бон цы уыд? Уæд чызджы хицау æрцагуырда Годжийæ цалдæр стурæ чызджы ныхмæ. Датъи уый куы фехъуыста, уæд Тибы Ныхасмæ ракодта йæ дуцгæ хъуг æмæ фæсидти тибæгтæм, цæмæй рауæлдай кæной, кæмæн цы йæ бон у, уый. Уыцы изæр адæм амбырд кодтой чи хъуг, чи фыс, чи сæгъ, чи цы æмæ батардтой æнæфсис хицауы кæртмæ сæ фосы муртæ. Джыкк æмæ Годжи баиу кодтой сæ цард.

Иу хатт та Нары комы æмæ Захъагомы æвзæрст лæгтæ Джергаты Датъимæ ныххатыдысты: нæ фæсивæд иу фыдбылызы быцæуыл ныххæцыдысты æмæ нын исты зонд бацамон, зæгъгæ.

Цæвиттон, Захъагомы фæсивæдæй иу къорд чындз хастой Уæлладжырæй Абайтыхъæумæ. Нары онг куы бахæццæ сты, уæд сæ Нары хъалтæ хидыл нæ бауагътой, æмæ чындзхæсджытæ æд чындз ихджын доны балæгæрстой.

Иннæ хатт та Захъагомы адæмæй чидæртæ Чъребайæ хастой цæхх. Ацы хатт цæхх хæсджытæ цыдысты Мамысоны æфцæгыл æмæ Нармæ куы бахæццæ сты, уæд комы фæсивæд хидыхъус сæ размæ æрлæууыдысты æмæ сæ нæ бауагътой.

Бæлцæттæ æд уæргътæ арф доны балæгæрстой. Цæхх суымæл и, се 'фхæлд буар судудыдта, æмæ уырдыгæй уæлæмæ, Захъамæ, удхæрттæгæнгæ, мæстæйсудзгæйæ фæцыдысты. Дæллагкомы хъалтæн та худæджы хос уыдис æмæ сæ æддæмæ ракасыннал уагътой, фидис сын кодтой, уе рæгътæ нал дудынц, зæгъгæ.

Захъагомы фæсивæд мæсты кæнын байдыдтой. Уым дæр гуыппырсартæ куыннæ уыдис æмæ-иу нарæттыл кæм сæмбæлдысты, уым сыл æфхæрынæй, нæмынæй нал ауæрстой, кæрæдзиуыл фæхæст уавынæн, фембæлынæн та сын фадат нæ уыд, цы!.. Сæ иуты дæр æмæ иннæты дæр цæуын хъуыди кæм дæлæмæ, Уæлладжырмæ, кæм фалæмæ, Хуссар Ирыстонмæ, æмæ кæрæдзиуыл арæх æмбæлдысты. Афтамæй кæддæр хуымæтæджы мæстæймарын, фидис кæнын ныр рахызти хылтæм, карз æртхъирантæм.

Фæстæдæр та дзы стыр туджы кæлдтытæ кæй уыдзæн, ууыл дызæрдыг ничиуал кодта. Æмæ дыууæ комы дзырддзæутæ лæгтæ сæхмидæг бирæ фæтæрхон, фæуынаффæтæ кодтой, фервыстой-иу æндæр хъæутæм дæр, фæлæ уæддæр сæ бон нæ баци дыууæ комы фæсивæды бафидауын, басабыр кæнын.

Уæд дыууæ комы æвзæрст лæгтæ — ахæм зындгонд зонджын лæгтæ та Нары дæр æмæ Захъайы дæр куыnnæ уыди — сфæнд кодтой фæцæуын Джергаты Датъимæ.

Зондджын зæронд лæг лæмбынæг равзæрста хъуыддæгтæ æмæ йæхинымæр загъта: дыууæ комы адæмы астæу быцæуæн ницы æфсон и. Дæллагкомы хъалтæ фидисхъом фесты... Бакæнын хъæуы афтæ, цæмæй Уæллагкомы фæсивæд дæр истæмæй фидисхъом фæуой сæ сыхæгтыл, æмæ кæрæдзиуыл уæлæхох мацæмæй кæной.

Уыцы фæззыгон бон Поты фæзы къухбакæнæн нал уыд дыууæ комы адæмæй.

Фæзы бæстастæу хуынд лæгæн рагацау æрцæттæ кодтой къæлæтджын бандон, йæ быны урс-урсид нымæт, афтæмæй. Тæрхонгæнæг кæцырдыгæй хъуамæ æрбацæуа, уыцырдæм дæр тыдæй лæууыдысты бинаг нымæттæ, кадджын лæджы къæхты бынмæ.

Уæдмæ Нары доны хидыхъус йæ бæхæй æрхызти Датъи. Чидæртæ йæ размæ атындзыдтой æмæ йын йæ бæх райстой, æгас цу йын загътой.

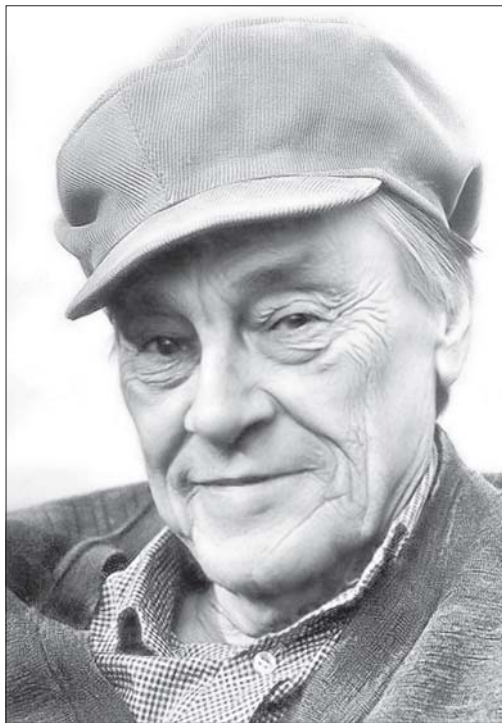
Зæронд лæг арфæ ракодта адæмæн, стæй йæхи æруагъта къæлæтджынын æмæ йæ зачъетæ фæлмæн æрдаудта.

Датъи йæ тæрхон райдыдта уымæй, æмæ йæ размæ æрхæссын кодта хоры куыристæ. Уый фæстæ Дæллагкомы фæсивæды хуыздæртæй дыууадæс раканын кодта, æмæ сыл наййаг галы цъуттата бафтыдтой. Стæй Датъи фæсидт Уæллагкомы лæппуты хуыздæртæй дыууадæсмæ æмæ сын радта бардырд, цæмæй цъуттаджынты араскъæр-баскъæр кæной хоры куыристыл, цыма наййæгтæ сты. Уый фæстæ «наййæгты» æд цъуттата донмæ акæнын кодта.

Цалынмæ хъуыддаг æрцыд, уæдмæ Дæллагкомы адæм ницы рахатыдтой сæ митæн. Куы бамбæрстой Уæллагкомы фæсивæд сыл фосау банай кодтой, уый, уæд та байрæджы, æмæ адæм дзыхыдзагæй худын байдыдтой...

Уæдæй фæстæмæ Уæллагкомы фæсивæд дæр фидисхъом фесты «най та уыл куыд бакодтам», загъгæ... Афтæмæй дыууæ комы сæ фидис ныууагътой. Датъийы тæрхон та адæмы дзыхы баззад æмæ нæ рох кæны.

АРСЕНИ ТАРКОВСКИЙ: 100 АЗЫ

Покинул я семью и теплый дом
И седины я принял ранней зной,
И маской вопиющего в изувече
Стал голос мой в моем краю родном.

1 января 1946

А. Тарковский

Поэт йæ чызг Маринæимæ.

Йæ хъæбулы хъæбулимæ.

Мæнмæ афтæ кæсы, æмæ Арсени Тарковский у не стырдæр поэт. Ис дыууæ хуызы поэттæ. Иутæ ферттивынц цыдæр рæстæг, иннæтæ баззайынц æнусты дæргъы.

Дмитри Лихачев

«Ацы хъæлæс уырыссаг поэзийы азæлдзæни бирæ рæстæг», — фыста Анна Ахматова Арсени Тарковскийы фыццаг чиныг «Перед снегом»-ы тыххæй. Тарковскийы фыццаг чиныг та рацыд, авторыл 55 азы куы сæххæст, уæд. Уымæн уыд бæлвырд аххостæ: соцреализмы фæлгæттæй-иу иуварс чи ахызт, уыцы автортæн-иу советон цензурæ сæ фæндаг æрæхгæдта. Зæгъæм, 1945 азы Тарковский чиныгуадзæн «Советский писатель»-мæ радта йе 'мдзæвгæты къухфыст. Е. Книпович ыл ныфффыста фауæн рецензи. Уыди дзы ахæм ныхæстæ: «Тарковскийы æмдзæвгæтæ хауынц уырыссаг поэзийы сау пантеонмæ, Гумилевы, Ахматовайы æмæ эмигрант Ходасевичы фыстытæ кæм сты, уырдам». Фæлæ уæддæр чиныгуадзæн сфæнд кодта къухфыстæн фæндаг раттын. Хъуамæ рацыдаид 1947 азы. Уæдмæ фæзынди АЕК/б/П-йы уынаффæ «Журналтæ «Звезда» æмæ «Ленинград»-ы тыххæй». Тарковскийы чиныг джиппыуадзæнæй раздæхтой, матрицæтæ фехæлдтой. Поэт Фыдыбæстæйы Стыр хæсты рæстæджы йæхи æхсарджынæй кæй равдыста (уый размæ бирæ курдиæттæ фæфыста, цæмæй йæ фронтмæ арвитой), Сырх Стъалыйы орден æмæ дзы къорд майданы кæй райста, уæззау цæф дзы кæй фæци, — фæстæдæр ын йæ галиу къах алыг кæнын бахъуыд, — уыдæттæ дæр ын ницæмæ æрдардтой: ахæм уыд æбузн системæйы цæсгом. Тарковский «бахауди стыр мæт æмæ æрхæндæджы уацары — нæ литературæйыл скодта уæззау бонтæ, æмæ поэты фыстытæ нал уагътой. Æз уæд иу минут дæр гуырысхо нæ кодтон, сæ хъус æм кæй æрдардзысты, нымайын æй кæй райдайдысты, уымæн æмæ йæ поэзи æнæмæнг хъæуы.. Тарковскийы куы кæсай, уæд цины аныгъуылдзынæ æмæ дæ бауырдзæни: диссаг у уырыссаг поэзи». (В. Каверин)

1934 азы мæскуыйаг фысджыты делегаци ссыд Цæгат

Ирыстонмæ. Делегацийы уæнгтимæ уыд Арсени Тарковский дæр. Уазджытæ фæзылдысты нæ хæхтæ æмæ быдыртыл. Уыцы балц поэты зæрдæйы ныууагъта арф фæд æмæ йæм фæзынди цалдæр æмдзæвгæйы. Уыдонæй дыууæ — «Мельница в Даргавском ущелье» æмæ «Цейский ледник» æвдайæм азты æз ратæлмац кодтон ирон æвзагмæ. Ныр съл, бирæ азты фæстæ, мæ цæст ногæй ахастон æмæ сæ тынг разыйæ нæ баззадтæн. Бакуыстон ма съл, стæй ма поэты уацмыстæй цалдæр раивтон æмæ сæ хæссын журналкæсæджы тæрхонмæ. Тарковскийы уацмыстæ æндæр æвзагмæ зын тæлмацгæнæн сты. Йе 'мдзæвгæты кæрæдзи мидæг ахъарынц хъуыды, фæлгонцтæ æмæ музыкæ. Зæгъæм, Цъæйы цъитийыл лæугæйæ поэтмæ афтæ кæсы, цыма арв нæртон кæхцау йæ къухы систа («небо я держу в руке»), кæхцы мидæг та æлутоны бæсты ис цъуппыты уæлдæф. Ахорæнтæ ахæм ирд, æхцон æмæ зæрдæдзуаг сты, æмæ адæймаг бар-æнабары фæзæгъы йæхицæн: ацы æмдзæвгæ йæхæдæг фарны нуазæн куы у, сиу дзы сты ныв, æрттыд æмæ зæлланг. Нуазæн та йемыдзаг у уæнгтæ роггæнæг, удыл базыртæ садзæг хæххон уæлдæфæй, æндæр ныхæстæй та — Поэзийæ.

Хъодзаты Ахсар

Арсени ТАРКОВСКИЙ

УРС БОН

КЪАДАКУЫРОЙ ДÆРГЪÆВСЫ КОМЫ

Æлхуыйы зыр-зыр уа, йе дымгæ хæссы
 Фæззыгон сыфтæртæ, йе базмæлы хъæз? —
 Ирон куырой зилы, ыссы 'мæ ыссы.
 Кæсын æм æдзæмæй, цымыдисæй æз.

Дон, денджызы хъазау, уæзданæй цæуы,
 Стæй атыхсы цалхыл йæ «кæлæн», йæ «хин».
 У фæлгæтæг уистæй. Сæ гуыр-гуыр цæуы
 Дзæнхъа фыдтæн, не сты бæркадыл æлгъин.

Цард урссæр куыройгæс ам, донмæ хæстæг,
Зылди-иу хъæуи-хъæу, æлхæдтой дзы ссад,
Ызмисхъæстæ, тарбын, фæци-иу хъæстаг:
Нæ дзы уыди мисхал дæр ад.

1935

ЦЪÆЙЫ ЦЪИТИ

Арв — кæхцау — мæ армы систон,
Хохаг ирд уæлдæф — мæ ронг —
У нæ бæсты фарн, нæ исбон,
Уд дзы авæййы æвзонг.

Æрдз æвæрæнтæ фæкодта,
Кæмтты базади сæ фæд.
Иу дуг иннæ дуджы хордта, —
Ниудта, абухта мæлæт.

Ныр йæ сау лулæтæй Садон
Уадзы пух фæздæг цæггай. —
Ам цы их галуан ыссардтон,
Уымæ балидзон «тæргай».

Далæ хæдзæрттæн сæ рындзтыл
Къæвда байтыгъта йæ хыз.
Халыл сау фæрдыг фæтындыз:
Хъоргъæй дзаг вагон ысхызт.

Дугтæ фембæлдысты уæлбыл,
Иу дзы иннæмæ ныджджих.
Акса, хъазгæйæ мæ уæхскыл
Цъити авæрдта йæ их.

1936—1940

УРС БОН

Сагхъæды фарсмæ ыстыр дур хуыссы.
Дурæн йæ быны — хæзнатæ.
Фæндаг — къæдз-мæдзы, лæууы йыл мæ фыд.
Бон та у урс-урсид — митау.

Даргъ гæдыбæлас — æвзист донæй пырх,
 Хилгæ сырхмæтæг — цырагъдар.
 Уагъылы мин цæстæй хурмæ кæсы.
 Урс хъоппæг донхъазау — цады.

Амонджын рахуыдтон гъеуæд мæхи,
 Ахæм бон нал уыди никæд.
 Амонджын рахуыдтон гъеуæд мæхи,
 Ахæм бон нал уыдзæн никæд.

Нал æм ис аздæхæн, нал и цæуæн.
 Нæй йæ ныхæстæй фæдзурæн.
 Дыргъдон. Нæ дыргъдон. Сæрдыгон. Дзæнæт.
 Урс бон. Йæ тæккæ дзаг фарнæй.

1942

МÆГУЫР КÆСАГАХСÆГ

Оххай-гъе, мæ хыз мын
 Аныхъуырдта фурд.
 Афтид у мæ хызын,
 Афтид нæу мæ уд.

Тар хъуыдытæ марын,
 Рухсæй дзаг дæн æз:
 Иуæй дæр нæ дарын
 А дунейыл хæс.

Гом — мæ къах, мæ фæрстæ —
 Базыдтон мæ бон.
 Аззади мæ фæстæ
 Дун-Дуне... Хæрзбон...
 А Зæхх нæу мæ бæстæ —
 Бонвæрнонмæ цон.

1957

ДРИАДÆ*

Æз:

Дриадæ, о мæ гыцпыл хо, æнкъард дæ.
Цы ми кæныс нæ горæтаг дзæнæты?
Ды цардтæ хъæды, тахтæ-иу дæ сæнтты.
Кæм ысты ныр дæ базыртæ, дæ бартæ?

Дриадæ:

Цы чындæуа? Кæрæфы къух мæ ссардта.
Хæлæг — мæ сафæг. Удæнцой нæ дæтты
Йæхицæн дæр. Мæ фæндтæ мын ныммардта.
Æз — гоби фæндыр, нал и цард мæ тæнты.

Дæ хо мæ ма хон. Нал дæн æз мæ сæрæн.
Уынгæг ысты мæ зæрдæйы тæхæнтæ.
Дæ къуылых буар ысбæздзæнис æндæрæн.

Æцæгæлон дын — ме стыр мæт, мæ сæнттæ.
Мæнæн та ис, дæ лæдзджытау, æнцæйттæ:
Мæ сæфт бонтæ, мæ къохбæстæ — мæ царæн.

1945—1946

КУЫРД

Хæрын уын ард: нæ фæцæрид мæ бæрц
Хъæсдарæг дæр, дзæбугыл ма цы дзурæм?
Мæхицæй æз мæхи мæхæдæг цагътон
Мæхи уæлæ. Мæ удæй цагътон арт.
Уæддæр тыхсын, уæддæр нæ дæн разы
Мæ тугвæллойæ. Ме 'фсæйнаг у фаз.
Зылын йæ хæтæл. Баззади йыл ностæ.
Мæн та фæндыд, мæ уадынды хъæлæастыл
Цæмæй кæной зæххон дзыллæтæ дистæ.

Дæ удвæллой нæ фæрæстмæ и, куыр —
Маэстро мын нæ сарæзтай, йæ бæсты
Уынын быдыргъо, згъæр тьосса, фыдгуыр,д,
Дæ фæлдисонд, цы йæ 'мбæхсон, нæ бæззы.

* Дриадæтæ — грекыг æмæ ромаг мифологийы — хъæды зæдтæ, бæлæсты бар-
дуæгтæ, райгуырынц семæ, фæцæрынц сæ сыфтæрты, æмæ мæлгæ дæр акæнынц
бæлæстимæ.

Æфсæн гуымиры, сис уæдæ дæ к'ях!
 Нæра дæрдтыл дæ дзинг æмæ дæ зæлланг.
 Дзыхъхъынногæй та райдайдзыстæм мах
 Нæ уæззау куыст. Æрхæссут-ма æфсæйнаг!..

1962

* * *

Фæрынчын дæн гыццылæй æз
 Ыстонгниз æмæ таснизæй... Мæ к'æбæр
 Зын æууилæн у: туагхæстæ, цæххæргом.
 Æмæ цæуын, цæуын æмæ цæуын.
 Нæ тулдз асинтыл бадын æмæ тавын
 Мæ уæнгтæ хурмæ. Мидсæнтты цæуын.
 Кæдæм? Нæ зонын. Тæфсæг мæ æвзоны.
 Æмрызт кæнын. О хур, кæм и дæ тавс?
 Æввахс лæууы мæ мад æмæ йæ к'ух
 Мæнмæ фæтилы. Ай цы у, цы хабар? —
 Фæцæйцæуын, фæлæ хæццæ нæ кæнын
 Мæ мады цурмæ. Авд к'яхдзæфы — не 'хсæн.
 Йæ к'ух мæм тилы — араст вæййын цадæг,
 Фæлæ нæ кæнынц авд к'яхдзæфы к'æддæр.
 Гæртт-гæртт. Æмризæг. Рафт-бафтытæ. Стæвд дæн.
 Мæхи æруагътон. Уайсахат мæ х'усты
 Хæстон уадындз ныййазæлыди. Рухс мын
 Мæ уæлтгыфалтæм сарæзта йæ фæттæ.
 Фæдисы уайынц саулохтæ. Мæ мад
 Уæлæмæ стахти уынджы к'æйæ, тилы
 Мæнмæ йæ к'ух. Йæ к'ух тилгæ æваст
 Æрбацыдæр и...

Ныр уынын мæ фыны:
 Рынчындон. Урс. Мæ хуыссæнтæ дæр — урс.
 Мæ цуры бад урс дохтыр. Йæ уæлх'уос
 Ис иу урс чызг, йæ урс базыртæ тилы.
 Мæ мад æрбацыд, батылдта йæ к'ух
 Æмæ кæдæмдæр атахт...

1966

* * *

Мæ дыууæ цæстæн — алмаси æрттигътæн —
 Сæ арт æрмынæг: знæт азты æртхыраен...
 Уыдысты дзаг æрвон зæлтæй мæ хъустæ,
 Ныр сафтид ысты, хъусын ма сæ цъустæ.
 Къобор хæцъæфтæн байсысти сæ хъару —
 Зæронд галтау — сæ райсомы бон тар у.
 Мæ фæсонтæй рæубазыртæ æрттывттой, —
 Фыддугтæ сын сæ урс систæ æртыдтой.

Æз — сойын цырагъ, басыгътæн уæ куывды,
 Ныр уын мæ мыдадз радзурдзæн мæ хъуыды,
 Куыд фæхъæуы æгуыппæгæй дзыназын,
 Сæрыстыр уæвын, уынæргъын, фæразын.
 Куыд уæрстæуы æртахгæйттæй фæстаг цин,
 Уынгæг тары куыд арæзтæуы асин
 Мæнгæфсон рухсæй... Адæттæ — мæ марæг...
 Мæлæтæй афтæ сфæлдыстæуы зарæг.

1977

СЫФТАРТÆ

Гъе-гъей, цæйбæрц ысты! Нæ бæлæсты рæуджытæ
 Æнæбон, афтидæй нæ къæхты бын дзыназынц.
 Уыдысты ахстæттæн фæлмæн цартæ, цъæх арвæн —
 Æмхасæнтæ, нæ удтæн та — ныфсытæ.
 Тæхынц ныр иугæйттæй, сæдæгæйттæй, æрдзæтæй,
 Фæкæнынц ленчытæ раст сильфыты* бæлæгътау.
 Бынæй — сырх æртытæ — къæфхъуындарты
 хъæлæстæ.

О сыфтæртæ, о ме 'фсымæртæ, курын:
 Ныфс-ма мæ бауадзут, бæгънæг бæлæстæн ногæй
 Кæй ратдзæн сомуддзæг сыфтæрвæлтæр цъæх дарæс.
 О сыфтæртæ, о ме 'фсымæртæ, удæн
 Ныфс у йæ цæрæнхос, æвгъау мын æй цы кæнут?
 Быхсут, низзæгæл ут фыццаг миты онг хихтыл.

1978

* Сильфитæ, сильфидтæ — кельтаг æмæ гермайнаг мифологийы — уæлдæфы бардуæгтæ, рог æмæ цæрдæг цæрагудтæ.

ТАРКОВСКИЙ ПОЭЗИЙЫ ТЫХХÆЙ

Æцæг нывгæнæгæн (йæхæдæг æй зона æви ма зона, йæхи фæнда æви ма фæнда, уæддæр) «рæстæг иумæйагæй», стæй йæхи дуг йæ фæд ныуадздзæн йæ чингуыты, нæ йæ ауадздзæн иунæгæй бæстæтыл хæтынмæ, уæдæ нывгæнæг йæхæдæг дæр дуджы ничердæм ауадздзæн, йæ чингуыты йын æнæмæнг фидар бынат скæндзæн.

Дæхиуыл ма ауæрд, дæхицæн хатыртæ ма кæн: поэт æцæг поэт уæд у, æмæ йæхицæн дæр, стæй йæ æдде цы хъыгдарджытæ ваййы, уыдонæн дæр ком куынæ фæдæтты, куынæ фæбары.

...Поэзи литературæйæ уæлдæр у; уый у цæрæнхос дæр æмæ мæлæнхос дæр, у ахсджиаг хъуыддаг, йемæ хъазæнтæ-йедтæ нæй — хорзмæ не 'ркæндзысты адæймаджы, уый марын дæр зоны, зæгъæм, Лермонтовы, Цветаевой, стæй, ноджы бирæты куыд амардта, афтæ.

ИУ УÆРДОНÆЙ ИННÆМÆ

Дзырдыд аразынмæ мæ базонын хъуыд, «капиталистон бæстæты æххуырст кусæг», æмткæй райсгæйæ, куыд хуыйны, уый. Æмæ разынд пролетарий.

Æмæ уæд мæ сæры цыдæр æдылы хъуыды скуыси: мах социалистон бæстæйы куы цæрæм, Коммунистон парти æмæ Советон хицауад дунейы сабырдзинад сæ сæйрагдæр нысаныл куы нымайынц, уæд æппæт газеттæ «Æппæт бæстæты пролетартæ, баиу ут!», зæгъгæ, цæмæн сидынц? ССР Цæдисы пролетариат нæй, иннæ бæстæты æххуырст адæм куы баиу уой, уæд сæ нысан цы уыдзæн? Капитализм фесафын, революци саразын, пролетариаты диктатурæтæ сфидар кæнын? Æмæ уæд Коммунистон парти æмæ Советон хицауады сæйраг нысан та? Дунейы сабырдзинадмæ сидын — цæстфæлдахæн, гæдыныхæстæ сты?

Æрныхас кодтон ме ’мбал журналистимæ æмæ сфæнд кодтам Карл Марксы лозунг нæ районы газеты сæрæй сисын.

Мæ хъуыдытæ бамбарын кодтон СЦКП-йы райкомы уæды секретартæн, республикон комитеты мыхуыры хайады разамонджытæн. Уыдонæй бирæтæ мемæ разы уыдысты, фæлæ сæ дзуапп уыд иухуызон: «Цалынмæ нæм уæлдæр хицауадæй уынаффæ нæ уа, уæдмæ дæхи

фæнд ма тæр, мах чысыл адæм стæм æмæ нæ алчидæр хъуамæ йæ бынат зона».

Уæддæр мах нæ фæнд атардтам. 1991 азы мартыйы майы нæ газетæй систам сидт «Æппæт бæстæты пролетартæ, баиу ут!» Уый нæ, фæлæ ма Борис Ельцины «Исповедь на заданную тему»-йæ скъуыддзæгтæ мыхуыр кæнын дæр райдыдтам.

Исчи куы зонид, мæныл цал æфхæрдæй æрцыд райкомы секретартæй. Æртхъиарæн мæм кодтой партийы рæнхъытæй аппарынæй, мæ куыстæй мæ сисынæй, фæлæ Уæрæсейы Федерацийы мыхуыры тыххæй Закъон мæ фарс уыдис.

Иу бон мæм райком фæсидтысты æмæ мæ домдтой, уыцы лозунг фæстæмæ сæварын, Борис Ельцины мысинæгтæ мауал мыхуыр кæнын. Уыцы рæстæг райкоммæ æрцыд СЦКП-йы рескомы дыккаг секретарь Павленко. Хъуыддаг куы бамбæрста, уæд былысчылæй мæнмæ туджджыны цæстæй æрбакаст æмæ афтæ.

— Что с ним цацкаетесь?!. Заслушайте на пленуме отчет коммуниста Канукова о руководстве им редакцией и решайте вопрос о дальнейшем его пребывании на посту редактора.

Уый уыдис июлы фæстаг бонты, пленум та хъуамæ уыдаид сентябры. Фæлæ мæ амондæн августы дыккаг æмбисы фæзынд ГКЧП. Уый фæстæ та президент Борис Ельцины Указ Уæрæсейы компарти сæхгæныны тыххæй. Цæй пленум æмæ ма цæй æндæр.

Фæлæ цы фесты, Марксы лозунг кæй систон æмæ Уæрæсейы Федерацийы Сæйраг Советы сæрдары мысинæгтæ кæй мыхуыр кодтон, уый тыххæй мæ куыстæй чи тардта, уыдон? Павленко йæ хъарм бынатæй куы фæхаудта, уæд Ирыстоныл йæ къух ауыгъта æмæ кæдæмдæр афардæг. Иннатæ сæ хæрв ивтой æмæ систы Уæрæсейы Президент æмæ хицауады реформæтæ царды уадзыны хъазуатонтæ. Хуыцау бахизæд, фæлæ ныры цард аивта, уæд та, цымæ, кæй уæрдонæ абадиккой?

АРД БАХÆР МАРД МЫСТÆЙ!

Иу ирон хъæуы сидзæргæс усы хъуг адавдæуыд. Гуырысхо кодтой æртæ адæймагыл. Фæлæ бæлвырд æвдисæндартæ сæ ныхмæ никæмæ уыд æмæ сæ тæрхондонæ суæгъд кодтой.

Фæлæ хъæуы хистæртæ уыцы уынаффæйыл не сразы сты æмæ сфæнд кодтой рагфыдæлты æгъдаумæ гæстæ давæджы сбæрæг кæнын.

Хъæуыхицауы бардзырдмæ гæстæ адæм æрæмбырд сты Ныхасы фæзмæ. Ардæм æрбахастой дзæкъул дыууадæс мард мыстимæ æмæ йæ бæласы къалиуыл æрцауыгътой. Алы лæг дæр иу бацыд бæласы бынмæ. Йæ рахиз къухæй-иу дзæкъулыл хæцыд, галиуæй-та зæрдæйыл æмæ иу хъæрæй загъта:

— Кæд сидзæргæс усы хъуджы давдмæ исты бар дарын, уæд ацы 12 мысты мæ бинонты, мыггаджы мæрдтæн хæлар уæнт!

Адæм радыгай ард хордтой æмæ-иу иуварс ацыдысты. Гуырысхо кæуыл кодтой, уыдонæй дыууæ сæхи фæиуварс кæнынмæ хъавыдысты, фæлæ сæ нæ ауагътой. Гæды ард бахæрын нæ бауæндыдысты. Басастысты сæ рæдыдыл. Сидзæргæс усæн дуцгæхъуг æд род балхæдтой æмæ ард бахордтой, ахæм ми кæй нукуал бакæндзысты, ууыл.

ФЫЙЙАУМÆ ЦЫ УА, УЫЙ — ЙÆ ХЫЗЫНЫ

Дзамболатимæ кæсаг ахстам Бехъаны. Уæлæмæ æппæрстам хуыдзыхтæ, балертæ, сардзанта... Иуахæмы хызгонд дæр баппæрстам. Куы йæ сластам былмæ, уæд дзы цыдæр хуры тынтау цæхæртæ скалдта. Стæй нæм лæгъстæйаг хъалæсæй сыгъдæг иронау сдзырдта:

— Хорз лæгтæ, ма мæ амарут, цыдæриддæр зæгъат — сæххæст æй кæндзынæн!

— Цы нæ хъæуы? — фæрсын Дзамболаты.

— Кæуыл æууæндыс? — бахудти уый. — Хрущев нын коммунизмæй зæрдæ æвæрдта æмæ кæм ис? Ельцин нын йæ сæр рельсытыл сæвæрынаы зæрдæ æвæрдта, æмæ нын нæхи давджыты бын фæкодта! Путин нын зæрдæ æвæрдта æфсæст æмæ сабыр цардæй. Æмæ — Беслæн... Собакевичы загъдау, «На Руси мошенник на мошеннике сидит и мошенником погоняет». Ай дæр та нæ асайдзæн. Фæлтау æй дæлæ цæхæрмæ баппар æмæ аходæн скæнæм. Фыййаумæ цы уа, уый — йæ хызыны.

— Нæ, — загътон æз. — Иронау сыгъдæгæй кæй дзуры, уыцы хатыр ын бакæнæм.

Дзамболат мемæ сразы. Уыцы æрттиваг цыдæр афонмæ иннæ кæсæгты дæр иронау сыгъдæг дзурыныл ахуыр кæны, æвæццæгæн...

НОГ САЙД

Фыццаг хатт куыд уыд, афтæ та ныр дæр. Халон та кæмдæр цыхт ссардта, бæласы къалиуыл та бады. Хъуыды кæны, ныр æй ахæрон æви йæ фæстæдæрмæ ныууадзон, зæгъгæ.

Уалынмæ кæцæйдæр рувас фæзынд. Ауыдта халоны æмæ йæ фæрсы:

— Цыхт кæм ссардтай, уым мæ фаг нал ис?

Халон хъусæй лæууы.

Рувас ахъуыды кодта æмæ та ногæй:

— Уæрæсейы Президентæй æртыккаг хатт Путины равзарæм уый дæ фæнды?

Халон ницы дзуры.

— Цæмæй тæрсыс, мæ къона? Свобода слова нæм ис. Æргом зæгъ: равзарæм Путины æртыккаг хатт?

— О! О! О! — йæ хъæлæсы дзаг ныхъхъæр кодта халон æмæ йæ дзых хæлиуæй аздад. Цыхт зæхмæ дæр нæма æрхæццæ, афтæ йæ ацахста рувас.

— Æниу, нæ равзардзыстæм куы загътаин, уæд дзы цы ра-
уадаид? Уæддæр рувас æмæ сайд дуне, ахъуыды кодта халон
æмæ афтид армæй йæ лæппынтæм атахт.

СИНЫ САСТ ФÆРÆСТМÆ

— Раздæр мын хæрд-ноztæй бафсис нæ уыдис, — хъаст кæны Афæхъо, уæйыджы хуызæн лæг дохтырæн, — ныр сæ дыккаг мæй æппындæр нæ мысын. Чызгау гагайæ æфсæдын, цъиуау иу хуыппæй.

— Æмæ уæд кусын куыд фæразыс? Дæ хъару нæ асаст, дæхимæ ма ис фыццагау?

— Кусгæ нал кæнын, пенсийы дæн ныр дыккаг мæй...

— Æдылы къоппа! Хъуамæ цин кæнай, ды та хъарджытæ кæныс! Зæгъ-ма, фыццаджы хуызæн ма хæрд-ноztæй дæхи куы буц кæнис, уæд дæ пенси цал боны фаг суаид?

— Æртæ-цыппар боны фаг.

— Уыныс? Æз дæр дæуау куы фæрынчын уаин, пенсимæ куы ацæуон, уæд! — батæхуды кодта дохтыр. — Цин хъуамæ кæнай, цин!

Афæхъо, дам, тагъд йæ пенсийæ «Ока» балхæндзæн.

КÆРЗ БÆЛАС

Радзырд

Ф

æззæг, цымæ, уыйбæрц бур ахорæнтæ кæм ссардта? Уæдæ скъолайы директор Дрис ныр цалдæр боны ратæх-батæх куы кæны дуканитыл æмæ бур ахрæнтыл йæ цæст куы нæма æрхæцыд...

Адæймагмæ афтæ кæсы, цыма узал йæ бæттæнтæ тоны хæдзæрттæм, фæлæ йæ хур бахъыгдары, кæд йæ хъару дзæвгар асасти, уæддæр. Гъе, фæлæ изæрæй хур куы фæаууон вæййы, уæд та узал хæхты цъуппытæй дæлвæзтæм æрхъуызы. Йæ æвзистхуыз фæттæ баззайынц кæрдæгыл. Æрæвæры халас. Бирæ нæ ахæссы. Хуры тынтæм уайтагъд атайы.

Аппе аходæн скодта, стæй сарайæ рахаста уæрæх комджын стыр фæрæт. Фæдзырдта йæ фырттæ Тати æмæ Дзаххотмæ. Уыдон уайтагъд йæ уæлхъус алæууыдысты:

— Цы кæныс, баба? — афарста хистæр фырт Тати.

— Цы кæныс куы зæгъай, уæд... Цомут уынгмæ æмæ мæ хъуыды уым кæронмæ ахæццæ кæндзынæн, — загъта фыд æмæ, сабыр къахдзæфтæгæнгæ, ахызт кулдуарæй. Дуармæ фæрсæй-фæрстæм лæууыдысты æнæ иу сыф бæгънæг бæлæстæ — кæрз æмæ акъаци.

Фыд кæрз бæласмæ хæстæгдæр бацыди:

— Ай бынаты тута ныссадзинаг дæн. Уадз æмæ... Нæ сывæллæттæ сыхæгтæм

тæхуды нæ кæндзысты сæрдыгон. Талайæ мын зæрдæ бавæрдта мæ мадырвад Сосе. Рæхджы уалдзæг нæ дуæрттæ æрбахойдзæн æмæ фæткъуы дæр æрбахæсдзæн. Ныр та мæ зæрды уый зæгъын ис, æмæ ацы кæрз бæлас акалæм. Йæ тæф дæр мæ зæрдæмæ нæ цæуы. Нæ йæ бамбарут сыхах уалдзыгон? Раст цыма къæйыл ссад фæсудзы...

— Æз дæр æй фæхатын. Иу хатт ма мын уалæ Бабег дæр загъта, уæ пецы, дам, æнахуыр цыдæр басыгъди, — дзырдта Тати æмæ фыды къухæй райста фæрæт. Гъа, ныр дзы бæласы зæнг æрцава, афтæ йæм кæстæр æфсымæр Дзаххотт бадзырдта:

— Ныр бæлас хырхæй куы алыг кæниккам бындæрты, уæд хуыздæр нæ уайд?

— Раст зæгъыс, фæлæ... Бæласæн йæ бындзæфхад дæр къахын хъæудзæн, науæд дзы ног тала куыд ныссадздыстæм? — загъта фыд. — Уæртæ нын æй Ахтынбег йæ тракторæй фæуæле кæндзæн.

Æмæ уæд Тати дæр йе стыр къухтыл æртутæ кодта, фæрæты хъæдыл фидар æрхæцыди æмæ райхъуысти æнуд гуыпп. Æмæ дисса! Раст уыцы уысм райхъуыст Дзаххотты хъæр: «Æллах, мæ астæу!»

Тати, æвæццæгæн, нæ фехъуыста йе 'фсымæры сонт уынæргъын æмæ йæ фæрæт дыккаг хатт æруади бæласы зæнгыл. Райхъуыст та Дзаххотты хъæр: «Уæу, мæ астæу!» Ацы хатт йæ хъæлæс фæлæмæгъдæр.

Фыд ацахста фæрæты хъæд:

— Æрлæуу! Æрлæуу!

— Цы хабар у? — афарста Тати дисхуызæй.

— Чысыл фæхъæц, — загъта Аппе æмæ быруйы рæбын бандоныл йæхи æруагъта. Джихæй касти дард кæдæмдæр, цыма йæм уырдыгæй исчи афтæ æрбадзырдтаид: «Дæ фыртæн зæгъ афтæ дæр æмæ афтæ дæр». Фæлæ сыбыртт дæр никæцæй æрбайхъуысти. Фыд иу рæстæг йе 'ргом аздæхта Дзаххотмæ æмæ дзы йæ цæстытæ нал æмæ нал иста.

— Риссы ма дæ астæу?

— Чысыл фенцайæгау кодта, — загъта Дзаххотт, йæ дыууæ къухы дæр фæсонтыл сæвæргæйæ.

— Нæ уæ æмбарын, — загъта Тати æмæ раздæрау джихауæй касти йæ фыд æмæ йе 'фсымæрмæ. Фæлæ уыдонæй дзырд нæ хауди.

— Ёппынарæджиау Аппе йæ урс боцъотыл йæ ихсыд армы тæапæн æруагъта, цæстытæ асæрфта, цыма бæрæг кодта, фын уыны æви хъал у.

— Бабе, дæ зæрдæ та исты кодта? — афарста хистæр фырт. Аппе йын дзуапп нæ радта. Ёмæ йын цы загътаид, уый дæр нæ зыдта.

Аппе иу рæстæг йæ цæстытæ æрæвæрдта кæстæр лæппуйыл. Афтæ йæм фæкасти, цыма йæ цæсгом афтæ тынг фæлурс нал у:

— Риссы ма дæ астæу?

— Риссы, фæлæ афтæ тынг нал.

— Ацу æмæ дæхи æруадз сынтæгыл. Дæ мадæн мацы зæгъ, науад фæтæрсдзæн. Зæгъ-иу, мæ астæуы, зæгъ уазал бацыди.

Лæппу фæцæуæг. Фыд йæ фæдыл касти, цалынмæ кулдуары аууон нæ фæци, уæдмæ, стæй йæхи мидæг скуывта Хуыцаумæ, фыдбылызæй нæ хызт дар, зæгъгæ. Уый фæстæ бацыди бæласмæ. Фæрæт дыууæ хатты кæм æруади, уырдыгæй схъистæ нæма рахауди. Бæласы бæзджын цъар ма сыл хæцыди йæхирдæм. Лæг сæ мидæмæ балвасæгау кодта, стæй фæдзырдта Татимæ:

— Лæппу, марадз, голлаг хъуымацы гæбаз рахæсс, стæй хъуджы фаджыс. Бæласы цæфтæ бабæттæм... — Аппе йæхи-уыл дзуæрттæ бафтыдта.

Аппе бирæ хабæрттæ фехъуыста фыдæлтæй дзуæртты æмæ æнæзæгъинагты тыххæй, дисы-иу æй бафтыдтой, уæддæр сыл дызæрдыг кодта. Фæлæ ныр...

Тати рахаста метры дæргъæн уаццаг, стæй къæдз белыл хъуджы фаджыс. Уымæй Аппе фæрæтдзæфтæ байсæрста, бабаста сæ.

Хабар хъæубæстыл айхъуысти. Кæройнаг сыхы царди сæдæаздыд зæронд лæг Адæго. Аппе йæм изæрырдæм йæхи байста. Ракодта йын хабар сæрæй бынмæ. Адæго йæм бæстон фæхъуыста, стæй загъта:

— Ацы дуне диссæгтæй æмыдзаг у, фæлæ сыл мах сахуыр вæййæм æмæ сыл дис нал фæкæнæм. Ёрмæст нæ царды кæронмæ куы баввахс вæййæм, уæд бамбарæм, ацы дуне хуымæтæг кæй нæу, уый. Адæмæн бастдзинæдтæ ис бæлæстимæ, дидинджытимæ, зайæгойтимæ. Уыдон дæр рæзынц адæмы хуызæн. Алчи куы зонид, йæ хъысмæт сæ кæимæ баст у, уый, уæд-иу æй хъахъхъæ-нид, зилид-иу æм, цæмæй фылдæр рæстæг фæцæра, фæлæ... Дæ фырты бæлас та æнæнхъæлæджы рабæрæг. Ёмæ ма уæ цæст дарут уыцы кæрз бæласмæ, кæддæра цы мигæнæг уайд.

Бинонтæ æмхуызонæй хъахъхъæдтой кæрз бæлас. Фыццаг-иу йæ сыгъды тæфæй сæхи иуварс ластой, ныр æй æхсызгонæй улæфыдысты. Хус рæстæг-иу куы скодта, уæд-иу ыл дон кодтой. Йæ фарсмæ цы бæлæстæ уыд, уыдонæн дæр сæ хъуыддаг ацыд, никуы сæ фæхъулон кодтой: «Кæд адонæй дæр искаæцы нæ бинонтæй кæнæ хæстæджытæй, сыхæгтæй искай хъысмæтимæ баст у, мыййаг»...

Æмæ æрмæст дон кæнынæй нæ хицæн кодта бинонты æххуыс. Тарстысты, мыййаг, исчи фыдæнæн бæласыл арт куы бафтауа, кæнæ йын йæ уидæгтыл цæхджын дон кæнæ æндæр истыкуы ауадза æмæ куы бахуыскъ уа. Æмæ йын йæ алыварс сарæзтой бæрзонд быру. Фæлæ адæм цымыдис сты. Арæх-иу фæраст сты ардæм бæлас уынынмæ. Æндæр искаæцæй-иу хъæумæ уызджытæ куы 'рбацыд, уæд-иу уыдон дæр, хабар фехъусгæйæ, ардæм æнæмæнг æрбауадаиккой æмæ-иу хъуамæ хæстæгмæ федтаиккой бæлас.

Цыдысты бонтæ, азтæ. Иу рæстæг бæласы къалиутæ хус кæнын байдыдтой. Уыцы нывмæ кæстгæйæ, Дзаххотт йæхимæ хъусыныл фæци. Хъæлдзæг ныхас дзы никуал схауди. Хъыгдарын æй байдыдта йæ зæрдæ. Æмæ куынынæ! Уый бынаты чифæнды дæр бахаудаид катыйы. Иннæ уалдзæг бæлас сыфтæр нал рафтыдта. Амард лæугæйæ. Хъæуы цæрджытæ æнхъæлмæ кастысты, уæдæ дарддæр цы уыздæни, зæгъгæ. Дзаххотт-иу уынгмæ куы рацыд, уæд-иу дзы сæ цæстытæ ныссагътой. Аивгъуыдта афæдз... Дзаххотт царди, æрмæст йæ саулагъз ныхыл цы æнцъылдтæ уыдис, уыдон фæдаргъдæр сты. Стæй тамако дымын дæр райдыдта, æвæццæгæн, йæ фыртыхстæй.

— Адæмы афæлывтой!

— Æз дæр иу хатт нæ кærты сонт зылд фæкодтон æмæ мæ астæуы цыдæр фæлæууыд. Мидама ма тыххæйты бацыдтæн. Æмæ уæд махæй дæр исчи бæлас калдта?!

— Адæмæн куыст куынæ вæййы, уæд истытæ æрхъуыды кæнынц, — ахæм ныхæстæ кодтой хъæу.

Уæдæй фæстæмæ хъæуы цæрджытæй бæлас ничиуал акалдта. Уый нæ, уый, фæлæ алы уалдзæг дæр ныссадзынц ног талатæ...

ÆЦÆГ ХАБÆРТТÆ

* * *

Ацы хабар æрцыди хæсты размæ. Нæ сыхæгты лæг Тæтæрийæн адавдæуыд йæ зыгъар бæх. Бирæ йæ фæцагуырджыт сæхæдæг дæр æмæ сыхæгтæ дæр, фæлæ — никуы æмæ ницы. Цасдæры фæстæ сыхæгтæй чидæр уыди цуаны, фæцæф кодта сыр, йæ тугвæдыл ацыди агурæг, бахæццæ, дон кæм калди, ахæм æрхмæ, кæсы æмæ йæ цæстытыл не 'ууæнды: бынæй — бæхы мард. Давджытæ æнхæлдтой, Хъобанæй цæугæйæ, Хæбалæй Майрæмадагмæ цы æрх цæуы, ууыл æмраст хизæн ис. Æрх-æрх бæх ласынц сæ фæстæ. Ныххæццæ сты иу æхсæрдзæнмæ æмæ йæ уырдыгæй ныггæпп кæнын кодтой. Цæмæй зыдтой, уыцы æхсæрдзæны фæстæ ноджы стырдæр æхсæрдзæн ис, уый. Ракæс-бакæс кæнынц æмæ бæхæн нæдæр фæстæмæ ахизæн и, нæдæр уæлæмæ. Ныууагътой йæ доны был, сæхæдæг ацыдысты. Бæх, цалынмæ бæласы кæлиутæм æххæссыди, уæдмæ уыдон хордта, стæй æххормагæй амарди.

Хъæу ногæй фæфæдис сты. Бæхы хизæу Тæтæри йæ къухтæ хæрдмæ саста æмæ Хуыцаумæ скуывта: а хайуанæн уыцы æвирхъау ми чи бакодта, уыдонæн сæ рахиз къабæзтæ ахауæнт!..

Райдыдта Фыдыбæстæйы Стыр хæст. Хъæуы фæсивæд ацыдысты иууылдæр фронтмæ. Бæхдавджытæ дæр. Æрцыди сыл Тæтæрийы æлгыст: дыууæйæ дæр сæ рахиз цæнгтæ хаудæй æрбаздæхтысты сæ хъæумæ.

* * *

Зындгонд хъæбысæйхæцæг Хъаныхъуаты Болайы кæстæр æфсымæр хуынди Бобо. Уыдис æм хорз саргъы бæх æмæ йын фесæфт. Бирæ йæ фæцагуырджытæ, фæлæ — никуы æмæ ницы. Мæхæдæг хорз кæй зыдтон, ахæм сыхæгты лæг Дзуццаты Гадзыбе йæ рæстæджы фæсивæды æхсæн йе 'гъдау æмæ йæ зондæй тынг кадджын уыд. Иуахæмы уыдис йæ каистæм саргъы бæхыл Куырттаты комы. Куы раздæхти сæхимæ, уæд кæсы æмæ иу лæг бæхыл æрбацæуы. Куы йæм æрбахæццæ, уæд разынди æнæзонгæ чидæр Бобойы зыгъар бæхыл.

— Ацы бæх дæумæ цы агуры? — мæстыхуызæй загъта Гадзыбе. Лæгæн йæ хуыз фæцыди, цы дзуапп радтаид, уый дæр нæ зыдта фыр тæссæй.

Гадзыбе къæзæнæг уыди, уымæ гæстæ уæзбын ныхас кодта: — Æрхиз бæхæй æмæ йæ мæ бæхы къæдзилыл бабæтт, кæннод дын дæхи дæр мæ фæсарц хъæумæ ахæсдзынæн.

Лæг фæтарст æмæ, Гадзыбе куыд загъта, афтæ бакодта.

Гадзыбе рараст Хъобанмæ. Æрлæууыд Бобойы дуармæ æмæ бадзырдта:

— Бирæ цы хайуаны уарзтай, уый фæзынди.

Куы федта Бобо йæ бæхы, уæд ма йæ цинæн кæрон кæм уыди! Тынг фæбузныг сты Гадзыбейæ хъæубæстæ. Бирæ циндзинæдты-иу йæ номыл сæрмагонд сидт рауагътой.

ÆМБИСÆНДТÆ

Фосджыны дуармæ — загъд.

Хорджыны дуармæ — хъæзт.

Хуыснæг хъарæгæн йæ фæллой дæр сæфт, йæ удыбæстæ дæр.

Хор кæрдинаджы раз ссивгæ ма бакæ, ссивинаджы раз хос ма ныккæрд.

Дыууæ бæхивæгæй иу йæ саргъ йе 'ккойы хæссы.

Æрхуыссынæввонг — æнæмбæрзт, æрцæуынæнхъæл — æнæхгæд.

Файнуст файнустæн рын у.
 Æхсæны мард — æнæныгæд.
 Æрдæгæхсæв бон нæ кæны.
 Фосы тызмæгæй дæр æмæ адæймаджы тызмæгæй дæр адæм
 сæ удхæссæг уынынц.
 Фыдлæг фыдбон кусы.
 Хоры хуыммæ дæр боны рад æрхауы.
 Хъугæн йе 'хсыр йе 'взагыл ис.
 Узæг афтæ куы зæгъа, фæрв бæласыл фæткъуытæ зайы,
 уæд хъуамæ фысым ныхъхъæр кæна — рæгъæд сты.
 Æдылйы фæндаггаг раздæр хæрдæуы.
 Дæндагджынæн хæрын амонын нæ хъæуы.
 Æз кæрдзыны фу дæр зонын, æмæ дзулы фу дæр.
 Давæг йæ мады уæрагдарæн дæр адавы.
 Гуыбыны хъулон куыдзы гуыбыны дæр нæ тайы.
 Æвзæр фыййау йæ фос дардæй здахы.
 Иу азы хуыстчы тыххæй йæ хорз хъуджы ничи уæй кæны.
 Ской æри у, æри та — тыхми у.
 Зæхх иу лæгæн бирæ у, дыууæйæн та — фаг нæу.
 Адæмы хъауджыдæр дæ лæппу дæр нæ хъæуы.
 Раджы магуыр æмæ æрæджы хъæздыгæй мацы ракур.
 Фурд суадонмæ донгур цыди.
 Хъæддзау лæг йæ маст йæ ныхыл хæссы.
 Сæгъæй уæрыкк нæ гуыры.
 Дугъон, дам, хъузонæй уайы.
 Тузар йæ гаццайы былæй аппæрста, æмæ йын сау рувас
 æрцахста.
 Бæлæсты бæрзонддæры арв цæвы.
 Чъириаджы дæр ма мæгъæлда куы бахауы.
 Дæндаджы рывтæн арс дæр нæ фæразы.
 Ногфæрсыгъд бæгæны дæ мад æмæ дæ фыдæн дæр ма фе-
 нын кæн.
 Гæбæр бæх гæбæр бæхимæ хизы.
 Дзæргъ зайын нæ фæрæзта æмæ ма джир йе 'ккойы бадт.
 Хъуг зади, галæн та йæ астæу рывти.
 Искæйы къух — сындзтонæн.
 Цы гал цæуы, уый цæвынц.
 Зæронд гал ауæдз нæ халы.
 Иунæгæй бирæгъ дæр нæ цæры.

Æвзæр хохæй æвзæр дуртæ хауы.
Бирæ хохы цъиахтæ дæр сты æмæ иу зымы аргъ не сты.
Марды хæрнæг æгæстæн хæринаг.
Æгъдау хъæзбыны дæр фидауы.
Кæрдæг хуыйæгæн лæгъстæ кæны.
Стыр сæр зондыл дзурæг нæу.
Абон кæд цыфæнды бæрзæндты тæхыс, уæддæр дæ рох ма
уæд, кæддæр зæххыл кæй цыдтæ, уый.
Мæсыг тымыгъты фидар кæны.
Фондзыссæдз фысы бæласмæ куы суасынц, уæд бахус вæййы.
Сылгоймаджы ардыд цыфæнды цыргъ кардæй дæр тæссагдæр у.

ТÆЛМАЦТÆ

Мигель де УНАМУНО

* * *

Æз тагъд уæ мысинаг кæндзынæн, —
Дæлдзæхæй ивгъуыdmæ æрвыст.
Æдзæрæг быдыры уыдзынæн
Æз мардæй змисы хъоргъы тъыст.

Адзалыл хингæнгæ, мæ рады
Цæудзынæн, — мауал зонон рис.
Уыдтæн уæззау рынчын æз цардæй,
Цæрын та у мæлæтдзаг низ.

Фæлæ куы фæтар уон, мæ ном
Куы зайа рохуаты, — æдасæй
Æз хъуамæ иуахæмы 'ргом
Уæ къухы базмæлон æгасæй.

Куы райсай а чиныг, дæ буар,
Мыййаг, æмризæджы куы риза,
Уæд зон, æз дæм кæй хойын дуар,
Мæ риз дæ рыст удмæ куыд хиза.

Франческо КБЕЗА

* * *

Уыд иу æгъдау: сæрæвæрæг дæ, адæм,
Дæ хъысмæт у дæхи къухмæ лæвæрд.
Уæдæ хæлæг дæ хоры гага ма кæн
Ды зæххæн, — уым дæ хæзнатæ æвæрд.

Хъуыдыйы тых йæ бар-тæмæны бацыд.
Уæдæ ма уæд дæхæдæг дæр æрчъип,
Куыд райхалы йæ къуышафтыдæй уалдзæг
Уæларвон тынтæм дидинджыты билцъ.

Æрыхъал у дæ фынаёйæ, ныууадз
 Ды ивгъуыды дызæрдзыг æмæ хинтæ,
 Дæ развæндагыл бархъомысæй ацу.
 Æхсарджын у, уæлахиз кæн дæ зынтыл,
 Куыд басгуыхай дæ хъысмæты куырдадз,
 Зæххон паддзахад карст куыд уа дæ нывтыл.

СÆРЫ ФЫЦЦАГ УРС ХИЛТÆ

(Воле Шойинкæйæ)

Къæвдайы сау мигътæ, сæджы гуппартæ рагъæй
 Æмвæтæнæг мылазонæй, кæс-ма, мæ сæрыл
 Æрæнцадысты, сэр, нырма уал уый... Фæстæдæр...

Æвиппайды, цыма фæсуард — мæнæуы 'взартæ,
 Цыма æрвæрттывды тын-тихалджытæ, уыйау,
 Цъырцъырагты цъæхснаг зæллангау хурмæ, —

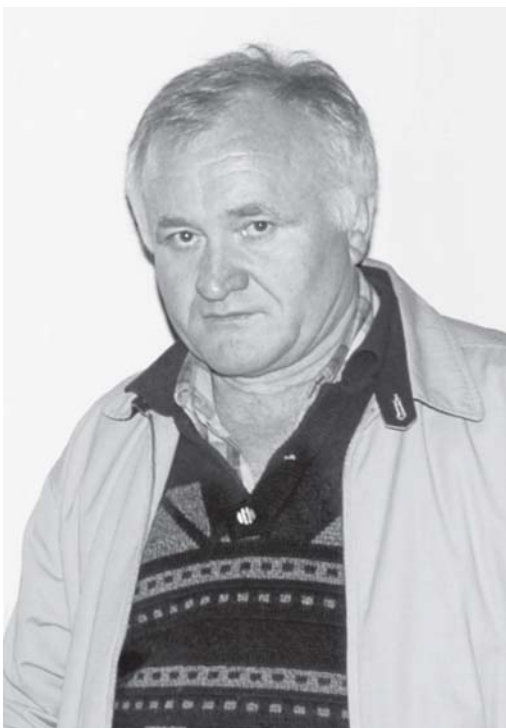
Æртæ сæнтурс хилы! Фырнымд æндæр бæстæгтау
 Фæдихтæ кодтой тар хъæд, уым кæлмытау
 Зына-нæзына базмæлынц... Фæлæ фæстæдæр

Æппæт дæр байсдзысты! Куырыхон зонды хицау,
 Фæтагъддæр кæн, уæдæ! Дæ кары рады бацу,
 Æррæвдз кæн рагацау дæ худ æмæ дæ пæлæз.

Дзуццаты Эльбрусы тæлмацтæ

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

Нæ равдысты —
Кцойты Юрий кустытæ

Уарзондзинад.

Хосдзау.

Нуазæнимæ хъæбысæй ма хæц.

Бæгæнынуазæн кæхцытæ.

Бэгэныуазæн кæхцытæ.

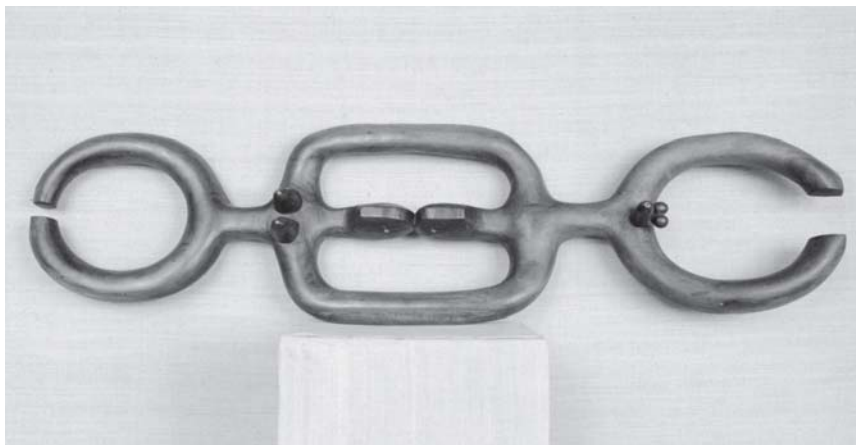
Бæгæнынуазæн кæхцытæ.

Бæгæнынуазæн кæхцытæ.

Уырымæг æмæ Сатана.

Нæртон гуышпырсартæ.

Симд.

Хъаматимæ кафт.

ЛИТЕРАТУРÆЙЫ ФАРСТАТÆ

МАРЗОЙТЫ Сергей

ЭТЮДТÆ

ФÆНДАГГОН ЗЫНАРГЪ УАРГЪИМÆ

Хъæлдзæг, хæларзæрдæ, куырыхон лæгæй зыдтон Токаты Асæхы. Мидбылхудгæ-иу Фæлвæрайы зарæг куы систа («Сой, Фæлвæра, дæ хорзæхæй»), уæд адæймагмæ афтæ каст: ацы лæг зындзинад никуы бавзæрста. Йæхи зарджытæ дæр — Атарбе-джы зарæг, Хъазийы зарæг, «Косер, Косер, æдзух фæкодтон, ды та мыл куыйтæ сардыдтай» — седзаг сты ирд æнкъарæнтæй, æвдисынц æрыгон уды хъæлдзæг зæрдæйы уаг. Асæхæн йæ пьесæтæн дæр сæ фылдæр комедитæ сты. Уæдæ ирон театры сценæйы цы рольтæ ахъазыд, уыдон æхсæн дæр бæрæг дарынц, комедион ахаст кæмæн ис, ахæм фæлгонцтæ, уæлдайдæр та Нарты Сырдоны роль.

Исчи зæгъдзæн, æвæццæгæн, Асæхы цардвæндаг арфæйаг уыд, хъысмæт ын скарста рæсугъд амонд, уæззау хæрды никуы суад. Æмæ фæрæдидзæн.

Хохы Дæргъæвсы цардысты Токатæ. Бирæ уыдысты Инусæн йæ даринагтæ — иуæндæс чызджы æмæ дыууæ лæппуйы. Зæхх — сæ ирвæзынгæнæг, фæлæ йæ цы Хуыцау лæвæрдта. Дæргъæвсæгты зæххы гæбæзтæ рæгътæй зындысты магуыр хогаджы куырæты æмпъузæнтау. Дзывыры фæстæ цыдаид, ныхасы бадтаид, дард балцы араст уыдаид — адæймагæн мамæ-лайы къæбæрыл уыд йæ сагъæс.

Æнæ бæллиц хохаг лæг састбазыр цæргæсæй уæлдай нæу. Хъуылаты Сикъойы загъдау: «Куыд зын у цæргæсæн, хъæбатыр цæргæсæн, куы ваййынц йæ базыртæ баст».

Æмæ-иу хохæгтæ дæр сæ бартыл сдзырдтой хъамалвæстæй, рагон малинаг æгъдæуттæ дæр-иу ныггæлиртæ сты, амонда-гурæг фæсивæд дæр-иу ныххæррæтт кодтой æцæгæлон бæстæтæм, рухсмæ, ахуырмæ æппæрстой сæхи.

Уыдæттæ Асæх базыдта, бавзæрста йæ сабибонты, æмæ цалынмæ

цард, уæдмæ сæ мысыд куы циндзастæй, куы та æрхæндæгæй. Фондз азы йыл куы сæххæст, уæд амард йæ фыд, дæсаздыдæй баззад бынтон сидзæрæй. Сабийæ араст Асæх йæ фыдыуæзæгæй фæндагтоны уæззау уаргъимæ. Къахихсыд баци æххуырстæй кæйдæр фосы фæдыл зилгæйæ Дæргъæвсы, Хъобаны, Илла-рионовскæйы. Уый фæстæ бахауд сидзæрты хæдзармæ. Фæцис дзы æртæ азы. Бахъомыл. Кусын райдыдта типографийы, стæй йæ айстой хæххон адæмты минæвæртты рабфакмæ.

Куыст, ахуыр, фыдæбон — æндæр ницы зыдта хохаг лæппу, фæлæ бæллыд хуыздæр бонмæ, æмæ йыл хæрхæмбæлд фæци. Æвæццæгæн, литературон æмæ драмон къордты кæй архайдта, уый йын феххуыс. Йæ цардвæндаг æмæ йæ курдиат баиу сты, сæххæст йæ бæллиц, зæрдæргъæвд ирон лæппутæ æмæ йæ чызджытимæ арвыстой Мæскуымæ ахуыр кæнынмæ театралон студимæ. Сидзæр уæлыгæс базонгæ аивады æппæты вазыгджындæр хуызтæй иу, сценæйы архайды сусæгдзинæдтимæ, аив ныхас æмæ уæлтæмæнады хæрзтимæ. Царды уæззау уаргъ, йæ рæдау зондамонджытæ Станицын, Раевский æмæ иннæты хорзæхæй сбазырджын Асæх. Æнæ фæзынгæ нæ уыдысты фидæны актер æмæ фыссæджы зондахастыл йæ хистæр æфсымæр Алиханы тох æмæ сфæлдыстад. Арф фæд ныууагъта Токаты Алихан ирон литературæйы, ирон адæмы историйы, сæрибары сæраппонд тохы. Парахатзæрдæ матрос, æнæбасæттон революционер, йæхи равдыста хæдбындур поэт æмæ драматургæй, дзæвгар фæхъæздыгдæр кодта йæ удварны къæбиц. Йæ фарн мæрдтæм нæ ахаста, йæ кæстæр æфсымæр Асæхæн æй хуыздæр лæваруау ныууагъта.

Хæсты агъоммæ ирон профессионалон театрыл сæххæст фондз азы. Хæрз цыбыр рæстæг аивгъуыдта, фæлæ театр ссардта йæхи сфæлдыстадон фæндаг, зынаргъдæр ын чи уыд, уыцы традицитыл фæхæст, сбæрæг сты йæ дарддæры рæзты нысанта, коллективы цардхъомдæр миниуджытæ уæд равзæрдысты.

Уыцы ахсджиаг хъуыддæгтæм ахъаззаг бавæрæн бахаста Токаты Асæх дæр. Тынг ахадыдтой театрдзауты цæсты, Асæх цы рольтæ ахъазыд, уыдон. Фарлипополи Гольдонийы пьесæ «Хозяйка гостиницы»-йы, Сырдон Соколовскийы пьесæ «Сырдоны байзæттаг»-ы, Аслæнбег Брытъиаты Елбыздыхъойы «Дыууæ хойы», Венецийы дож Шекспиры «Отелло»-йы, Мазухин Тренивы пьесæ «Любовь Яровая»-йы, Корнейчукуы пьесæ

«Платон Кречет»-ы, Гаржибюс Мольеры комеди «Летающий доктор»-ы æмæ бирæ æндæртæ.

Фæлæ райдыдта Фыдыбæсты Стыр хæст. Салдаты удæвзарæнтæ, акъоппыты тæссаг цард. Асæх сценæйæ дзырдта адæймаджы рæсугъдæр миниуджытæ царды ныффидар кæныныл. Ныр сæ хæцæнгарзимæ хъахъхæдта цыфыддæр знагæй. Нæ фæцудыдта тохы быдыры дæр, йæ риу топпы дзыхмæ дардта, цæмæй фыдгулы амæддаг ма фæуыдаид, зынаргъ ын цы уыдис, уый.

Тохвæлладæй æрбаздæхт Асæх фронтæй æмæ бавнæлдта йæ уарзон куыстмæ. Актер сси режиссер, театры литературон хайады сæргълаууæг, театры директор. Алы хъуыддаг дæр йæ сæрма хаста, æрмæст репертуар уæд бæллиццаг, алы курдиатджын актерæн дæр уæд аккаг фадæттæ йæ дæсныад равдисынæн, театрдаутæ стырзæрдæ ма суой сæ уарзон коллективыл. Арæх фæзыны йæхæдæг дæр сценæйы, куырыхон хистæр хъомыл кæны йæ кæстарты, театры хъысмæт сомбон кæй къухы уыздæн, уыдоны.

Ирон театр уыдис Асæхы хъысмæт, фæлæ йе сфæлдыстадон авналæнтæ бирæ уæрæхдæр разындысты. Ирон театры зынгæ архайæг куы нæма сси, уæддæр æмхиц уыдис нывæфтыд ныхасмæ. Райдианы уал йæ хъарутæ æвзæрста, йæ лæджы кары куы бацыд, уæд та литературæ сси йæ царды мидис. Æрыгон ма уыдис, йе 'мдзæвгæтæ мыхуыры куы фæзындысты, уæд. Мæскуыйы куы ахуыр кодта, уæд дæр фыста зарджытæ, иуактон пьесæтæ, этюдтæ.

Æмæ хæсты фæстæ театры курдиатджындæр артисттæ Асæхы комеди «Усгуртæ» куы равдыстой, уæд уыцы стыр цау диссаг никæмæ фæкаст. Уæдæ бирæ азты театрдаутæ æмдзæгъд кæй кодтой алы спектаклы дæр, уый дæр хуымæтæджы кæм уыдаид. Асæх сценæйы схъомыл, хорз зыдта, сценæ драматургæй дæр æмæ актерæй дæр цы домь, уый. Уый иу. Иннæмæй — уæззау уаргъимæ хæрды цæуын чи сахуыр, ахæм фæндаггон ныффыста уацмыс. Автормæ комедиогрæфы стыр курдиат разынд. Бирæйы аргъ уыд уацмысæн йæ иумæйаг райдзаст ахаст — цæрæццаг фæсивæды бæллицтæ, уарзты судзаг æнкъарæнтæ... Рухс цыма ивылы сценæйæ, фæлмæн ирдгæ цыма атыхсы адæймагыл, цыргъзонд ныхасы фарнæй цыма фæхайджын дæ, æмæ нырæй фæстæмæ дæ цард фæрæсугъддæр уыздæн — дæсгай азты дæргъы-иу ахæм æнкъарæнтæ равзæрд театрдаутæм Асæхы «Усгуртæ» фенгæйæ.

«Усгуртæ» Асæхы сфæлдыстады бæрзонддæр æфцæг схонæн ис, уымæн æмæ йæ рæстæджы литературæйы нæ уыдис дыккаг ахæм уацмыс, Ирыстоны арæнтæй чи ахызт æмæ нæ адæмæн кад æмæ ном чи скодта. Зауырбег, Мæдинæ, Хъази, Уари æмæ сæ хæлæрттæ театрдауы зæрдæтæ балхæдтой сæ ирд сагъæстæ, сæ æнкъарæнты сыгъдæгдзинадæй, фæлынд, мæнгард митæ кæй нæ барынц, нæбæззон хъуыддæгтимæ кæй нæ фидауынц, уымæй.

Комедийæн кæддæриддæр ваййы иу бындур — царды æцæгдзинад, хъайтарты, ома, адæмы æууæнкджын царды уаг. Æмæ ма хурауон царын чи сахуыр, адæмы хъæр чи не 'мба-ры, фæсвæдты чи лæгæрдæ, æмæ афтæмæй йæхицæй бæсты бикъ æмæ комы дæгъæл чи фæаразы, адæймаг сæрыстыр цæмæй у, уымæ æнæфсармæй чи ныхилы, уыцы ницæйæгтимæ карз тох.

Йæ заманы æртæ уыдысты, нæ бæстæйы театрдаутæ сæ цæст кæуыл æрæвæрдтой, уыцы драмон уацмыстæ. Иу жанры сæ ныффыстæуыд — лирикон комедитæ, иу уыд сæ оптимистон уаг. Иу уыд сæ хъысмæт дæр — пьесæты æвæрдтой бæстæйы бирæ горæтты, милуангай театрдаутæ сын æмдзæгъд кодтой. Фæлæ сæ амонд æмхуызон нæ рауад. Асæхы «Усгурты» нæхир-дыгæй хъыгдарджытæ фæци æмæ йын паддзахад преми нæ раттой. Йæ фаззæттæ Корнейчукуы «Калиновая роща» æмæ Дьяконовы «Свадьба с приданным» хуыздæр амонд ссардтой.

Стыр аргъ скодта Игорь Ильинский Асæхы пьесæйæн. Театралон аивады эстетикæ чи иртæста, уыцы ахуыргæндтæ Фролов, Ромашов æмæ иннæтæ дæр сæ чингуыты раппæлыдысты пьесæйæ. Театралон энциклопедийы дæр-иу дæнцæгæн æрхастой, дæсны фыст, æцæг комедийы комулæфт кæмæ фæхæццæ, уыцы уацмыстимæ.

Ис Асæхы драматургийæн йæхи сæрмагонд миниуæг, иннæ пьесæфысджытæй йæ чи хицæн кæны, ахæм. Героикон тематикæмæ æввахс нæ цæуы, цардыуаджы лыстæг хабæрттæм дæр йæ хъус нæ дары. Афтæмæй царды ахсджиагдæр цаутæ æмæ фæзындтимæ ваййы фидар баст.

Йæ сатирикон комеди «Æууæнчы аргъ», йæ драмæтæ «Тараты Заретæ», «Кæй номæй дæм бадзурон» æмæ «Базырджынты» драматург аивады фæрæзтæй иртасы йæ заманы ахсджиагдæр фарстатæ. Фыссæг царды цаутæм цы цæстæй фæкæсы, йæ уацмысты цы уд бауадзы, йæ хъайтартæ куыд æмæ цæмæй улæфынц, уыдæттæ æнгом ваййынц, нæй сын кæрæдзийæ фæиртасæн,

æмæ уый æмткæй дзуры драматурджы граждайнаг зæрдæйы уагыл, донæн йæ тæнджытæ кæй нæ агуры, ууыл. Æхсæнады царды ссары рæстæджы риссагдæр конфликттæ, йе 'мдугонты æвдисы удуæлдай тохы.

Ницы фæрох Асæхæй, йæ сабибонты цы бавзæрста, йæ лæппуйы бонтæ куыд зын æмæ æвадат уыдысты, уыдæттæй. Йæ зæрдыл дардта суанг чысыл хабæрттæ дæр æмæ сæ фæстæдæр спайда кодта царды нывтæ æвдисгæйæ, йе 'мдугонты фæлгонцтæ аразгæйæ.

Уацау «Катя» мыхуыры рацыд цалдæр хатты. «Мах дуджы» йæ куы рауагътам, уæд газетты фæзынд æрмæджытæ уацмысы тыххæй. Уыцы заман иу чиныг дæр нæ расайдта ахæм ныхас, ахæм дискусситæ. Суанг ма йæ фысджыты иумæйаг æмбырды дæр æвзæрстой. Уалынмæ йæ уырыссаг æвзагмæ раивта нæ номдзыд прозаик Мугъуты Хаджимурат. Уацау рацыд литвайаг æвзагыл дæр. Цыппар хатты рауагътой «Катя» хицæн чингуытæй.

Цæмæн рауад афтæ бæллиццаг уацауы хъысмæт? Фыссæг рæгъмæ рахаста тæккæ ахсджиагдæр фарстатæ — адæймаг æмæ æхсæнады ахастдзинæдтæ, адæймаджы амонд æмæ йæ сæрвæлтау æнауæрдон тох. Авторы нымадмæ гæсгæ, æвæлмон цард æгад æмæ тæссаг у, хæрам митæн барæн нæй, къæрцхъус уæвын æмбæлд кæддæриддæр, уымæн æмæ зианхæссæг æгъдæуттæ адæймаджы сахсæнтæй сбæттынц, æмæ уæд цин, уарзондзинад æмæ амонд сау мылазон мигъты бын фæвæййынц.

Уацауы кæрон амондагурæг чызг бацарæфтыд. Трагикон нывтæ равдыста фыссæг, цæмæй рæсугъддзинад йæхи хъахъхъанын фæраза, æмæ йыл макуы уал фæуæлахиз уой удхортæ.

Ацы сагъæстæ æнцой нæ уагътой фыссæджы. Арæх-иу сæм раздæхт йæ уацмысты дæр, кæд-иу æндæр æрмæгæй спайда кодта, кæд-иу бынтон æндæр уыдис йе сфæлдыстадон хæс, уæддæр. Йæ пьесæ «Амондагурджыты» дæр ис уыцы хъуыды æвæрд.

Бирæ азты фæкуыста фыссæг йæ мысинæгты чиныгыл. Уый уыд театры историйы азфыст, æмæ искуы хъуамæ йæ бынат ссара нæ литературæйы. Йæ удæгасæй ма-иу мыхуыры арæх фæзындысты йæ егъау прозаикон уацмысæй хицæн сæргæндтæ æмæ скъуыддзæгтæ. Фыссæджы нымадмæ гæсгæ, уацмысы хъуамæ æвдыст æрцыдаид ирон адæмы цард æнусы æмбисы дæргъы

— хохæгты цардыуаг, се 'гъдæуттæ, сæ хъысмæт æмæ сæ бæллицтæ, социалон змæстытæ æмæ тох сæрибары сæраппонд. Уыцы цауты бындырыл йæ зæрды уыдис йæ хъайтарты фæлгонцтæ снывæндын.

Бирæ рæсугъд фæндтæ ма уыдис Асæхмæ. Се 'ппæт йæ къухы нал бафтыдысты, фæлæ йын цы бантыст прозæ æмæ драматургийы, стæй иннæ жанрты дæр, уымæй йæхицæн скодта кад æмæ ном, аккаг бынат ссардта нæ литературæйы историйы.

Æнæ зæгъгæ нæй, Асæхæн йе 'сфæлдыстадон куысты иу къабазы тыххæй дæр. Фыссæг уыд дæсны тæлмацгæнæг. Дæс æмæ ссæдз пьесæйы раивта ирон æвзагмæ, уыдонимæ советон драматургты, уырыссаг æмæ фæсарæйнаг классикты уацмыстæ. Сæ фылдæр æвæрд æрцыдысты ирон театры сценæйы — Шекспиры «Къарол Лир», «Ромео и Джульеттæ», Шиллеры «Абырджытæ», Гольдониы «Дыууæ æхсины фæсдзæуин», Островскийы «Тæрккъæвда».

Асæх-иу искуы балцы куы уыди, уæд-иу мæм йæ хабæрттæ æнæ афысгæ нæ фæци. Се 'ппæты кой, æвæццæгæн, не 'мбæлы, фæлæ йæ иу фыстæг хъуамæ цымыдисаг уа нæ кæсджытæн дæр. Асæх уæд ахуыр кодта Мæскуыйы уæлдæр литературон курсыты. 1955 азы стæм мартыйы æрбарвыста, йæ зæрдæйы уаг ын ирдæй цы фыстæг равдыста, уый.

Цæвиттон, йæ фыстæг райдайы, Фысджыты цæдисы уавæры тыххæй йæм цы хъуыдытæ сæвзæрд, уыдонæй. Цæдисы разамынд йæ сæйраг хъуыддаг, ома фысджыты сфæлдыстадыл аудын, рохуаты кæй ныууагъта, æмæ лыстæг, æнæпайда фарстатæ лыг кæныныл кæй сбæндæн, уый йын масты хос фæци. Æмæ, магуыр, дардæй катый кодта.

Дарддæр Асæх фыста нæ театр æмæ драматургийы бындурæвæрæг Брыттиаты Елбыздыхойы хъысмæты тыххæй. Уыцы заман та цъыфтæ калын байдыдтой нæ номдзыд драматургыл. Нæ литературæйы истори нын сæмтæры кодтой, — фыста Асæх. — Цæвæг марæджы нал æмбары. Æрвдзæфау нын уыздæн, ногæй та Елбыздыхойы нæ фыдгæнджытæ куы баныгæной, уæд. Къостайы фæстæ нæм уымæй стырдæр фыссæг нæй. «Дыууæ хойы», «Амыран», «Худинаджы бæсты мæлæт» аивады æнæмбал хæзнатæ нæ фырзондджынты хъæппæрисæй куы фесафæм, уæд нын уый амæлæт уыздæн. Уырыс Бунины бынтæ хъахъхъæнынц, кæд йæ цард фæсарæнты арвыста æмæ ног

Уарәсейә йе сәфт уыдта, уәддәр. Тәхуды әмә уырыссәгты куы бафәзмиккам.

Литератураиртасджытә кәй ницы сгуйхынц, суанг ма Кьостайы бынтә дәр куыд әмбәлы, афтә кәй нәма бабиноныг кодтой, әмә уый аххосәй Елбыздыхьойы дәр кәй ратон-батон кәнынц, ууыл у йә сагъәс фыссәгән. Бузныг уыд Асәх Елхиты Тәтәрийә, Коцойты Арсены сфәлдыстадыл чиныг кәй ныффыста, уый тыххәй.

Тынг тыхсти Асәх Уруймәгты Езетханы зын уавәрыл. Езетхан ма фервәздзән, әви нә, уый дыууәйыл у. Стъалыйау ссыгъди нә литературәйы арвы бын әмә куы бамынаг уа, фенамонд уыдзыстәм. Ахәм курдиатджын адәймагән нылләг кувын әмбәлы. Кәддәр, дам, ын афтә куы зәгъин, — фыссы Асәх. — Кьостайыл цәуылнә ныффысыс роман? Езетхан, дам, ахәм дзуапп куы радтид: — Әмә дын чи загъта, нә фыссын, уый? Цалдәр азы әрмәг әмбырд кәнын, әмә куыддәр мә трилоги фыст фәуон, афтә райдайдзынән кусын». Әвәццгән, Езетхан нал сәххәст кәндзән йә бәллиц, Уырны мә, — фыста Асәх, — Езетханәй хуыздәр ничи сарәхстаид ахәм вазыгджын әмә ахсджиаг сфәлдыстадон куыстмә.

Фыссәг йәхәдәг цы удварнәй уыд хайджын, цы зыдта, цы уарзта, цәмә бәллыд әмә кәмә куывта, уыдон дзаг армәй уәрста йә кәстәртә, йә кәсджытә әмә театрдауытл. Арфәйәг уыд, не 'хсән куы цард, уәд дәр. Арфәйәг у абон дәр. Арфәйәг уыдзән сомбон дәр.

НӘХИ ХАДЗЫБАТЫР

Уый раджы уыд. Мә къухы куыддәр әгъдауәй бафтыд Нигеры чиныг уырыссаг әвзагыл. Чиныг рацыд Мәскуыйы ивгъуыд әнусы әртынам азты райдайәны әмә йын библиотекәты дәр ссарән нал уыд. Мә амондән нә фысджытәй кәмәдәргты разынд. Сә иуы титулон сыфыл бакастән: «Ме 'нхъәлцау Хадзыбатырән. Дзанайты Иван».

Уынаг уыд Нигеры цәст, хәлар зәрдәйы хицау уыд Иры зарәггәнәг әмә нә фәрәдыд, йә чиныг әрыгон поэтән ахәм фыстимә куы баләвар кодта, уәд. Хадзыбатыр йә хистәры фыдәнхәл нә фәкодта. Дәсгай азтә фәкуыста ирон литературәйы, ләвәрдта йын йе 'ппәт зонындзинәдтә, йә рәсугъд курдиат, йә зонд әмә хъару.

Нигер «рæствæндаг у» кæмæн загъта, уый, бæгуы дæр, стыр сфæлдыстадон фæндагыл рацыдаид. Æмæ Ардасенты Хадзыбатырæн абон дæр ма зæрдæбынай арфæ кæнынц Ирыстоны чиныгкæсджытæ йæ ахсджиаг куыст, йе сфæлдыстадон æнæнцойдзинады тыххæй.

Цæмæй балхæдта Нигеры зæрдæ поэт? Нигер йæхæдæг гуыргъахъхъ фæндагтыл рацыд, дызæрдыгдзинадтæ йын арæх æвдæрзтой йæ уд. Йæ æнтъыснæг сагъæстæ бæрæг дардтой йе сфæлдыстады дæр. Æмæ йæ кæстæры æмдзæвгæты ног царды уæфт куы бафиппайдта, уæд йæ цин нæ басусæг кодта.

Æмæ, æцæгдæр, Хадзыбатыры æмдзæвгæты фыццаг æмбырдгонд «Сæуæхсиды» уыдис арф хъуыдытæ дæр, ног дуджы фæйлауæнтæ кæм абухтой, ахæм хæрзаив нывтæ дæр. Чиныгкæсджытæ бауарзтой, фæлмæн лирикон ахаст кæмæн уыдис, дзырдарæхст поэты уыцы уацмыстæ. Фæстæдæр ын йæ фыстытæ бахастой хрестоматитæм, антологитæм, æмæ систы, поэты чи уарзы, уыдоны æмдзугæнджытæ.

Поэты хъæлæс нæу иугæндзон фæлмæн æмæ уарзæгой. Зоны дæрзæг ныхас кæнын дæр, мæсты зæлтæ дæр ныййазæлынц йæ хъæлæсы, стыр фыдæхмæ тарст цæстæй никуы акаст. Уæззау хæсты азты Хадзыбатыр уыдис адæмон ополченийы рæнхъыты, фæлæ дзы йæ литературон хотых дæр нæ фæрох. Фыста æмдзæвгæтæ, уацтæ, кодта наукон-иртасæн куыст. Йæ пьесæ «Ирвæзынгæнæг» æмæ поэмæ «Нана» сты, нæ литературæйы хæсты азты цы уацмыстæ фæзынд, уыдонæн сæ хуыздæртæй.

1959 азы чингуыты тæрхæгыл фæзынд монографи «Очерк развития осетинской литературы. Дооктябрьский период». Ныффыста йæ Хадзыбатыр. Стыр аргъ скодтой чиныгæн ам, нæхимæ, стæй Мæскуыйы дæр. Йæ авторæн та лæвæрд æрцыд филологон зонæдты кандидаты ном.

Зындгонд ахуыргонд Шариф журнал «Дружба народов»-ы йæ уацы нæ литературæиртасæджы фæллой схуыдта «ценное исследование». Хадзыбатыр æрæмбырд кодта æмæ зонадон æгъдауæй бакуыста бирæ æрмæг. Ирон адæмы истори æмæ фольклор, нæ аивадон литературæйы фæзынд æмæ йæ рæзт, хицæн фысджыты тыххæй монографион очерктæ, литературæ æмæ царды бастдзинæдтæ, ирон æмæ уырыссаг литературæты æфсымæрон ахастдзинæдтæ — нæй фадат, Хадзыбатыр йæ чиныджы цы фарстатыл дзырдта, уыдонæн се 'ппæты кой скæнынæн.

Къостайæ райдай æмæ революцийы агъоммæ чи фыста, уыцы фысджытæй кæйдæриддæр райсай — алкæйы тыххæй дæр Хадзыбатыр загъта йæхи хæдбындур хъуыдытæ, равзæрста сын сæ уацмыстæ æмæ уымæй стыр ахъаз фæци нæ ахуыргæнджытæ, не скъоладзаутæ æмæ студенттæн.

Хадзыбатырæн йæ иннæ чиныг хуыйны «Цард æмæ поэзи». Уый у йæ иртасæн куысты лейтмотив. Алы литературон факт дæр кæддæриддæр бæтты царды æцæгдзинадимæ, æмæ йын афтæмæй раст аргъ скæны. Чиныджы ис монографион очерктæ Къоста æмæ Секъайы тыххæй, Нигеры поэзи æмæ Кочысаты Розæйы драмæты тыххæй, Барахъты Гино æмæ Хъамбердиаты Мысосты сфæлдыстадыл. Хадзыбатыр ам дæр ссардта алы фыссæгæн дæр хицæн «ахорæнтæ», æмæ чиныгкæсæджы уырыны йæ алы ныхас дæр. Бирæ ног хъуыдытæ загъта Кочысаты Розæйы пьесæты фæдыл, йæ рæстæг æмæ йын йæ царды цаутæй бирæты фæбæлвырддæр кодта. Уæдæ йæ уарзон поэт Хъамбердиаты Мысосты поэзийы дæр раиртæста, раздæр иннæ ахуыргæндтæ кæй нæ фиппайдтой, ахæм миниуджытæ, æмæ нæм йæ цардбæллон æмдзæвгæты æххæстдæр æмæ ирддæрæй разынд.

Иннæ ахæм Хадзыбатыр Гинойыл цы уац ныффыста, уый. Абон дæр ма нæм хæрз гыццыл ис фыст Барахъы-фырты сфæлдыстадыл. Афтæмæй та Гино уыди зынгæ революционер, дæсны зарæггæнæг, йæ каджыты йын мах уынæм историон рæстад æмæ колорит дæр. Æмæ йын Хадзыбатыр ныффыста йæ литературон портрет, равдыста йын йæ царды фæндаг, йæ сфæлдыстадон бынты хъæздыгдзинад.

Критик арæх фыста литературæйы цы процесстæ цыдис, уыдоныл, йæ хъус дардта нæ фысджыты ног уацмыстæм. Кæддæриддæр йæ ныхас уыд барст æмæ карст. Уæлдай цымыдисагдæр сты йæ уацтæ «Ирон роман æмæ йæ проблемæтæ», «Нæ прозæйы сæйрагдæр темæ ссис абоны цард». Фæрнионы «Уады уынæр», Боциты Бароны «Саст рæхыс», Мамсыраты Дæбейы романти æмæ «Хъæбатырты кадæг», Бекъойты Елиозы «Фатъимæт», Епхиты Тæтæрийы «Размæ», Джиоты Дауыты «Æнабасæттæ тых» æмæ æндæр эпикон уацмыстæ Хадзыбатыр æвзары цæстуарзонæй, историон рæстад æмæ фыссæджы сфæлдыстад æнгом бастæй.

Аккаг аргъ скодта критик Мамсыраты Дæбейы роман «Адæм

адæм сты», Цæгæраты Максимы уацау «Сау хохы фыййау», Дзесты Куыдзæг æмæ Бесаты Тазейы радзырдтæн, Токаты Асæх æмæ Цæрукъаты Алыксандры прозаикон уацмыстæн, Елхиты Тæтæрийы сатирикон радзырдтæн.

Бирæварсыг ваййы æцæг профессионалæн йе сфæлдыстадон куыст. Поэты уацмыстæ тæлмацгондæй рацыдысты уырыссаг, кæсгон, тæтæйраг, украинаг æмæ бирæ æндæр æвзæгтыл. Ноджы фылдæр та йæхæдæг раивта ирон æвзагмæ иннæ адæмты литературæты уацмыстæй. Уыдон æхсæн сты А. С. Пушкины поэмæ «Æрхуы барæг», В. Шекспиры, М. Горькийы, А. Чеховы уацмыстæ, М. Лермонтовы, Т. Шевченкоы, Н. Некрасовы, И. Чавчавадзеы æмæ æндæртæ æмдзæвгæтæ. Дзæвгар раивта поэт, Къоста уырыссаг æвзагыл кæй ныффыста, уыцы уацмыстæй, æмæ сты тынг зæрдæмæдзæугæ, уæлдайдæр та поэмæ «Фатимæ»-йы тæлмац. Ам æххæстдæрæй равдыста йæ дæсныйад, йæ поэтикон курдиат.

Бирæ азты дæргъы Хадзыбатыр йе 'мбæлттимæ æнувыдæй фæкуыста Къостайы уацмысты академион рауагъд бацæттæ кæныныл, стæй Нарты каджытæ æрæмбырд кæнын æмæ сæ мыхуыры рауадыныл. Ис уыцы ахсджиаг куысты йæ фæллоий хай, ам дæр нæ бахæлæг кодта йæ зонындзинæдтæ æмæ йæ тыхтæ.

Фысджыты цæдисы куысты дæр иу ахæм хъуыддаг зын ссарæн уыд, Хадзыбатыр кæм нæ архайдта рæстзæрдæйæ, цæстуарзонæй. Касти йе 'мбæлтты фыстытæ, æххуыс сын кодта, тынгдæр та фæсивæдæн.

Канд литературæйы нæ куыста Хадзыбатыр. Уыдис ахуыргæнæг, районойы хицау, касти лекцитæ педагогон институты студенттæн, сарæзта цалдæр чиныджы скъолатæ æмæ институтæн.

Бирæ уарзта Хадзыбатыр Гафезы æмдзæвгæтæ, сæ иуы ис мæнæ ахæм рæнхъытæ:

*Æхсарджын дуджы равзæрди нæ фæлтæр,
Нæ зæрдæ — рухс, нæ уæнгтæ — фидар, рог,
Лæппу-лæгæй ысурс ваййынц нæ сæртæ,
Фæлæ ваййæм сæдæ азмæ æвзонг.*

Ардасенты Хадзыбатыры кой скæн, æмæ дæ хъустыл ауайдысты арфæйы ныхæстæ. Хуымæтæджы-иу нæ дзырдтой хистæрæй-кæстæрæй «Нæхи Хадзыбатыр».Æмæ та кæддæрау

загъæм: нæхи Хадзыбатыр, рох нæу дæ ном, уымæн æмæ дæ бирæ фыдæбæттæй хъæбулау лæггад кодтай Иры дзыллæйæн.

ЙÆ РÆСТÆДЖЫ ХЪÆБУЛ

Йæ рæстæджы фарнæй чи фæххæстæ уа, адæмы хъæр кæй хъусты азæла, æрмæстдæр ахæм поэт свæййы дзыллæйы аккаг хъæбул. Епхиты Тæтæрийы фæлтæры хъæлæс ирон чиныгкæсджытæ фехъуыстой ивгъуыд æнусты дыууыным æмæ æртыным азты.

Фынддæсдзыд æрыдойнаг лæппуйы ном мыхуыры куы фæзынд, уæд йæ дарддæры хъысмæт сбæрæг — Тæтæри йæ цард æмæ фыдæбон сбаста литературæимæ.

Тæтæри æрзæткъахæг уыд царды дæр æмæ литературæйы дæр. Новочеркасскы хæххон техникум куы фæци каст, уæд куыста Донбассы, Садоны, æмæ йын кусæг лæджы цард темæ нæ уыд, фæлæ йе сфæлдыстады цырынгæнæг тых, йæ уды конд, йæ куысты фæлтæрд, йæ сагъæстæ æмæ бæллицты гуырæн æмæ ратæдзæн.

Никуы сивта йæ зæрдæ Тæтæри ацы ахсджиаг темæйыл, раздæхы йæм йæ каджыты дæр, царды цаутæ паракхатдæрæй равдисыны охыл. Æмæ æцæгдæр йе 'мдугоны зондахаст æмæ æнкъарæнтæ ирддæрæй разынынц йæ эпикон жанрты фыст уацмысты. Йæхи загъдау, «Йæ сагъæс та фæндимæ баиу, йæ хъуыды та, фурдау, у гуылф» («Поэт»).

Лирикон мотивтæ тыхджындæр азæлынц поэмæ «Дыууæ зæрдæйы». Махарбег æмæ Фаризæты хъысмæт зындонæй уæлдай нæу. Амонд сæм хæстæг нæ цæуы, се 'хсæн ныццæнд вæййынц рæстæджы ног домæнтæ, уды ирд бæллицтæ æмæ сонт, æнæуд, мæнгæфсон æнкъарæнтæ. Цардæй иппæрд фæлтæрæнтæ нæ хæссынц амонд, сау хъуыдытыл æфтауынц адæймаджы. Чызг æмæ лæппу хицæнæй цæрын нæ фæразынц, баиу уæвын та сæ фадат нæ амоны. Чи зоны, æгæр æргом сбаста поэт йæ хъайтарты хъысмæт æхсæнадон æууæлтимæ. Уымæн дæр бамбарæн ис, сæ уды хъæдгæмттæ рæстæджы комулæфтæй куы байгас вæййынц, уæд. Уарзæттæ сæ дуджы хъæбултæ разындысты — сæ амонды барцыл фæхæст сты.

Хæсты размæ Тæтæри ирон æвзагмæ раивта Михаил Светловы зарæг «Гренадæ». Дзыхæй-дзыхмæ йæ истой фæсивæд — Испанийы зæххыл радтой фыццаг ныхкъуырд фашисттæн интернацион бригадæтæ, хъæбатырæй хæцыдысты советон

хæстонтæ дæр, семæ номдзыд Мамсыраты Хаджумар дæр. Хæсты арт æрбаввахс нæ арæнтæм. Йæ судзаг улæфт ын поэт банкъардта бирæ раздæр. Скæсæны Хасаны цады цур япойнаг самурайтæ нæ зæхмæ куы 'рбалæбурдтой, уæд 1938 азы поэт ныффыста кадæг «Æнæном обау». Нæ литературæйы хæстон лæджы сурæт æппæты фыццаг снывæста Епхиты Тætæри. Комиссар Иван Пожарский сси сæрæвæрæн, фæстæдæр нæ фысджытæ кæй фæлгонцтæ сарæзтой, уыдонæн.

Плиты Иссæйы ном дæр æппæты фыццаг нæ поэзийы Тætæри ссардта. Уый уыд 1941 азы ноябры мæйы, уæд ныффыста «Бæхджын хæстоны зарæг». Цæстыл ауайынц нæ намысджын æмзæххоны сурæт æмæ рæвдытæ:

Халас бæхыл саргъ бавæрдтон, —

Рараст дæн хæстмæ...

Мæ халас бæх — болатдзæвхад,

Алмаси — мæ кард,

Мæ сау нымæт — уарибазыр,

Уадимæ — йæ тахт.

Карз æмæ домаг уыд поэты хъалæс хæсты азты. Иу иннæйы фæдыл фæзындысты йæ 'мдзæвгæтæ «Æдзæсгом, мæнгардæй», «Фыдлæг æмæ фыдбон бирæ нæ хæссынц», «Мады зарæг», «О, мæ Ирыстон», «Салам», «Ирыстоны партизаны зарæг». Уыдис се 'хсæн памфлеттæ дæр: «Бадæнæхсæвы хъарджытæ Гитлерыл», «Хилджыты арфæйы писмо фюрермæ». Уæлдай ахадгæдæр рауадысты балладæ «Цы мын дзырдта тулдз бæлас», кадæг «Фаззæттæ» æмæ поэтикон композици «Урссæр Хъазыбег сиды».

Тулдз бæлас сси не 'нæбасæттæ тыхы символ. Уæлахиздзау уый уидæгтыл ссардта мæлæт сæрибары сæрвæлтау, фæлæ уидагскъуыд нæ фæци. Кад æмæ намысæй сæнусон йæ æдзард уд. Уидæгтыл дæр, æвæццгæн, уымæн систа йæ уд. Хур æй нæ судздзæн, къæвдатæй йын нæу тæссаг пæлæхсар тулдз бæласы бын. Цардбæллон фаззæттæ хъысмæт дæр поэт нывæнды трагикон ахорæнтæй. Дыууæ хойы — хуры дыууæ тыны. Сæ иу уæларвмæ тæхынмæ бæллы. Иннæ — нывæфтыд ныхасы азарæй цъæх арт уадзы. Цæрæццæг удтæ, цардбæллон сагъæстæ æмæ... мæлæт. Знаг сын сиу кодта сæ хъысмæт сау нæмыгæй. Цард æмæ мæлæтæн бафидауæн нæй. Мæлæт нæ фæуæлахиз уыдзæн рæстадыл, уымæн æмæ æнæхъæн бæстæ сыстад фыдгæнджыты

ныхмæ. Урссæр Хъазыбеджы сидтмæ фæзындысты ирон адæмы æфсымæртæ. Уырысы номæй — Петр, Сомихæй — Сурен, Гуырдыстонæй — Арчил, Украинæйæ — Тарас. Ард хæрынц, кæй уыдзысты фидар æнцой Иры бæстæн, знаг кæй ссардзæн йæ мæлæт. Иу туг, иу стæг — æфсымæртæ, фæдисонтæ, уæлахиздзаутæ.

Тæтæрийы кадджытæм ис иу миниуæг, йе сфæлдыстады иннæ хуызтæм æмхиц чи у, ахæм. Цæвиттон, сæ арæзт, сæ композици, сæ мидис, хъайтарты сурæттæ æввахс лæууынц уацаутæм. Поэтикон уацаутæй прозæйæ фыст уацаутæм рахизын зын нæу. Се 'хсæн фидар хид æвæрд ис, æмæ йыл Тæтæри æдæрсгæйæ ахызт. 1932 азы ныффыста йæ фыццаг уацау «Уылæнтæ». Цыдис ыл иу æмæ ссæдз азы. Коллективизацийы темæ ног нал у, фæлæ Тæтæри йæ уацмысыл куы куыста, уæд кæй бафæзмьдтаид ирон прозæйæ, ахæм уацмыстæ стæм уыдысты. Йæхи зонд, йæхи курдиаты руаджы фæзынд уацау. Искæй фæсарц бадын йæ сæрмæ не 'рхаста, æрыгонæй равдыста фæлтæрд фыссæджы дæсныиад.

Дисы æфтауынц, уацмысы цыкурайы фæрдгуытау чи фертивы, ирон ныхасы уыцы хæзнатæ. Рæстдзæвин у фыссæг, алы хабарæн дæр ссары æнæнхъæлæджы, цæхæркалгæ ахорæнтæ. Цард, хъæууон цард йæ туджы кæй фыцы, мадæлон æвзаджы хæрзтæй йæ сабибонты кæй фæхайджын, уый дызæрдыггаг нæу. Алы абарст, алы метафорæ дæр — йæ бынаты. Кæм ехсы цыккау риссаг, кæм куырыхон лæгау хъуыдыджын, кæм та æфхæрд сылгоймагау — тæригъæддаг. Байхъусæм фыссæгæн йæхимæ:

«Мæгуыр йæ бон уыцы лыстæг къубалæн, уыцы къодахы йас сæр чи хæссы». «Æгънæджытæ ныррæнхъ сты пырынды тæбæгъы чисмистау». «Къæхтыл ныллæгхъус, бабызфындз цырыхъхъытæ». «Гæлæбутæ, хъæндилтæ, куывдмæ æмбырдгæнæгау, тахтысты цырагъы рухсмæ». «Хæтæлбег мæсты дзагъултæ скодта чылауиы аппы хуызæн цæстытæй». «Чидæр йæ фыдæн гуыркъотæ уидзын куыд амыдта, афтæ». «Сæрбæттæны бынæй йæ урс дадалитæ æрзæбул сты, балы дидинджытау». «Æхсæвы сау тынтæ лæджы цæстытæ къахтой». «Рæмбыныкъæдз рудзынджы тарвазмæ дзоныгъы æфсæры хуызæн ныццарæзта». Æмæ афтæ дарддæр.

Иу бæллиццаг миниуæг ис Тæтæрийы дæсныйадмæ. Иумæйаг ныхасмæ æмхиц никуы уыди. Кæддæриддæр дзуры бæлвырд хъуыддæгтыл, цæстуынгæ нывтæй аразы йæ хъайтарты сурæттæ,

сæ зæрдæйы уаджы миниуджытæ психологон æгъдауæй вæййынц æнæкъæм.

Нæ фысджытæй бирæтæ фыстой бирæтомон романти. Сæ ныхас-иу райдыдтой ивгъуыд замантæй, сæ хъайтартæ революцийы агъоммæ цы тухитæ æвзæрстой æмæ сæрибары сæрвæлтау куыд тох кодтой, уымæй. Тæтæри фыста æрмæстдæр йæхи рæстæг, йæхи фæлтæры цард æмæ хъысмæтыл. Хорзæй, æвзæрæй цы уыдта, уый адæмы рæгъмæ хаста, йæ арæхст æмæ курдиат куыд амыдтой, афтæ бирæвæрсыгæй.

Къостайы «Дзæбидырдуан»-æй райдай, Секъайы психологон таурæгътæ æмæ Коцойты Арсены æнæмбал радзырдтæм рахиз, Беджызаты Чермены æмæ Хъуылаты Созырыхъойы, Мамсыраты Дæбейы æмæ Дзесты Куыдзæджы, Бесаты Тазæ æмæ Цæгæраты Максимы æмæ иннæ фысджыты радзырдтæй фæу — стыр æварæн бахастой нæ новеллисттæ ирон литературæйы къæбицмæ.

Ис йæхи сæрмагонд бынат се 'хсæн Елхиты Тæтæрийæн. Ацы жанры йæ хæдбындур курдиат, йæ дæсныад æххæстæй равдыста юмор æмæ сатирайы фæрæзтæй. Зынаргъ ын уыдысты Коцойты Арсены традицитæ, йæ дзырдарæхст, йе 'взаджы хъæздыг æварæнтæ, æмæ сси йæ иузæрдион фæдон, фæстæдæр та — йе сфæлдыстад иртасæг.

Цыргъзонд, хъæлдзæг зæрдæйы хицауæй зыдтам Тæтæрийы, æмæ йæ удыхъæд дæр бæлвырд бæрæгæй зыны йæ сатирикон уацмысты. Радзырдтæн сæ композицион нывæст æмæ сюжетты арæзт, æппæрцæг архайджыты удысконд æмæ зондахасты талынг къуымтæ хурæргомай — алцæмæйдæр ифтонг, алцæмæйдæр уырнинаг, конфликтты æцæгдзинадæй зæгъай, йе та ныхасы уаг æмæ дзырды уæзæй. Афтæ рæстдзæвин уыдысты, æмæ-иу сæ дзыхæй-дзыхмæ айстой, архайджыты нæмттæ та æмбисондау сбазырджын сты, æмæ-иу сæ хъазгæмхасæнæй кæсджытæ кæрæдзийæн æгасцæуайы бæсты дæр ма-иу дзырдтой.

Цырыхаты Петя сæ арæх каст радиойæ, æмæ Иры дзыллæтæ æнæ кæсгæйæ дæр зыдтой «Хуыйæндаг», «Мыхъмыхъы кæрчытæ», «Бæрбæр Бæрбæры фырт», «Æмбал Рæмудзовы «базон-базонтæ», «Мæнтæгрæмудзæн», «Æз уымæн йæ хъавд зонын» æмæ йæ иннæ радзырдты. Фæхудынæн дæр æгъгъæд уыдысты, царды æппæрцæг цаутæ æмæ фæзындтыл асагъæс кæнынæн дæр. Хистхортæ, цæстфæлдахджытæ — цына вæййы

царды, цынæ судзаг мастæй схæрздзæн адæймаг, æмæ сыл Тæтæри сатирæйы цалх ауадзы, худинаджы гакк сыл скæны, æмæ рæстуд æнцонæй сулæфы.

Æхсæв цырагъдарау, Тæтæри, талынг къуымты чи æмбæхсы, уыдон хурæргомæй равдисы, пысырайы тæппæлттæй сыл дамгъæ баззайы. Кæм мæстæлгъæдæй, кæм худæнбылæй аразы фыссæг Дженардыхъотæ æмæ Мыхъмыхътау искæй фæсарц бадыныл чи фæцахуыр, уыдон сурæттæ.

Коцойты Арсены традицитыл схъомыл Тæтæри. Уымæй хъæрмуддæр никæимæ уыд. Хистæры бæхы æгъдæнцойыл фæхæцын кады хъуыддаг уыд фыдæй-фыртмæ. Тæтæри та Арсенимæ æмуæхск-æмзондæй Фысджыты цæдисы фæкуыста дыууиссæдз азæй фылдæр. Æмæ йе 'ргом иртасæн куыстмæ куы аздæхта, уæд зæрдиагæй бавнæлдта Арсены сфæлдыстад æвзарынмæ. Ныффыста йыл монографи, радтой йын филологон зонæдты кандидаты ном. Йæ чиныджы Тæтæри дзырдта нæ литературæйы классикы цард æмæ сфæлдыстадыл, йæ дæсныйады хицæндзинæдтыл, йæ æвæджиауы курдиаты тых æмæ ахадындзинадыл.

Поэт, прозаик, драматург, литературæиртасæг... Алы жанры дæр йæ хъару бавзæрста Тæтæри. Алы жанры дæр йæ къухы бафтыд мидисджын, вазыгджын быцæуты бындурыл амад уацмыстæ сфæлындын.

Хуымæтæг æрыдойнаг лæппу гуыргъахъ фæндæгтыл нæ фæцудыдта. Ахуыр, куыст, фыдæбон адæмы хорздзинады сæраппонд, активон æхсæнадон архайд — никуы ахызт фæсвæдмæ. Царды гуылфæнты сфæлтæрдта, æмæ йын уый бахсыста йе сфæлдыстад дæр. «Электроцинчы» ФЗУ, Новочеркасскы хæххон техникум, Мæскуыйы истори æмæ филологийы институт — уым арвыста йæ ахуыры азтæ. Философийы ахуыргæнæг пединституты, Фысджыты цæдисы сæрдар, «Мах дуджы» редактор, зонады кусæг — йæ сæйраг бынæттæ сфæлдыстадон интеллигенцийы æхсæн. Партийы обкомы уæнг, Сæйраг Советы депутат, суанг ма Сæйраг Советæн йæ Президиумы секретарь дæр, Республикæйы Сабырдзинад хъахъхъæныны комитеты сæрдар — йæ æхсæнадон архайды авналæнтæ дæр æгæрон æмæ бирæвæрсг уыдысты. Тæтæри кæмдæриддæр æмæ кæддæриддæр уыд цырагъдар, æвæлмæцгæ кусæг. Бæрн, — йе 'фсарм, йæ царды мидис кæмæн сси, ахæм домаг, хæларзæрдæ, хæрзуд адæймаг.

Лæппулæгæй, авд æмæ дыууиссæдзæдзыдæй ахицæн цардæй. Хорзæй, рæсугъдæй йæ мысынц нæ дзыллæтæ.

МÆСЫГ

Мæсыг — историон æмæ культурон цыртдзæвæн. Рагон ирон хъæу уыди гыццыл паддзахады хуызæн. Иæ цард — натуралон хæдзарадæй. Уыди хæдбар, йæхæдæг йæхицæн — хицау, амалгæнæг æмæ уынаффæгæнæг. Куырыхон хистæртæ йын уыдысты разамонæг æмæ фæткæвæрæг, адæмон Ныхас — тæрхонгæнæг, æгъдау — закъон. Хъæуы адæм зыдтой æрдзы уавæртæ, зыдтой сæ гæнæнтæ, куыстой æнувыдæй æмæ фæрæзтой цæрын.

Уæды заман уыди тыхы рæстæг. Æддагон æлдæрттæ, алыхуызон тыхгæнджытæ бырстой æмæ лæбурдтой ирон хъæутæм, тæлæт кодтой адæмы фæллой, сæ къухы чи æфтыд, уыдоны хастой уацары. Быцæу æмæ тох цыди хицæн хъæутæ æмæ хицæн мыггæгты 'хсæн дæр. Фыдбылыз йæ фæдыл сайдта ног фыдбылыз.

Ахæм уавæрты адæмы хъуыди сæ цард æмæ сæ исбон хъахъхъæнын. Фадат амонь, куыд цæрын хъæуы, уый, домь фæрæзтæ хъуыды кæнын. Хæххон адæм сæ хъæутæ æвæрдтой, знаг зынтæй кæдæм бабырсдзæн, ахæм бынæтты — рындзтыл, къуылдымтыл, айнæгрæбынты. Арæзтой дурын хæдзæрттæ, — ахæм хæдзар уыди *фидар, гæнах*. Хъæу кæнæ хицæн мыггæгтæ амадтой мæсгуытæ — хъахъхъæнæн фæрæзтæ, æнусон фидæрттæ.

Ирон хъæуæн йæ ныфс, йæ кад æмæ йæ фидауц уыди мæсыг. Уый сæрыстырæй лæууыди зынгæ ран, нæртон бæгъатырау «фæлгæсыд» хъæубæстыл, уыди сæ ныфсдæттæг æмæ сæ хъахъхъæнæг. Таурæггæнæг дзуры: «Уыцы заманы, мæсыг кæмæн нæ уыд, уыдон хъæуыл нымад нæ уыдысты, уыцы хъæуæн йæ бон тох кæнын нæ уыд, æнæмæсыг хъæумæ алы тыхгæнæг адæм уыдысты ныфсхаст».

Мæсыг у, фыдæлтæй нын цы бынтæ æмæ цы хæзнатæ баззад, уыдоны ахъаззагдæр. Мæсыг у архитектурон дæсныиады зынгæ æнтыст, культурæйы цыртдзæвæн. Æппынфæстаг, мæсыг у ирон цард æмæ ирон историйы æппæты бæлвырддæр æвдисæн. Æнæ мæсыгæй нывыл æмæ æххæст нæ уыдзæн *Ирыстоны сурæт*.

Мæсыг у ирон æхсар, сæрибар æмæ намысы символ. Уынæг сæм цæуынц дард бæстæтæй, дис кæнынц сæ арæзт, сæ фидуц æмæ сæ таурæгътыл, поэттæ сыл фыссынц каджытæ, ахуыргæндтæ — зонадон куыстытæ.

Алантæ арæзтой галуантæ æмæ аргъуантæ. Уыдон уыдысты рæсугъд, фæлæ базадысты æндæр бæстæты, сæ фылдæр æрцыди пырхгонд, æмæ нал и сæ кой дæр. Мæсгуытæ сæнтыстысты Иры фæрныг хæхты, сæ бындур бæласы уидæгтау арф ауагътой нæ райгуырæн зæххы æмæ хъæддыхæй лæууынц æнусты дæргъы.

Ирыстон у мæсгуыты бæстæ. Уымæн æвдисæн сты бирæ хъæуты нæмттæ дæр. Урстуалты уыдис хъæу Саумæсыг, Тырсыгомы — Бурмæсыг, Захъайы — Хусмæсыг, Къуыдаргомы — Мæсыгуат æмæ Стырмæсыг.

Эпикон-таурæгъон мæсыг. Царды стыр ахадындынад цы фæзындтæн ваййы, уыдонæй адæмы поэтикон фантази скæны таурæгъон фæлгонцтæ. Фантастикон æууæлтæй мифты æмæ каджыты хайджын у мæсыг дæр.

Мæсыджы кой арæх цæуы Нарты эпосы. Æхсæртæггаты галуанты астæу ис авдæддæгуæлæ мæсыг. Уырдыгæй фæлгæсынц сæ бæстæ æмæ йæ арæнтыл. Сатана мæсыджы бады, арвайдæны касы æмæ уыны, бæстыл цы цæуы, уыдон иууылдæр. Батрадз Сатанайы фæдисмæ арвæй «ратæррæст кодта æмæ раст Уырызмæг æмæ Сатанайы авдæддæгуæлæ мæсыджы сæрсæмбæлд». Ацы эпизодтæй зыны, мæсыг ирон адæмæн бæллиццаг фидар кæй уыди, уый.

Адæм стыр ныфс цы лæгæй æвæрынц, уый хонынц «нæ лæугæ хох, нæ цæугæ мæсыг». Цæугæ кæнæ тæхгæ мæсыг уыди адæмы æнусон бæллиц. Нарты каджыты тæхгæ мæсыг ис рæсугъд Бедухайæн кæнæ Косер-рæсугъдæн («Сослан Косеры куыд ракуырда»). Мæсыгæн ис суадзæн æмæ æруадзæн, уыцы фæрæзты фæрцы чызгæн йæ бон у арвмæ стæхын, уым ныллæууын, фæстæмæ зæхмæ æртæхын.

Мæсыг сæ цæрæнуат ваййы аргъæутты рæсугъд чызджытæн дæр. Фидар мæсыджы цæры Сæлхæйы рæсугъд («Хæтæг Барæг»). Зындгонд у алæмæт аргъау «Æрхуы мæсыджы бадæг Бурчызг». Æрхуы мæсыг уыдис хæхты фæстæ, йæ бацæуæны дыууæ хохы хæцынц фырытау, цæуæг æм нæ уадзынц, — ныцъыист æй кæнынц. Æцæг герой басгуыхти сызгъæринкоцора

лæппу, мæгуыр, фæлæ сæрæн цуанон. Уый хъаруйы фæрцы æрхаста Бурчызджы. Уæд, «сагдæрмттæй, сæгуытдæрмттæй рæсугъд, аив мусонг кæм уыди, уыцы ран ныр бæрзонд фæцыди æрхуы мæсыг, йæ алфамблай та — æрхуы быру». Æмбисонд зæгъы: «Мæгуырæй дæр лæгæн хæдзар куы уа, уæд ын ницы у». Хæдзары бæсты лæгæн æрхуы мæсыг куы уа, уæд уый та у стыр амонд. Тæхгæ æмæ æрхуы мæсгуыты фæлгонцтæ сæвæрдысты адæмы бæллицтæй.

«Мæсыг — ирвæзынгæнæг», — зæгъы адæмон æмбисонд. Уыцы хъуыды бæлвырд кæны аргъау «Æлдары фырт». Иу æлдарæн уыди æртæ чызджы, æмбисонды рæсугъдтæ. Фыд сын хохы сæр сарæзта æфсæн мæсыг, мæсыг сæ хъахъхъæдта скъæфджытæй — Залиаг калмы æртæ фыртæй.

Алæмæт мæсгуыты кой цæуы таурæгъты дæр. Зджыды хъæуы Æрхуы Мæсыджы царди таурæгъон чызг («Зджыды рæсугъд»). Æрджынараджы Дзылаты мæсыджы бады буц рæсугъд Азаухан, ис ын фæсдзæуинтæ, уый уæззау фæлварæнтæ кæны йæ курджытæн («Мзораты Мзоры кадæг»). Ацы таурæгътæй æвзæры бæлвырд хатдзæг: номдзыд адæймæгтæн сæ царæнуæттæ уыдысты фидар æмæ рæсугъд мæсгуытæ; мæсыг æвдисы йæ хицауы бæрзонд æхсæнадон уавæр, йæ кад æмæ йæ хъæзныгад.

Мæсыг æмæ уырнынад. Мæсгуытæ æмæ галуантæ аразын уыди стыр æмæ ахсджиаг хъуыддаг. Уыдис ын æхсæнадон, падзахадон æмæ хæстон нысаниуæг. Арæх ахæм арæзтад ваййы историон цау, йæ ахадындынад ахъаззаг кæй у, уымæ гæстæ. Раджы заманты ахæм арæзтадимæ баст уыди примитивон уырнынад; мæсыг кæнæ галуан нæ сырæздзæн, лæгнывонд ын куы нæ 'рхæссай, уæд. Мæсыг куыд амадтой æмæ йын сывæллон нывондæн куыд хастой, уыцы трагикон цаутæ хуызджын нывты æвдисы Къостайы поэмæ «Кæуæг айнаг».

Арæзтадæн нывонд хæссын уыди ритуалон фæтк, кодтой йæ бирæ адæмтæ Ази, Африкæ æмæ Европæйы. Археологтæ рагон гæнахты бындурты æмæ сæ къулты ссарынц сабиты стæгдартæ. Систы сæ амадтой æмæ ныгæдтой удагасæй. Уыцы æвирхъау æгъдауæй æвзæрди трагедитæ, трагедитæй — таурæгътæ. Миф, эпос æмæ таурæгъ историон хъуыддагтыл дзурынц поэтикон фæрæзтæй, æвдисынц сæ символон фæлгонцты, фантастикон нывты, фæлæ сæ мидисæн ваййы реалон равзæрæн.

Сомихаг таурæгъ «Гæнах Битлис» æвдисы ацы фыццагон æгъдау. Адæм самадтой гæнах, фæлæ сын æхсæвы ракалди. Уæд сын дæсны зæгъы: «Цæмæй уын хуыцæуттæ фидар саразынæн бар раттой, уый тыххæй йын йæ бындурæй самайут удæгас чызг». Афтæ бакодтой, æмæ «сырæзт» сæ фидар. Гуыр-дзиаг фыссæг Даниел Чонкадзейы таурæгъон уацау «Сурамы фидар»-ы дæснийы амындæй гæнахы кæулы дуртимæ удæгасæй самадтой æрыгон лæппуйы. Æнгæс сюжетты арæзт сты руынаг балладæ «Моладзандон Арджеш», венгрияг балладæ «Сисамайæг Келемены ус», сербаг кадæг «Скадры арæзт». Ацы æмбисонды уацмысты, фидары систы кæй амайынц, уыдон сты æрыгон сылгоймæгтæ, ис сын дзидзидай сабитæ, æмæ сæ тæригъдæй систæй ратæдзы кæнæ мады æхсыр, кæнæ мады цæссыг.

Лæгнывонд кæныны мотив ис Англисы таурæгъты дæр. Зындгонд къарол Артуры фыд Пендрагон аразы фидар. Аразджытæ бон цы самайынц, уый æхсæв ныппырх вæййы. Уæд ын куырыхон лæгтæ амонынц: дуртыл ныккалын хъæуы, фыд кæмæн нæй, ахæм лæппуйы туг, — уæд ацы гæнахæй фидардæр зæххыл нæ уыздæн. Нывондæн хæссынц Мерлины. Фæлæ уый куырыхонтæй уыди зондджындæр æмæ сын амоны: «Гæнах кæм аразут, уым ис дæлзæххон цад». Скъахтой зæхх, æмæ дзы æцæгдæр разынди цад. Мерлин фервæзт йæ зонды фæрцы, фидар та арæзт æрцыды хуыздæр бынаты.

Къостайы уацмыс «Кæуæг айнаг» у «ирон легендæ». Йæ архайд цæуы Дайраны комы, ирон хъæуы. Адæм цæрынц сæрибарæй, сæхи дарынц уæззау куыстæй. Уæд сыл иу бон сæмбæлд тæссаг хабар: æрбабырсы сæм тыхджын æмæ æгъатыр знаг. Адæм тыхсынц, катый кæнынц. Равзæрстой дыууадæс куырыхон лæджы. Уыдон хъуамæ базонæй ирвæзæн мадзал. Дыууадæс бонæ дæргъы тæрхон кæнынц æмæ æрцыдысты хуымæтæг хатдзæгмæ: цагъарæй цæрыны бæсты хуыздæр у сæрибарæй амæлын. Уый раст хъуыды у, æвдисы адæмы патриотизм, уый у ирон адæмы æнусон фæтк, фæлæ йыл нæ хъуыд уыйбæрц рæстæг сафын. Хæстон уавæрты уæлахиз кæны, æвæстиатæй фæрæзтæ чи аразы, йæ хæстонтæ хæцын ахуыр кæмæн вæййынц, тагъд чи архайы, уыцы разамынд.

Байрæджы, фæлæ уæддæр адæм сфæнд кодтой мæсыг аразын. Рæстмæ нæ цæуы сæ куыст: систæ æхсæвы ракалынц. Уæд

сын дасны Мами амонь: мэсыджы бындурыл басудзын хъауы сывæллон. Адæммæ ахæм хъуыддаг кæсы фыдракæнд æмæ зæгъынц: «Хъуыраны ахæм амынд нæй». Мами дасныфæрсæггаг исы зынаргъ лæвæрттæ æмæ адæмы нæ уадзы йæ ныхасыл гуырысхо кæнын, тæрсын сæ кæны Алардыйæ, арвы азарæй. Адæм æнаббары сразы вæййынц. Схауы сидзæр лæппуйы хал. Мами сабийы баппары арты цæхæры. Йæ фæдыл йæхи басудзы æнамонд мад дæр. Уæд адæммæ бахъары сæ тæригъæд, бамбарынц дæснийы фыдракæнд æмæ йæ марынц æгады мардæй. Мад æмæ фырт кæм бабын сты, уым айнæг къæдзæх аскъуыд, æмæ дзы ракалди суадон, — адæм æй схуыдтой «Мады цæссыгтæ».

Къоста æвдисы, мæнгуырнынад æмæ фыдæгъдæуттæ фыдбылыз кæй хæссынц, уыцы рæстдзинад. Сывæллоны туг мэсыг амайынæн ахъаз нæу. Мами у фанатик, мæнгард дæсны. Мерлин базыдта, гæнах цæуылнæ рæстмæ кæны, уый. Ирон дæсны дæр æмбары арæзтады хъуыддаг æмæ аразджытæн амонь: бындурьы бынат скъахут арфдæр, сæвæрут дзы ставддæр дуртæ. Бæгуыдæр, ахæм фундаментыл мэсыг лæууыдаид фидар. Дæсны та дзырдтаид сайæн ныхæстæ: «Уæ мэсыг фидар лæууы лæгнывонды фæрцы». Афтæ йæ пайдайы сæраппонд дæсны нæ ауæрдзы сидзæртыл дæр, кæны фыдракæндтæ.

Уацмысæй æвзæры бæлвырд хатдзæгтæ. 1. Мэсыг у хæстон фæрæз, хъахъхъæнæн мадзал. 2. Мэсыг аразын у бæрнон æмæ ахсджиаг хъуыддаг. 3. Мэсыг хæстон уавæрты аразын хъауы рагацау. 4. Мэсыгæн æвзарын хъауы хъæбæр зæхх æмæ стратегиян бынат. 5. Мэсыг у архитектурон объект, æмæ йæ амайынæн хъауы инженерон зонынад, арæзтадон дæснийад æмæ арæхстдзинад. Ирон æмбисонд зæгъы: «Мэсыгæн йæ сæрæй йæ бындур фидардæр аразын хъауы». Уыцы фадæттæ куы нæ уой, уæд мэсыгæн нæй нывыл æмæ фидар уæвæн.

Мæсгуыты рæстæг. Мæсгуыты тыххæй ныхас цæуы бирæ чингуыты. Ахуыргæндтæ фыссынц, ирон адæм мæсгуытæ кæд æмæ цæмæн арæзтой, уый тыххæй. XVIII-æм æнусы гуырдзиаг историк Вахушти Багратиони фыста, зæгъгæ, иры хæхты «исрагон фидæрттæ, мæсгуытæ». Вахушти фæлвары мæсгуыты нысаниуæг рахатын æмæ фыссы: «Ирон лæг иннæтæй куы фæуæлдæр вæййы кæнæ куы схъæздыг вæййы, уæд йæхицæн амайы мэсыг». Кæй зæгъын æй хъауы, мэсыг йæ хъалæй ничи амадта. Мэсыгæн уыдис ахъаззагдæр нысаниуæг: уый фæрцы

хохаг ләг х̣ах̣х̣х̣әдта йә бинонты цард әмә йә сәрибар.

XIX-әм әнусы газеттә арәх хастой мәсгуыты хабәрттә. Уырыссаг бәлццон фыста: «Мәсыг амайын алкай бон нә уыд, арәзтой сә әрмәст тыхджын мыггәгтә... Ирон ләг сәрыстыр у йә мыггаджы мәсыгәй: мәсыг әвдисән у, раджы заманы йә мыггаг тыхджын әмә каджын кәй уыд, уымән». Ацы уавәр бәлвырддәр әвдисы Кьоста йә очерк «Особа»-йы: «*Тыхджын мыггагән* уыдис мыггагон мәсыг, йә мидәг — фондз-авд уәладзыджы, уым, знагәй хи х̣ах̣х̣х̣әнгәйә, бацыдаиккой әнәх̣х̣ән х̣әу әд мигәнәнтә әмә әд хойрәгтә».

Хәххон адәмты мәсгуыты тыххәй архитектурәйы историк Аркадий Гольдштейн рауагъта сәрмагонд чыныг— «Башни в горах» (1977 аз). Уый фыссы: «Ирыстоны алы хәдзар дәр (бинонтә) йәхицән амадта мәсыг, кәд йә фадат амыдта, уәд».

Хохәгтә мәсгуытә амайын цы рәстәджы райдыдтой, уый иттәг бәлвырд нәу. Сә арәзмә гәсгә мәсыг хорз у топпәй хәцынән. Уымә гәсгә зәгъән ис: арәзтой сә, зынгәхсән хотыхтә куы фәзынди, уәд,— XVII—XVIII әнусты. Уыцы рәстәджы сәрибар ирон адәмы х̣уыди сә бартә х̣ах̣х̣х̣әһһын гуырдыаг әмә кәсгон әлдәрттәй, әддагон тыхгәнджытәй әмә абырджытәй.

Сә нысанмә гәсгә мәсгуытә уыдысты *фәлгәсән* әмә хәцән. Фәлгәсән мәсыг ләууы рындзыл кәнә хохы тигъыл. Уыцы мәсыгмә х̣уамә зыной кәмттә, фәндәгтә, знәгты әрбацәуәнтә. Абон дәр ахәм мәсыг ис Уыналы сәрмә бәрзонд к̣уылдымыл, уымә армытәпәнау зыны Уәлладжыргом Мызурәй Бирәгъзәнгмә, дардәй йәм зыны әндәр фәлгәсән мәсыг. Әнәхәлдәй ләууы фәлгәсән мәсыг Санибагомы иу к̣әәдзәхы цыргъыл, зынынц әм комы әппәт фәндәгтә. Фәлгәсәнты бадтысты к̣әрцх̣х̣ус фәсивәд әмә сә цәст дардтой фәндәгтәм. Знаг фәзынд, зәгъгә, уәд-иу х̣ах̣х̣х̣әнджытә мәсыджы сәр ссыгътой арт, уымәй хабар х̣уусын кодтой иннә мәсыгмә, уырдыгәй — әртыккагмә. Комы х̣әуутә-иу базыдтой х̣уыддаг әмә әвәстиатәй цыдысты фәдисы, әмдыхәй састой әрцәуәг знаджы. Фәдисы нә рацәуын уыди худинаг. Уый тыххәй ис әмбисәндтә: «Фәдисы сылгоймаг дәр цәуы», «Адәм — фәдисмә, уый та — к̣әәбицмә».

Хәцән мәсгуытә адәм арәзтой х̣әуыты. Уым знагәй сәхи х̣ах̣х̣х̣әдтой хәдзарвәндаг, мыггаг кәнә әгас х̣әуәбәстә.

Хæстхъом лæгтæ топпæхсæнтæй (сисдзæфтæй) æмæ рудзгуытæй æхстой, чи сæм бырста, уыцы тыхгæнджыты. Сæрæн лæгтæ дардтой дыгай топпытæ (мадзайраг, хъырмаг, ерæдзыпп). Цалынмæ лæг сæ иуæй æхста, уæдмæ йын æрмарæхст сылгоймаг ифтыгъта дыккаг хотых. Афтæ адæм тыхы рæстæджы цардысты ныфс, хъару æмæ æхсарæй.

Мæсыг æмæ йæ арæзтад. Мæсыг амайын уыди зын æмæ бæрнон хъуыддаг. Хъуыдис ын стратегион бынат равзарын, бирæ фæллоу æмæ арæзтадон æрмæг. Мæсыг амадтой æвзаргæ дуртæй. «Иу мæсыджы дуртæй ис хъæу саразæн, иу хъæуы дуртæй мæсыг нæ рæзы», — дзуры ирон æмбисонд.

Мæсыгамайæг зыдта бынаты географион уавæртæ æмæ хæстон гæнæнтæ. Хетæг гæнæхтæн равзæрста рындз, дыууæ доны астæу, — «Сау айнæджы рындзыл Нары хъæу хуыссы». Æфсымæртæ Тæга æмæ Куырттамæ «рындзы сæр фæкаст æдас бынат, æмæ дзы æрæвæрдтой гæнахы бындур».

Хуссар Иры æмбисондаг у Маралеты мæсыг. Бацæуæн æм ис «æрмæст фæстæрдыгæй. Разæй дæр æмæ дыууæ фарсырдыгæй дæр нæй æдæрсгæ бацæуæн кæрдгæ къæдзæхæй». Ахæм ран ис Гнугъы комы Фидары мæсыг дæр — æртæрдыгæй йæ алыварс уырдыг лæууынц цъæх айнæг къæдзæхтæ. Уыцы мæсгуытæм бырсын знагæн уыди тæссаг хъуыддаг. Мæсгуыты æдасдзинадæн уыдис æндæр гæнæнтæ дæр. Уæллагкомы Къæмынты мæсыгмæ арф æрхы сæрты бацæуæн уыдис иунæг хидыл, — хидæй-иу бирæ знæгтæ фæкалдысты сæрсæфæнмæ.

Бирæ мæсыгуатты дур нæй, хастой йæ дардæй, арф кæмттæй. Таурæгъгæнæг дзуры: «Дур комæй мæсыгуатмæ цыди хæдхонгæйæ». Афтæ æрмæст аргъæутты ваййы. Æцæгæй та дур ластой галтæй, хастой йæ æргъомæй. Аразæн дур парахат нæу. Лисрийы хъæуы ис мæсгуыты комплекс. Иу мæсыджы къулы ис тигъæй тигъмæ дур, уый уыди галæй зынаргъдæр.

Таурæгъ «Тых æмæ зонд»-ы ис диссаджы *дурхæссæн фæрæз*: «фидар дур нæ разынд хæстæг Хилачъы комы. Кусджыты æрлæууын кодтой фæрсæй-фæрстæм суанг рагон Дзывгъысы кувæндонны онг, бонцыд уыдаид бæхджынæн кусджытæн сæ иу кæронæй иннæмæ. Систайд-иу кусæг фидар æндонау дур, балæвæрдтаид æй иннæмæ, афтæмай-иу дур бахæццæ суанг мæсыгамайджытæм». Ахæм тыхбыны куыст уыди удхайраг, фæлæ арфæйаг.

Æрмæг амал кæнынæн уыди æндæр фæрæзтæ дæр. Дзомагъ сæ хуыздæр мæсыгæн дур къахтой иу къæдзæхы — Дурафтуаны, уырдыгæй йæ ластой галдзаныгъты. Урстуалты иу нæрæмон лæг йæ мæсыгæн уæлхæдзар æмæ къултæн фидар сыджыт хæрджытыл æрхæссын кодта æфцæгыл Тырсыгомæй, æмбæрзæн сырх дур ын æрластой сыхаг хъæуæй. «Мæсыг арæзт фæци, æмæ йын йæ хуылфы æфснайд уыд, цæрынæн цы хъуыдис, уый».

Уæззæуттæ хæссынæн хъуыдис бирæ тыхтæ. Уымæ гæсгæ иу мæсыгаразæг ракодта зиу. Мæсыг рæзти уæззау куыстæй, стыр хъарутæй æмæ дæсны æрмдзæфæй. Уыцы арæзтад хуызджынæй æвдисы Тугъанты Махарбеджы ныв «Мæсыгаразджытæ».

Ирон мæсыг у цыппартигъон, йæ бындурæй уæлæмæ цæуы нарæгдæр, — афтæмæй лæууы хъæддых, фидар. Йæ хуылфмæ бацæуæн рудзынг — зæххæй бæрзонд, схизæн æм ис æрмæст æвæргæ кæнæ æруадзгæ асиныл.

Иуæй-иу мæсгуытæм зæххы бынты уыди донуагъд. Дæсны аразджытæ галы сыкъатæ тъыстой кæрæдзийы мидæг, æмæ-иу уыдонæй рауад сыкъа хæтæл. Ахæм хæтæлы дон цыди Уæллаг комы Гæлиаты гæнахмæ.

Мæсыгамайæг. Рæстæг цæуы, арæх ваййы зæххæнкъуыст, — лæбырынц хæхтæ, кæлынц галуантæ. Иры мæсгуытæй хæстыты хæлд чи не 'рцыд, уыдон фидарæй лæууынц абон дæр. Уыдон амæд сты æнæ чъыр, æнæ цементæй, фæлæ сты æндыгъд, æнгомæд æмæ нæ цудынц рæстæджы тымыгътæй, зæххы тæлфынæй.

Мæсыгамайæг зæрингуырдау уыди æрмдæсны, адæм ын кодтой кад æмæ цыт. Уыдоны тыххæй ис бирæ таурæгътæ.

Чи уыдысты уыцы æнæном æрмдæснытæ? Иу таурæгъы ис ахæм хабар: Уæлладжыргомы, хъæу Донысарæн мæсыг амайынц кæсгон æрмдæснытæ. Таурæгъ «Тых æмæ зонд»-ы æлдар Сосланæн Хилачъы комы мæсыг амайынц «æнæкæрон диссаг дæснытæ — грекъ». Ацы хабæрттæ сты таурæгъон фæтк: дард бæстæй цы аразæг æрхонæй, уый хуымæтæг нæу, æмæ адæмы цæсты йæ куыст уыздæн каджындæр. Кæсæг цæрынц быдыры лæгъзы æмæ мæсгуытæ никуы арæзтой. Хорз мæсгуытæ æмæ гæнахтæ ис Мæхъæл æмæ Цæцæны хæхты. Грекъ Уырыс æмæ Аланыстоны арæзтой аргъуантæ; фæлæ, мæсгуытæ амæдтой, уымæн нæй историон æвдисæнтæ. Таурæгъон традициæ гæсгæ,

аразæг ирон куы уа, уæддæр бынæттон цæрæг нæу, фæлæ æндæр коймаг. Сыбайы хъæуы Зоратæ мæсыгамайæг æрхуыдтой фæсхохæй, Куырттаты комæй; Урстуалты Къабузты цæрæгæн мæсыг амайынц фæсæфцæггаг чысайнагтæ; Лисрийы мæсгуытæ самадта «дыгурон Илас»; Дыгургом сæхæдæг та мæсыгамайджытæ хуыдтой æндæр кæмттæй; Ламардоны, Дæргъæвсы комы, мæсыг амайы цымытиаг.

Мæсыг амайын уæззау куыст у, æмæ йын уыди стыр аргъ. Иу мæсыгæн йæ амайæггаг аргъ уыдысты иуæндæс æмæ ссæдз хъуджы æд родтæ («Зоратæ мæсыг куыд амадтой»). Ахæм стыр аргъ реалон нæу. Æндæр таурæгъы амынд цæуы къаддæр мызд — фараст хъуджы («Карсанатæ æмæ Дауыратæ»). Уыйбæрц фæллой дæттын зын уыд, æмæ хатгай аразæгæн нæ фыстой йæ мызд. Æрцыд-иу быцæутæ, хъаугъатæ, фæлæ мæсыгамайæг йæ зонды фæрцы æдзухдæр иста йæ куысты аргъ.

Стыр хæрдзтæ цы куыстыл кæнынц, уым кусæг бæрнон ваййы. Аразæгæн йæ конд мæсыг уыди номгæнæг, æвдисæн уыди йæ арæхст æмæ йæ курдиатæн. Мæсыг хъуамæ уа фидар æмæ рæсугъд. Адæм хæрзконд адæймаджы хонынц «Дзылаты хуызæн», æхсарджын лæджы — «нæ цæугæ мæсыг». Дзомагъ-гомы иу мæсыгамайæг йæ куыст куы фæци, уæд скодта ахæм фæлварæн: мæсыджы сæрæй тигъы æмбуар æруагъта йæ хъырмаг, фехста, æмæ нæмыг сæмбæлди, тигърабын цы къухдарæн сæвæрдтой, уым. Мæсыджы тигътæ абон дæр сты топпы фатау æмраст, линейкæйæ хаххы хуызæн.

Æмбисондæн баззад Дзимыры Тогойты мæсыг. Уымæн йæ аразджытæ йæ ныхыл ныффыстой: «Ацы мæсыджы чи бада, уый тæссæй куы рахиза йæ хуылфæй, уæд-иу ын куыдзы бæлагъы дон ныччындеуæд. Кæд мæсыг фæцуда искæй къухæй, кæнæ ныккæла йæхæдæг, уæд-иу йæ самайджытæ Мæрдты авд дæлдæр ныххауæнт». Ацы фыст у фæдзæхст, ныстуан, уый аразæгæй домы стыр дæсныйад, хъахъхъæнæгæй — стыр лæгдзинад.

Мæсыг æмæ истори. Таурæгъ æмæ истори æвдисынц æцæг цаутæ, æцæгæй чи царди, ахæм геройты сгуыхтытæ. Ахуыргæндтæ дзурынц, зæгъгæ, таурæгъ «арæх растдæр æмæ хъомысджындæр ваййы фыст историйæ». Уыдонæй иу иннæйы ныхмæ нæ цæуы, фæлæ æххæст æмæ бæлвырд кæнынц сæ кæрæдзийы. Реалон цаутæ иууыл бæстондæр зынынц историон зарджыты æмæ таурæгъты.

Манголты стæртæ æмæ Тимуры æрбабырсты фæстæ бабын Аланыстон. Ирæн нал уыд паддзахад æмæ иудзинад, нал уыд æфсад æмæ хæстон фæтæг. Уæд Цæгат Ирмæ тыхгæнæг бырстой кæсгон æлдæрттæ, Хуссар Ирмæ — гуырдызый æлдæрттæ. Уыдонæн бастдзинадтæ уыдис Уæрæсейы хицауадимæ æмæ сæ ныфс хастой уырысы æфсадæй. Уыцы заманты ирон адæмæн сæ туджы баззад нæртон æхсар, сæ хъуыдыты царди нæртон сæрибар, æмæ хъазуатонæй тох кодтой сæ бартыл, фидар хæцыдысты сæ намысыл. Уæд лæг мæсыг уыди, мæсыг та — хæстон.

Дыгургоммæ лæбурдта æлдар Сар-Аслæнбег, развæндаг ын амыдта бадилон æлдар. Комбæстæ йæ мæсыгæй хъахъхъæны Хъаныхъты хъайтар Есе. Уый гадзрахат æлдарæн уайдзæф кæны: «Нæ дæ хъуыди нæхи дурæй нæ мæсыг сæттын». Есе æхсы йæ мæсыгæй, æмæ æлдæрттæ лидзæг фæвæййынц.

Историон цау æвдисы зарæг «Магкоты мæсыг». Гуырдызаг æлдæрттæ семæ тыхгæнæг кодтой лекъаг абырджыты. Дзауы комы сæ разы лæууыд æнасæттон фидар: «Магкоты мæсыгæн йæ сæр — цæнгæт, йæ къултæ — фидар, æндонæй арæзт». Знæгтæ æхсынц фидар, фæлæ «сæ нæмгуытæ схъиудтой æндон мæсыгæй». Æфсæддон стратегтæ дзурынц: никуы ис, басæттæн кæмæн нæй, ахæм фидар. Раст у æмбисонд: мæсыг хи дурæй хæлы. Хионы гадзрахаты азарæй саст æрцыди ацы мæсыг дæр.

Зонд æмæ æхсары таурæгъ у «Цъамад æмæ сахы æфсæдты хæст». Персы сах Куырттаты комыл æрбабырста Уæлладжырмæ. Йæ фæндаг ын фидар мæсыгæй æрæхгæдтой Цъамады хъæбатыртæ. Нæмыг æмæ топыхосæй куы сцух сты, уæд та знæгты цагътой æхсгæ дуртæй. Æфсад дæр æнæрхъуыды нæ уыд: сæ сæртыл уартау хæссын райдыдтой каутæ. (Ромы хæстонтæ ахæм фæрæз хуыдтой «уæртджынхæфс»). Уæд та цъамадæгтæ дæр æрымысыдысты ног фæрæз æмæ даргъ хъилтæй знæгты райдыдтой былтæй калын. Фæстагмæ сахы æфсад хурсудзæн æвгтæ ныддардтой мæсыгмæ, афтæмæй ссыгъдысты йæ чъыр, йæ агъуындæн хъæдтæ, æмæ Цъамад саст æрцыдысты. Фæлæ сах дард нæ ацыд, — лидзæг фæци Зæрæмæгæй.

Истори æмæ таурæгъты йæ кады ном баззад Хъолайы мæсыгæн. Гуырдызстон Уæрæсеимæ куы баиу, уæд паддзахы æфсады тыхтæй йæ дæлбар кодта Хуссар Ирыстоны хъæутæ. 1830-æм азы æлдæрттæ æмæ æфсад бабырстой Чеселтгоммæ. Уым æрцыди стыр хæстытæ. Бæлвырд сæ æвдисынц историон документтæ, литературон уацмыстæ: Дзасохты Васойы драмæ

«Хьолайы мэсыг», Саулохты Мухтары трагеди «Бега», Джу-соиты Нафийы роман «Фыдэлты туг». Уыцы историон цаутæ таурæгъ хоны «Йалары хæст» (йалар — инæлар). Æфсады раз-дзог инæлар схæцыд мэсыгыл. «Æфсад сармадзан мэсыгæн йæ къæбутмæ сарæзтой, фæлæ мэсыгæн ницы ракодтой: æрду, хылычъы дзы нæ аппæрста». Уæд æфсад мэсыджы алыварс ныккалдтой суг æмæ пыхс, арт сыл бандзæрстой, мэсыг сыгъ-ди, фæлæ уæддæр сæ хæст нæ уагътой хъæбатыр адæм.

Паддзахадмæ ваййы æфсæддон политика. Иу паддзахы дæр нæ фæнды, æндæр паддзахад тыхджын уа, уый. Домбай сыхаг тæссаг у. Паддзахы инæлартæ æлдæртты ардыдæй ирон адæмы «сабыр кодтой» æмæ рæмудзæн æрмæгæй хæлдтой мэсгуытæ, адæм хæстхъом цæмæй нал уой, уый тыххæй. Афтæ хæлд æмæ пырх æрцыдысты Ирыстоны мэсгуытæ, — базадысты къахыртай æмæ тигъхъæнтæй. Сæ хъысмæты зыны адæмы хъысмæт.

Мэсыг æмæ æгъдау. Къуындæг уавæрты адæмы 'хсæн цыди быцаутæ æмæ лæгмæрдтæ. Уæд-иу туджджынтæ сæ сæр æфснайдтой кæнæ сæ мэсыджы, кæнæ сæ хæлæрттæм. Тугагур сæм касти топпы кæсæнæй, фæлæ сын ницы тых ардта дуры гуыбынмæ. Æрдхорд та, йæхи йыл чи фæдзæхста, уый хъахъ-хъæдта цæстыгагуыйау, йæхæдæг мæлæт ссардтаид, уæддæр нæ радтаид йæ уазæджы.

Мэсыджы чи бадт, уыдоны хъуыди дон æмæ хæринаг. Знаг сæ æддæмæ ракасын нæ уагъта, æнæзылдæй сæфтысты сæ фос, æнæфснайдæй — сæ хортæ. Къоста «Особа»-йы куыд фыссы, афтæмæй ахæм уавæрты сæ ирвæзынгæнæг уыди сылгоймаг. Сылгоймагмæ нæ уыд къух сисæн, нæ йын уыд йæ фæндаг æхгæнæн. Сылгоймагтæ кодтой æмбæхст адæмæн сæ куыстытæ, «сæ цуры марæг нæ тарсти йæ цардæн».

Беджызаты Чермены таурæгъ «Туджы фæдыл» бæлвырдæй æргом кæны ирон æгъдау, ирон фарн: «Цæвиттон, нæ фыдæлтæм уыди иу æгъдау. Мыггаг-иу мэсыгмæ куы бацыди, уæд йе хой-рагæй цух кодта, йе донæй. Уæд-иу сылгоймагты рывыстой. Сылгоймаг мэсыгмæ йе хойраг, йе дон хæссы, зæгъгæ, — фæца-гайæн æм нæ уыд. Уый æгъдауæн уыди адæмы 'хсæн. Стæй æнæуый дæр тугмæ сылгоймаджы ничи мардта, худинаг уыди, æнæгъдау ми нæ фыдæлтæм». Ныр нал ис ахæм уæздан æгъдау, террористтæ нæ тæрсынц худинагæй, марынай нæ ауæрдынц канд сылгоймагыл нæ, фæлæ авдæны сывæллоныл дæр.

Цард æмæ амонд ис, зонд мастыл кæм уæлахиз кæны, уым. Таурæгъты куырыхон лæгтæ дзурынц туджджынтæн: «Хорз адæм, туг исын хорз у, æрмæст дзы бафидауын дæр ваййы». Æмæ-иу фидыд æрфидар сæ астæу.

Мæсыг æмæ литературæ. Мæсыг ирон адæмæн сси кад, æхсар æмæ сæрибары символ. Йæ кадыл ис зарджытæ, таурæгътæ, æмбисæндтæ. Истори æмæ культурæйы чингуыты аив кæнынц мæсгуыты сурæттæ. Нывгæнджытæ мæсгуыты хуызтæй сæ куыстытæн дæттынц национ колорит. Фæлæ мæсыджы фæлгонц иууыл хуызджындæр æвдыст цæуы литературæйы — дзырдаивады.

Ирон поэзийы идейон æмæ аивадон традицитæ цæуынц «Ирон фæндыр»-æй. Къоста разæгъды лæгæй зæгъы: «Зæххыл дын нал баззад кæнинаг, — дæ мæсыг амайын фæдæ» («Салам»). *Мæсыг амайын* амоны стыр хъуыддæгтæ аразын, адæмæн стыр хæрзты бацæуын, хи сæрæн кады куыстæй ном скæнын. Ахæм хуызы Къостайæн йæхицæн аргъ кæны Гæдиаты Секъа, — уымæн Ирыстон у гæнах, Къоста — зонды мæсыг («Фæдис»).

Токаты Алихан æмных кæны мæсыг амайын æмæ сфæлдыстадон куыст. Уымæн мæсыг у поэतिकон аивады символон фæлгонц (сонет «Алыхуызон мæсыг»). Поэт амайы йæ *мæсыг*. Йæ аразæн дуртæ сты цин æмæ хъыг, уарзт æмæ маст; иумæ сæ ныхасы рæстдзинад æмæ зондæй. Ахæм алæмæт мæсыг у расугъд æмæ æнусон.

1917 азы Æрыдоны байгом чиныгдон. Æмбалты Цоцко йæ схуыдта «рухс æмæ зонды мæсыг». Уырдаæм тындзы алы ирон дæр, цæмæй «дзыллæйы астæу фæстæдæр ма уа зондæй, æгъдауæй, уагæй». Уыцы фæткыл амад у Малиты Геуæргийы æмдзæвгæ «Федог» дæр (1919 аз). Поэт сиды фæсивæдмæ: «Арвмæ мæсуг амайетæ, хормæ скæнетæ фæндаг». Арв у фарны символ, хур — рухсы символ, уыдонмæ ис иу фæндаг — мæсыг; мæсыгæн та саразæн ис зонд, ныфс æмæ сæрибарæй.

Аивадæй цауд, фæлæ мидисæй цымыдисаг у Арбиаты Хатæхцыхъойы æмдзæвгæ «Мæсыг» (1920 аз). Поэтæн *мæсыг* у Ирыстоны символ, йæ хъысмæт — тæригъæддаг, трагикон, сагъæсæг: «Знон дæр ма хохау бæрзондæй лæууыдтæ, Ныр дын абон дæ дуртæ хæссынц. Фыдæлтæн уарт æмæ 'хсарæн бæззыдтæ, Ныр дæ фосау дзуг ривæд кæнынц».

Мæсыджы фæлгонцæй иттæг арæхстджынаæй пайда кæны

Плиты Грис трагеди «Чермен»-ы. Хъобаны æлдæрттæн мæсыг у цардæвæрд æмæ тыхбары символ. Знаг сын тых кæны, æмæ дзурынц: «Нæ мæсыг судзы». Адæм Чермены разамындæй байстой æлдæртты зæхх, хъæздгуйтæ тæрсынц сæ бартæн, æмæ съл катый бафтыд: «Зæхх цию, зæхх!.. Нæ мæсгуйтæ къæс-къæс кæнынц бындзарæй, — Уый не стыр кад, нæ уæздан ном æрхауд...»

Ирон литературæйы кады бынат ахсы Беджызаты Чермены уацмыс «Мæсгуйтæ дзурынц» (1934 аз). Фыссæг Урстуалтæ поэтикон æвзагæй хоны *Мæсгуйты бæстæ*. Адæмы цард æмæ истори фестад мæсгуйтæ. Уыдон нæртон бæгъатыртау фынай кæнынц цæфтæ æмæ фæлладæй. Чермен æмсæр кæны дур-мæсыг æмæ адæймаг-мæсыг. Мæсгуйтау фидар æмæ намысджын уыдысты фыдæлтæ, зыдтой цæрын æмæ малын сæрибарæй. Сæ хабæрттæ сын бæлвырд зоны зæронд таурæгъгæнæг Баймæt, уый сæ мæлгъæвзагæй дзуры ног фæлтæрæн. Дзурынц мæсгуйтæ Баймæты дзыхæй фыдæлты таурæгътæ.

Ирон традицион культурайы кард у æхсары символ, фæндыр — аивады символ, мæсыг та у кад, æгъдау æмæ сæрибары æвдисæн.

Мæсыджы тыххæй ис бирæ æмбисæндтæ. Æнæсæрфат лæгæй адæм фæзæгъынц «Змисыл мæсыг амайы» кæнæ «митæй мæсгуйтæ амайы». Иу зондджын лæг куы марди, уæд йæ фыртæн бафæдзæхста: «Цæмæй цæрын фæразай, уый тыххæй алы хъæуы дæр дæхицæн амай мæсгуйтæ». Лæппу катый кæны: кæй бон у уыйбæрц мæсгуйтæ аразын? Уæд ын иу куырыхон райхæлдта фæдзæхсты мидис: алы хъæуы дæр дæхицæн скæн дурмæсыг нæ, фæлæ, мæсыгау фидар ныфс чи у, ахæм æрдхорд. Ахæм фæдзæхст Иры фæсивæдæн у Мамсыраты Таймуразы чиныг «Дæ мæсыг самай». Амайын æй хъæуы, ирон адæммæ фарн, æгъдау æмæ намысæй цы уыди, уыцы монон хæзнатæй. Ныстуан у Нафийы афоризм дæр: «Мæгуыр у, чи нæ уыд йæ царды уæд та ма иу хæстваг мæсыг».

Барахъты Гинойы æмдзæвгæ «Уæйгуыты мæсыг»-ы ис поэтикон хъуыды (метафорæ): «Арвимæ дзуры уæйгуыты мæсыг». Поэтæн уæйгуытæ — хъаруджынтæ — сты хъайтар фыдæлтæ. Мæсыг канд арвимæ нæ дзуры, уый дзуры махимæ — абон æмæ фидæны фæлтæртимæ. Дзуры кад æмæ намысыл, æхсар æмæ сæрибарыл.

ТМЕНАТЫ Дзерассæ

УЫРНÆНТÆ ÆМÆ МÆНГУЫРНÆНТÆ

* * *

Цыппурсы бæрæгæхсæв фынгыл æвæрдæуы æфсисджын хойраг. Ома, ныр нæ разы хойраг куыд паракатæй ис, фидæны дæр афтæ куыд уа.

* * *

Алы хæдзарæн дæр ис хæрзаудæг зæд æмæ хæйрæг. Хæдзары хицау хъуамæ сæ дыууæйæн дæр азы сæр балæгъстæ кæна. Цæмæй хæдзарыл, бинонтыл хæрзмæ аудой, хинтæ, фыдæй йæ бахизой.

* * *

Цыппурсы скъæты раз дарын хъæуы хосæй дзаг тæскъ, уæд æгас аз фос хос хъуаг никуы уыдзысты.

* * *

Бынатыхицау бады царæнбынатмæ бацæуæнæн йæ рахиз фарс къуымы.

* * *

Бынатыхицауæн йæ бон у алы хуыз райсын. Вæййы нæлгоймаг, сылгоймаг, сывæллон, уæрыкк, дур, цъиу, калм æмæ æнд.

* * *

Бынаты бæрæгæхсæв бынатыхицау хæдзары зæххыл нæмыг куы ссара, уæд аз хорджын уыдзæн.

* * *

Ногбонæхсæв дзаума дæттын нæ фæтчы.

* * *

Ногбон афтидæй ницы уадзæн уыд: дзоныгъыл æвæрдтой сугтæ, хордоны æвæрдтой æфсæйнаг, къонатæ æмбæрзтой кæттæгтæй.

* * *

Æртхуронæй никæмæн дæттæн ис, æрмæст бинонтæн.

* * *

Æртхуронæй зæхмæ хъуамæ мур дæр ма ахауа.

* * *

Æртхурон куы ныддихтæ кæнынц, уæд дзы бинонтæй искæмæ куына æрхауы, уæд сæ уыцы аз чидæр мæлдзæн.

* * *

Æртхурон куы сфыцы, уæд æй дихтæ кæнын хъæуы къухæй, кардæй йæм æвналын нæ фæтчы.

* * *

Æртхурон бинонтыл дих кæнгæйæ дзы уæлдай хай куы вæййы, уæд уый амоны бинонты нымæцыл уыцы аз кæй бафтдзæн.

* * *

Кæнгæ-кæныны æртхурон куы асæтта, уæд уый бинонтæн амоны стыр фыдбылыз ног азы.

* * *

Æртхурон ис авд дзуары бæрны.

* * *

Æртхурон хъахъхъæнæг æртæ гуылы — мæггуылты хъуамæ бахæра, уалдзæджы хор чи таудзæн, уый.

* * *

Æртхурон фыцгæйæ бинонтæй алчидæр хъуамæ йæ бынатæй ма аиуварс уа, фæлæ лæууа, кæй кæм æрæййафа, уым, цалынмæ сфыца, уæдмæ.

* * *

Цыкурайы фæрдыгмæ искæмæн æвналын нæ фæтчыди, уæд, кæй уыд, уыдонæн дзы пайда нал уыд.

* * *

Фæрдыг-иу куы ссардтой, уæд-иу æй бæласы цъары бавæрдтой. Кæд бæлас бахуыскъ, уæд фæрдыг хуыдтой æнамонд æмæ-иу æй ныууагътой. Кæд бæлас нæ бахуыскъ, уæд æй хастой хæдзармæ.

* * *

Цыкурайы фæрдыгмæ æвналæн ис æрмæст бинонты хистæрæн.

* * *

Цыкурайы фæрдыг искæмæ æвдисгæ нæу. Æрмæст бинонтæн бар ис афæдз иу хатт — Ногбоны йæм ныккæсынæн.

* * *

Цыкурайы фæрдыг буц дарын хъæуы: æхсыры йæ найын, æртæ чъирийы йæ номыл кæнын æмæ йын кувын, кæннод фæтæргай уыдзæн æмæ алидздзæн.

* * *

Цыкурайы фæрдыг цы хæдзары ис, уым бинонтæй исчи рынчын куы вæййы, уæд фæрдыг кæд схида уа, уæд рынчын мæлгæ кæндзæн. Кæд æмæ нæ, уæд йæ къахыл слæудзæн.

* * *

Ногбоны æхсæв æфсин арынды балуары ссад æмæ йæ æнæмбæрзтæй ныууадзы, цæмæй бинонтæй, кæнæ фосæй, кæнæ мæргътæй, куырысмæ исчи цæуы, кæнæ нæ, уый сбæрæг уа: ссадыл баззайы йæ фæд.

* * *

Ногбоны мидæмæ хæдзармæ цæугæйæ хъæуы бахæссын кæнæ сугтæ, кæнæ лыстытæ, кæнæ хъæмп, бакалын сæ артыл æмæ зæгъын афтæ: ам цал суджы (лысты хъæмпы халы) ис, уал хорзы уæ уæд, æнæниз æмæ амондджын ут.

* * *

Ногбоны хæдзары хылгæнæн, загъдгæнæн нæй, цæмæй хæрзгæнæг зæдты зæрдæ ма фæхуда æмæ уæ ма ралгъитой.

* * *

Буркудзаути рæстæги алке дæр æ колдуари, фонси скъæтти ниссадзуй толдзи къæлцутæ, цæмæй сæ ма бахъурмæ кæнонцæ лæгъузгæнгутæ, фидбилиз сæмæ ма бацæуа.

* * *

Цалдæнги сковонцæ, уæдмæ къеретæй хуæрун не 'нгъезуй, уæд нæйбæл нимад æнцæ.

* * *

Ногбоны хистæр куы скувы бæгæны, физонæг æмæ дымæджы хайæ, уæд дымæгæй иу къæртт баппары арты æмæ фæзæгъы: «Ацы сой куыд адджынаен бахæрæм, ахæм адджын цард нын раттæд Хуыцау!»

* * *

Кувинагæй скуывды размæ куы уынай, уæд зæгъын хъæуы: “Кæй номыл конд у, уымæн барст уæд”.

* * *

Ногбоны къодахы сæрты хъуамæ гæпп кæной æрмæст чызджытæ, уыйимæ тынг цæрдæг. Сабыргай чи гæпп кæна, уый нæмгæ кæнынц, ома, дам, уæд фос зайын нæ фæразы. Лæппуты нæ уагътой, фосæн, дам, нæл родтæ æмæ уæрыччытæ куыд нæ гуыра.

* * *

Ногбоны сылгоймаг гыццыл æфсæйнаджы æмæ сæрачы гæбæзтæ тыхта тар æрвхуыз цъæх хæцъилы æмæ сæ баста сывеллоны хъуырыл, цæмæй йæм Рыныбардуаг ма фæхъуыза.

* * *

Цæмæй хæдзармæ фыдбылыз æмхиц ма уа, уый тыххæй Ногбонæй къуыри раздæр хæдзары хицау хъæдæй хаста тулды къалиутæ æд хус сыфтæ æмæ сæ фидар кодта дуæртты, рудзгуыты тарвæзтыл.

* * *

Ногбоны æфсин кодта æртæ гуылы. Иу гуыл æнæ джына́й, нæ дзы уыд хуынкъ дæр, уый лæппу хаста скъæтмæ æмæ йæ уым æмбæхста. Дыккаг баст уыд рæхысыл, уæларв Сафа цæмæй ауда хæдзарыл, сывæллæттыл.

Æртыккаг гуыл æвæрдтой æрвылаз Сæрыздæды номыл, сыгъдæг бæмбæджы цъупп кæм æфснайдтой, уым. Цæмæй сæм сывæллæттæ гуыра, уый тыххæй.

Æртæ боны фæстæ сæ истой курдиат — арфæтимæ: цæмæй нæ фос бирæ кæной, цæмæй нæм низ хæстæг ма цæуа, цæмæй нæ хæдзары кæддæриддæр сывæллæттæ уа.

* * *

Ногбоны хæдзары дзауматæй искæмæ исты уадзын не ’мбæлы.

* * *

Ногбоны æртытæ зæронд азы фыдбылызтæ сурынц.

* * *

Лæппутæ хъæдæй æрхæссынц æрцыхъæдтæ æмæ сæ хæдзары уæлкъæсæр, хоры къутуйы, скъæты нытътъыссынц, цæмæй бинонтæм, фосмæ, хормæ, къæбицтæм фыдбылыз ма бахæццæ уа.

* * *

Ногбоны æхсæв бинонтæ куы бахæрынц, уый фæстæ æфсин райсоммæ балуары дзуллаг æмæ йæ ныууадзы арынджы. Райсом фæкæсынц: уæдæ ныл афæдзмæ цы фос æрбафтдзæн, уыцы фосæн йæ фæд зындзæн, зæгъгæ.

* * *

Хæйрæджыты æхсæв ныгуыла́нæй фæстæмæ иунагæй цæуæн нæй. Уыдон цæуынц балтæй æмæ дын исты фыдбылыз сараздзысты, фæсайдзысты дæ.

* * *

Нывонд кусæрттаг хъуамæ ма уа рынчың, сахъат кæнæ къуылых.

* * *

Кувинагты раз æвзæртæ дзура́н нæй, стæй уыдонæй дæр æвзæр зæгъын нæ фæтчы.

* * *

Кусарт-иу куы акодтой, уæд ын сæрæн йæ æргæвдæн дардтой бæрз суджы артмæ: йæ хус смаг цæуы Хуыцаумæ æмæ йын æхсызгон у, базоны, кусарт акодтой, уый æмæ хуыздæр ахъаз кæны.

* * *

Бынатыхсæв бæндæнтæ кодтой æмбæхсгæ. Чи сæ фена, уый сæрды арæх уындзæн кæлмытæ.

* * *

Ногбоны аг искæмæ куы баззайа, уæд дæ хоры тыллæгыл сау къозотæ зайдзæн.

* * *

Сайтæнтти æхсæвæ адæн се 'нгулдзæбæл фæббæттунцæ сау сундакхæ халæ, цæмæй сæ сайтан, бурку ма фæссайонцæ.

* * *

Нæуæг бæнтти сайтæнтти æхсæви кизгуттæ фæрсгæ кæнунцæ. Искæнунцæ æртæ минкхий цæхгун губори. Дууæ си бахуæруй, еуей ба ниввæрунцæ сæ нивæрзæни. Фуни ин дон ка ратта, йе уодзæнæй йæ хай. Сæумæй æртиккаг куйæн рагæлдзуй.

* * *

Басылты 'хсæв иу цы дедатæ скодтой, уыдонæй-иу фондз дедайы нивæрдтой мыггаджы хоры, цæмæй хорз æрзайа.

Цыппурсы арт къæрццытæ куы фæкæны, уæд фæзæгъынц хæйрæджытæ, дам, тæрсынц æмæ уыцы ранæй дард лидзынц.

* * *

Хæйрæджыты 'хсæв кæй скæнынц, уыдон хæрынц æрмæст бинонтæ сæхæдæг, искæмæн сты нæфæтчиаг. Кæд дзы исчи æддагон фæхъæстæ уа, уæд, дам, хæйрæджынын кæны.

* * *

Хоры бон аг æмæ сасир искæмæ æвдисæн нæй. Аг исчи куы фена, уæд хортæ сау къозо кæнынц. Сасир исчи куы фена, уæд та хортыл их æруардзæн.

* * *

Сæрызæдмæ исчи æддагон куы бавнала, уæд хæдзарыл зиан æрцæудзæн.

* * *

Буркудзаути æхсæви бæхти къæхтæбæл бийнаг бастонцæ. Уæд, дан, ибæл буркумæ неке рандæ уодзæнæй.

* * *

Хæйрæджыты 'хсæв авдæны къухыл бастой æфсæйнаг тæлы, нæзæгъинаг æм куыд нæ бахъуыза.

* * *

Буркумæ фæццæунцæ сайтандзийнадæ кæмæ хъæртуй, йетæ.

* * *

Буркумæ ка цудæй, уой йæ миутæ йескæмæн ку радзорида, уæд ин буркумæ цæуæн нæбал адтæй.

* * *

Быдыры Дæргъæвсы Хуыцауы дзуары бон кувæндонны мидæг сæварынц дынджыр хъæдын къусы дзаг бæгæны æмæ фæлæууы иннæ ацафонмæ. Кæм фæлæууы, уым иуæрдæм фæуæз кæны æмæ йæ бынат фæдзыхъгонд вæййы. Кæд хохырдаг фæдзыхъхъ уа, уæд хохы хорæрзад хорз уыдзæн. Кæд быдырырдæм, уæд быдыры хор зад уыдзæн. Кæд æмæ астауæй фæдзыхъ уа, уæд хор зад нæ уыдзæн нæдæр хохы, нæдæр быдыры.

* * *

Æрра чи сси, ахæмæн Хохы дзуары бын, афæдз цы бæгæны фæлæууы, уымæй куы баназын кæнынц, уæд æрдзæбæх вæййы.

* * *

Сау дзуары хъæдæй нæ фæтчы хъæд кæнæ дур хæссын хæдзармæ. Тынг карз дзуар у æмæ йæ нæ ныббардзæн.

* * *

Сау дзуар æшпæт дзуæрттæй дæр карздæр у. Йæ кувæндон Тъеплеты рæбынмæ цæуæн ис æрмæст хорз лæдзæг æмæ æрчыты (дзабырты).

* * *

Сау дзуары чи фена, уый кæны куырм. Йæ разы æвзæр ныхас, кæнæ чъизи фосы кой чи скæна, уыдон дæр кæнынц куырм.

* * *

Раджы заманы Бызы хъæуккаг чызг чындзы куы цыд дард хъæумæ, уæд Сау барæджы тыххæй истой дыууæ кусæрттаджы аргъ, кæннод, дам, ын арфæ нæ ракæндзæн.

* * *

Тутыры рæстæджы зæраумон устытæ фæдзæхстой лæппутæн, цæмæй ракæной тæбынгтæн, уæд, дам, галтæ домбай вæййынц, хæйрæг сын тых нæ кæны.

* * *

Тутыры йæ дзаума сырх æндахæй чи нæ ныссынчытæ кæна, уымæн æй рæмпæг хæрдзæн.

* * *

Мой чи нæ кæны афоныл, уымæн йæ сæр Тутырты ныддасынц.

* * *

Чызджыты бадæн æхсæв мойгæнинагтæ æрæмбырд вæййынц, скæнынц стыр хæбизджын, сæварынц дзы суджы мур, сæкæр, гæххæтт, æхца æмæ æндæр истытæ. Куы сфыцы, уæд чъири райсынц, ныддихтæ йæ кæнынц æмæ кæмæ цы æрхауа йæ чъирийы карсты, уымæй хайджын уыздæн йæ фидæны цардæмбал.

* * *

Дзывгъисы дзуары рæзты куы цæуай, уæд дæ худ сис æмæ афтæмæй цу.

* * *

Джеоргуыбаты чызджытæ саразынц халыnguывд. Уыцы куывдмæ саразынц «амонд æвзарæг гуыдын». Гуыдын конд вæййы цыхтæй, стæй алы хоры мыггæгтæй фæйна гагайы, алы хъуымацы мыггæгæй гыццыл гæппæлтæ, суджы къæцæлтæ. Суг амоны арты фарсмæ куысты амонд. Куы йæ адих кæнынц, уæд, кæмæ цы æрхауа, уымæй вæййы хайджын царды.

* * *

Тутырты сылгоймæгтæ хуыйынц сæракай кæнæ сырх хъæдабæйæ, сырх сгæлладæй чингуытæ. Сæ мидæг ваййы æфсæйнаджы хафæнтæ, цъиуы æппарæнтæ. Дзаумайыл æй бафидар кæнынц, кæнæ йыл бакæнынц бæхсныг æмæ йæ хъуырыл дарынц. Уыдон фыддзинад нæ уадзынц адæймагмæ.

* * *

Тутырты куырдадзмæ хæссынц лакъамитæ æмæ куырдаг кæнын кæнынц тæнæг æфсæйнагæй къæрцгæнæнтæ, ома чысыл дзуæртæ (крестытæ) æмæ сæ хуыйынц сæрачы. Æрцауындзынц æй хъуырыл.

* * *

Тутырты конд тæбынг æмæ дзуæрттимæ фос æмæ адæймаг хайрæгæй сты æдас — бынаты уа, фæндагыл уа.

* * *

Тутырты фосы æмæ сывæллæтты хæсгарддзæфтæ куы фæкæнай æмæ сын сæ доны куы бакалай, уæд сын дон сæ фыдыбылызтæ аласдзæн.

* * *

Тутыр, дам, сырх лæг у.

* * *

Тутыр, дам, хин æмæ хæлæггæнаг лæг у.

* * *

Тутырты хæдзары дзаума кæнынц хъæд æмæ 'фсæйнагæй. Уыдон сты фидар æмæ пайдайаг.

* * *

Фыццаг Тутырты фыййау цы лæппу ваййы, уый ком куы бадары, уæд ын бирæгъ йæ фосмæ æввахс нæ фæцæуы.

* * *

Урсы къуырийы майрæмбонæй Тутыры майрæмбонмæ туджжынтæн, хæрæмттæн, знæгтæн кæрæдзимæ сдзурыны бар

нае уыд. Дæ тудджын дæ хæдзармæ куы бацæуа, уæддæр æм
най бавналаен.

* * *

Тутырты хордтой мархойы хæринаг: кæрдзын, дзæрна,
цæкуы, бламышъ, мархойы дыдæгътæ, нозтæй — бырæгъ,
багæны. Уæд, дам, адæймаг æвыд уыд иннæ уыцы афонмæ.

* * *

Тутырты фосджын лæг дардта ком æмæ цыди æнæ худæй.

* * *

Тутырты æртыццæджы у къæртгæнæн бон. Уæд чызджытæ
хуынчытæ кæнынц сæ хъустæ, хистæртæ æлвынынц галты ныхтæ,
байрæгты бæрцытæ, рацæгъдынц чызджыты дзыккуты кæрæттæ,
хуыйынц сырх чингуытæ рæхысы хафæнтимæ, дуры схъистимæ.

* * *

Тутырты æртыццæджы зæрингуырдатæ кæнынц къухдарæнтæ,
цæгтæ æмæ сæ уарынц адæмæн.

* * *

Рæмонбон армыдзаг нæмыг хор ахæссынц æмæ йæ сыджыты
бын фæкæнынц, хорз, дам, у хорæрзадæн.

* * *

Комбаттæн æхсæв комахсæны-иу цы кусарт акодтой, уый
сины стæг-иу фидар бабастой уæрдæхæй — бирæгъы дзых
фосмæ баст уæд, зæгъгæ, æмæ-иу æй фыййауы худы нывæрд-
той. Фыййау-лæппу та хъуамæ фæцыдаид бæгъæмсарæй.

* * *

Хæргæ Тутырты цы кусарт акæнынц, уымæй дæттæн нæй —
нафæтчиаг у. Исчи дзы куы фæхъæстæ уа, уæд — хæдзарæн
фыдбылыз.

* * *

Тутырты къуырисæры лæгтæ æмæ лæппутæ дардтой ком
Уастырджийы номыл, устытæ æмæ чызджытæ се 'фсымæрты

тыххæй. Дыццæджы ком дарынц мæргъты тыххæй, цæмæй мæргътæ хортæ ма хæрой. Æртыццæджы — æрвитæн.

* * *

Тутырты æртыккаг бон пецæй райсынц фæнык. Йе 'рдæг ын ныппырх кæнынц кæрты къуымты, фосы, мæргъты бын дзы байтауынц, цæмæй фос, маргъ фидар кæной, иннæ 'рдæг та ныууадзынц уалдзæгмæ. Уый байтауынц халсарты хуымтыл, дыргъ бæлæсты бын, цæмæй сæ зулчъытæ, къуыдыр кæлмытæ ма хæрой.

* * *

Тутырты кæнынц сырх чингуытæ æмæ сын сæ хуылфы æварынц, авд азы мард цы хæдзарыл не 'рцыд, уый рæхысы хафæнтæ, йæ дуары схъистæ æмæ цъиуы æппарæнтæ иумæ хæццæйæ.

Уыдзæн ма

ÆВЗАГ ÆМÆ КУЛЬТУРÆЙЫ ИУДЗИНАД

1992 азы 20 мартыйы Цæгат Ирыстоны газетæ ныммыхуыр кодтой «Цæгат Ирыстоны Советон Социалистон Республикæйы адæмты æвзæгты тыххæй» закъоны проект. Уый фæдыл республикæйы наукон кусджытæ æмæ хуымæтæджы адæммæ сæвзæрд алыхуызон хъуыдытæ. Иутæ зæгъынц: ирон литературон æвзаджы æмрæнхъ лæууы дыгурон литературон æвзаг дæр. Иннæты хъуыдымæ гæсгæ та ирон (осетинский) адæмæн ис иунæг — ирон — литературон æвзаг. Не 'хсæнады кæрæдзийæ цæхгæр хицæнгæнæг дыууæ хъуыдыйы кæй ис, уыдæтты аххосæй республикæйы парламент амынд закъоны проект сфидар кæнын нымайы дызæрдыггагыл.

Кæцыфæнды адæмы æвзаг дæр у, национ паддзахад кæуыл арæст цæуы, ахæм бындур. Йæ фыдæлты æвзагыл чи нæ ауда, чи йæ нæ хъахъхъæна, уыцы адæмæн фидæн никуы уыдзæн. Уымæ гæсгæ республикæйы хицауады хæс у æвзаджы хъуыдæгтæм фæрсырдыгæй стырзæрдæйæ кæсын нæ, фæлæ сæ рæвдзæр банывыл кæнын.

Практикон цард рæстдзинады иунæг æвдисæныл нымад кæй у, уый æмбаргæйæ зæгъæн ис: ирæтты (аланты) æхсæнмæ бафтæг æцæгæлон гуырдызæг дзырд «осетин» тæккæ райдайæнæй дæр адæмы иу кæнынæн ахъаз нæ уыд. 200 азæй фылдæры дæргъы аланты (ирæтты) «осетин»-тæ кæй хонынц, уый адæмы хиæмбарынадыл æвзæрырдæм фæзынд. Европæйы ирайнаг æвзæгтыл дзурæг иугæнæг уыд ном АЛАН. Абоны онг дæр дунейы адæмтæ аланты зонынц æмæ сын кад кæнынц. Ном АЛАН-ы ахадын-дзинад абарæн ис, ном РУС-æн уырыссаг адæмы историйы цы нысаниуæг уыд, уымæ. Ныртæккæ алайнаг паддзахад ногæй арæст кæй цæуы, уымæ гæсгæ, ивгъуыд заманты куыд уыд, афтæ абон дæр ном АЛАН-ы ахадын-дзинад тынг нымаинаг у. Ацы ном адæмæн æвæджиауы æхцон у æмæ сæ иудзинады рæстæн

стыр ахъаз фæуаид. Фарста лыггонд куынае 'рцæуа, уæд алайнаг æвзаджы æмæ культурæйы фидæныл иттæг зын дзурæн уыдзæн.

Ацы хуымæтæджы хъуыддаг нымад кæй нæ уыд, уый ахосæй алайнаг адæмы истори иртасыны фарстаты фæдыл официалон терминологи аразгæйæ бæлвырд фæтк нæ сæвзæрд, æмæ бронзæйы дуджы Кавказы Алайнаг культурæйыл дзурыны бæсты дзурæм нæ эрæйы агъоммæ XII—IX æнусты Хъобайнаг культурæйыл, X æнусты Зеленчукуы Алайнаг фысты бæсты — X æнусты Зеленчукаг фыстыл, Аланты-Нарты каджыты бæсты — Нарты каджытыл, VIII—X æнусты Доны фæйнафæрсты Алайнаг культурæйы бæсты — VIII—X æнусты цæугæдон Донмæ æввахс Салтаг-маяцкаг культурæйыл; Алайнаг Епархийы миназоны бæсты бæрæг кæнæм Ирон Епархийы сæдæ азы.

Уымæ гæсгæ «Республикæ Аланийы адæмы æвзæгты тыххæй» закъон царды рауадзыны агъоммæ æнæмæнг сфидар кæнын æмбæлы, адæмæн фæстæмæ сæ иумæйаг ном лæвæрд кæмæ гæсгæ æрцæудзæн, ахæм историон акт, æмæ уый бындурыл хъуамæ дзурæм ирон («осетинский») æвзагыл нæ, фæлæ алайнаг æвзагыл.

Ирон («осетинский») литературон æвзаг æмæ дыгурон диалекты кой кæм ис, «Цæгат Ирыстоны Советы Социалистон Республикæйы адæмты æвзæгты тыххæй» закъоны проекты уыцы 36 æмæ 37 статьятæ хъуамæ текстæй цухгонд æрцæуой. Уымæн æмæ «Литературон æвзаджы» нормætæ æххæст кæнын у цыфæнды паддзахадон æвзагæн дæр йæ комкоммæ хæс æмæ бар. «Уæрæсейы Федерацийы адæмты æвзæгты тыххæй» закъоны уырыссаг æвзаджы, стæй литературон æвзаджы нормætæ æмæ æндæртæ бæлвырдгæнæг статьятæ нæй. Ацы хабæрттæ закъоны тексты кæй не сты, уый дзурæг у, æхсæнадон фæзындыл нымад æвзаг иудадзыг кæй рæзы, ууыл. Æвзаджы рæзт аразгæ у, æвзагæй кæм пайда кæнынц, ахæм æхсæнады прогрессæй, æмæ ацы иумæйаг процесс æнæсцухæй цæуы. Уымæ гæсгæ ирон æвзаджы нормætæн цыфæнды гæрæнтæ æмæ регламентаци дæр банымайæн ис алайнаг æвзаджы рæзт уромæг цæлхдурыл, йæ дискриминацийы æмбæхст хуызыл.

Алайнаг æвзаджы диалектты нæмттæ бæлвырд кæнгæйæ, иумæйаг мадзалæй пайда кæнын кæй хъæуы, уый æмбаргæйæ, географион (территорион) фæтк нымаинаг у бындурыл. Ахæм

уавæры алайнаг æвзаг дихгонд цæуы дыууæ диалекты: ныгуылæналайнаг æмæ скæсæналайнаг, стæй скæсæналайнаг диалекты хуссаралайнаг ныхасыздæхтыл.

Æвзаджы рæзты истори адæмы рæзты историйæ фæхицæн кæнæн нæй. Уымæ гæстæ, иумæйаг алайнаг æвзаджы мидис бæлвырд кæнгæйæ, банымайын хъæуы æвзаджы рæзты истори он фæндаг. Иумæйагадæмон æвзаг диалекттæ æмæ ныхасыздæхтытæй иуы бындурыл сæвзæрд, зæгъгæ, афтæ амонæг классикон теорийы хъауджы алайнаг æвзагæн уыд æндæр истори. Алайнаг паддзахад саразыны агъоммæ алыхуызон диалектон хуызтæй сæвзæрд иумæйагадæмон алайнаг æвзаг. Астæуккаг æнусты æмæ уымæй раздæр заманты алайнаг фыссынады æвдисæнтæ дзурæг сты, ныгуылæн алайнаг диалект амынд рæстæджы иумæйагадæмон алайнаг æвзаджы бындурыл нымад кæй уыд, ууыл. Уæлдæрамынд æууæлтæ хынцгæйæ, зæгъæн ис: иумæйагадæмон алайнаг æвзаг сæвзæрд XVIII æнусы фыццаг æмбисы нæ, фæлæ æппынкъаддæр X æнусы райдайæны.

Фæстæдæр (XIV æнусы) нæ адæмыл æрцыди национ бæллæх, æмæ уый фыдæй æвзаджы райрæзт фæкъуыхцы. Уый нæ, фæлæ ма æвзагæн фесæфынæй дæр тас уыд. Алайнаг æхсæнадты бастдзинад кæй фехæлд, уый аххосæй æвзаг дæр æмхуызон нæ рæзыд. Ацы зианхæссæг хабары фæстиуджытæ абон дæр бæрæг дарынц, уымæн æмæ æвзаджы миниуджытæм гæстæ адæм барæй кæнæ æнæбары дихгонд цæуынц. Æвзаджы æмæ æхсæнады рæзты объективон æгъдæуттæм гæстæ XVIII æнусмæ скæсæналайнаг диалект нымад æрцыди ног иумæйагадæмон алайнаг æвзаджы бындурыл.

Уæвгæ алайнаг æвзаг диалекттыл уарыны фæтк банымайæн ис кæнгæ мийыл. Скæсæналайнаг æмæ ныгуылæналайнаг диалекттæ хауынц уыцы иу æвзагмæ. Диалектон хуызты хицæндзинадтæ фесафыны процесс та у дæргъвæтин, сæдæгай азты дæр ахæссы.

Уæлдæрамынд фæндæттæ хынцгæйæ «Республикæ Аланийы адæмы æвзæгты тыххæй» закон сфидар кæныны цау стыр ахъаз уайд алайнаг æвзаджы рæзтæн. Алайнаг æвзаг та у æппæтадæмон культурайы иу хай, æмбал кæмæн нæй, ахæм.

ИРОН
ПОЭЗИИ
АНТОЛОГИ

ХЪАУЫРАТЫ ДАУЫР

(1942)

Хъауыраты Дауыр (Дзидойты Хъауырбеджы фырт Дауырбег) райгуырди Заманхъулы. Астæуккаг скъолайы фæстæ ахуыр кодта Мæскуыйы Горькийы номыл Литературон институты, каст дзы фæци цыппар курсы. Куыста Кировы районы газет «Размæ»-йы редакцийы, трест «Хъæуарæзтад»-ы хæдзарады сæргълæууæгæй.

Фыссы æмдзæвгæтæ, хъæлдзæг радзырдтæ, цалдæр чиныджы рауагъта сабитæн. Йæ уацмыстæ арæх фæзынынц «Мах дуджы», «Ногдзау»-ы, «Рæстдзинад»-ы æмæ кæсджыты зæрдæтæ балхæнынц сæ хъæздыг нывæфтыд æвзагæй, ахадгæ хъуыдытæй, рæстдзæвин юморæй, æнæхæрам, цардуарзон иронийæ.

РУХС САГЪÆС

Зарæг

Хуыцау мын рарвыста ыстъалы
Уæларвæй — “Авд хойæ” сæ иу.
Æмæ мæ риу ыссыгъди тары,
Ныррухс и хурбонау мæ риу.

Нæ сæрмæ гудзитæ, æзаныг —
Мæй кодта уарзæттæм хæлæг...
Нæ цард дзæнæт вæййы æвзонгæй,
Куы судза уарзты арты лæг.

Ды мын æрвон хæзнайау радтай
Дæ зынг, дæ зæрдæйы дæгъæл.
Гъестæй мæ иунæгæй ныууагътай
Бынтон æнамондæй — дзæгъæл.

Æз ихыл аздадтæн мæрдхурæй,
Фæдæн мæ хъысмæтимæ хыл.
Æмæ уæдæй ардæм сæркъулæй
Дæ фæдтæ агурын зæххыл.

УДХÆССÆГ ÆМÆ ЗÆРОНД УС

— Оххай, зæронд ус, æнхъæлдæн, хъæрзыс?
Багъæц, рæхджы дæм фæзындзынæн æз...

— Дæдæдæй, Удхæссæг, ма мæм фæзын!
Афтæ æфсæстæй хъæрзын...

— Дуне батонын æрфæндыдис дæу?
Дун-дуне, мæ хур, дæ сæрбæттæн нæу...

— Арвыл-ма ахæсс мæ къуымбилтыл цæст.
Уыдон-ма балвисон, уыдон æххæст...

— Оххай, сылгоймаджы дардыл ныхас...
Аргъауы уæлæ-ма биргъау ныхас!..

— Удхæссæг, уæдæ цæй, рацу, фæзын —
Демæ мын ахæсс мæ рынтæ, мæ зын!..

ИЛÆЛÆЙ

Нæ дзырдæн бæззы, нæ койæн,
Фæлæ ссудзы туг.
Дысон мæгуыр лæг Чæткойæн
Адавди йæ хъуг.

Давæг нæ, фæлæ йæ куыдзмæ
Рафыхти йæ маст:
Ау, æз, дам, рæйон дæ бæсты,
Зæгъгæ, куыдзмæ лæг фæмæсты —
Бавдæлди 'мæ таппызайраг
Бакодта йæ раст.

Абон къæрныхы фыдæхæй
Хъуг дæр, куыдз дæр нæй.
Кæртæй-ма хæрæг ныууасы:
“Илæ-илæ-лæй!”

ДАВДЖЫТÆ

*Цалымæ-у æй мæхицæй нæ радавын, —
Ад мын нæ кæны мæ кæрдзын.
Къоста.*

Чи басади ацы низæй, ацы,
Уый æхсæв дæр нал ахсы хуыссæг.
Мады хуылфæй афтидæй кæй рацыд,
Ууыл дæр фæсмон кæны хуыснæг.

Цард ыскъуыдтæ сау сасирæй луары.
У зындоны алайæг-хъæстаг.
Ахæстон у паддзахады буарыл, —
Раст цыма лæджы буарыл фæстаг.

... Нæ, мæ хур! Хуыснæг мæлгæ нæ акæны.
Арвы бын цы нæ фæкъахта — нал и дзы.
А зæххыл йæ сау митæ куы ракаены,
Уæд Мæрдтыбæстæм абырæг алидзы...

ДЗЫРГЪА-МЫРГЪА

Дзыргъа-мыргъа, Хор-Уацилла,
Бафсадай нæ хоры цинæй!

Дзыргъа-мыргъа, хоры къуту!
Къæвдайы 'ртах хоры пут у...

Дзыргъа-мыргъа, уарынгыссæ!
Арынджы ыскалди хыссæ!

Скодта 'ртæ æртæдзыхоны
Мад — нæ хуымтæм къæвда хоны.

Дзыргъа-мыргъа, арв æрттивы!
Галæгон та мигътæ ссивы...

Дзыргъа-мыргъа, хуры найæм! —
Бафсадай нæ сой къæвдайæ...

ЭПИГРАММАЕТÆ

ДЖЫККАЙТЫ ШАМИЛÆН

Иу хъæуы куыйтæн цæдис ис? Ис!

Шамил

Цæмæн кæныс ды хъæуы куыйтыл хахуыртæ?
Сахайраг куыдз дæр кадджындæр куы нæу.
Фæлтау сæ ды лæджы æвзагыл сахуыр кæ,
Кæнæ дæхæдæг сахуыр кæ «къæу-къæу»!

ЧЕДЖЕМТЫ АХСАРЫ ЗАРÆГ «ЦЪÆЙДОН»-МÆ ХЪУСГÆЙÆ

Æрбайсæфт «Хъæрмæдон», «Зæрæмæг» уа, «Тиб»,
Кæм байсысти «Лейла», «Боржоми»?
Нæ цæхх, уæд нæ кæрдзын — æпшæт дæр къуыывитт,
Цы зин сæ фæхаста, нæ зонын.
Æрмæстдæр ма иунæг уæлæрвты фæндонæй:
Мæ хъуыргъаны дæр мын ныккæнут Цъæйдонæй!

ХОСТЫХЪОТЫ ЗИНÆЙÆН

*Адæймаг, дам, æлыгæй конд у, —
зæггъы йæ иу æмдзæвгæйы Зинæ.*

Æцæг у адæймаг æлыгæй?
Йæ рыг ыскала, о, йæ рыг!
Дæхи кæд самæстай йæ рыгæй, —
Ныббар ын, фæрох кæ дæ хъыг.
Дæ зæрдыл бадар уый, нæ хо:
Фæстагмæ свæййы уый æлыг,
Йæ царды чи вæййы цъыфхор...

ГУСАЛТЫ БАРИСӘН

*Хуыцау нæм фæлгæсы æмæ зæгъы,
æвæццæгæн: «Сафон сæ æви ма сæм бакæсон...»*

Барис

**Фыдвæдæй тæрсгæйæ, дам, фесæфт нæ рагфыдæл
Нартæ,
Фæлæ та мæрдтæй дæр ысуагътой нæ фыдæлтæ тау.
Нæ фыдгулты дæр уал, цæй, иу сæфт фæкæнæд
Хуыцау,
Ыстæй-иу уæд мехъхъытæ сисæнт ысхъæлбæрзæй
хъалтæ.**

ЧЕДЖЕМТЫ ГЕОРӘН

*«Мæгуыргур», дам, «мæкъуылгур»-æй равзæрди,
амоны, дзырдты дунемæ Заманхъулы рагъæй
йæ сагæхты 'хсæнты кæсгæйæ, Геор.*

**Мæгуыр чи нæ уыдис, уый ма схон мæгуыр.
Нæ хохбæсты зылын мæгуыргур.
Мæгуыр цардæй акъул и размæ мæ гуыр,
Æнхъæлынц мæ ам та мæкъуылгур.
Куыд ма сын æй дзурон? Цы кæнон, Аена?
Мæкъуыл уæ нæ курын, нæ домын цъына.
Мæгуыр лæг, дам, кураг, у кураг мæгуыр, —
Æмбисондæн баззадис Иры.
Уæдæ мын ныппарут мæ хызыны гуыл,
Зыгуым та мæхи сæры — бирæ...**

РÆМОНТИ АЛЕКСАНДР

(1943—2005)

*Рæмонты Данелы фырт Алыксандры райгуырæн
хъæу у Сырх Дыгур. Ам каст фæци астæуккаг скъо-
ла. Уый фæстæ ахуыр кодта педагогон училищейы
аивадон хайады, Цæгат Ирыстоны паддзахадон
университеты, Цæгат Кавказы хæххон-металлургон*

институты арæстадон факультеты. Куыста Сырх Дыгуры астауккаг скъолайы ахуыргæнæгæй, Дзæуджыхъæуы 14-æм скъолайы, «Цæгирпромарæстад»-ы, Авджындзаумæттæгæнæн заводы, газет «Дигорæ»-йы редакцийы æмæ æндæр рæтты.

Алыксандры поэतिकон уацмыстæ джиппы уагъд цыдысты журналтæ «Мах дуг», «Ирæф», «Ногдзау», газеттæ «Дигорæ», «Рæстдзинад»-ы. Фыста сывæллæттæн дæр.

ЦÆФ ХÆДОНÆ

Цидæр мæ фæррæхуайуй, цидæр,
Цæмæйдæр истухсун æнæбонæй.
Мæнæн ма зæрдристæн мæ фидæй
Нæ рагъæнбæл байзадæй хæдонæ...

Мудзурадзæф æма фæттæй сугъд,
Имæхститæ æма æмпъузтитæ,
Нур дæр ма истæлфунцæ риститæ,
Мæ зæрдæмæ уæззау фæлгæсуй.

Фиди кадæ æма фиди ном,
Фиди ходуйнаг дæр фурти бауй.
Мæ цæсгонмæ хæдонæ æнгон
Æз нилхъевун, цума фиди бауæр.

Цъæх сæумитæ цæунцæ ирдæй...
Цæстисуг æрлæсуй æвæндонæй —
Мæнæн ма зæрдристæн мæ фидæй
Нæ рагъæнбæл байзадæй хæдонæ.

* * *

Кæддæрау бабæй мæ æздирвунцæ
Дæ мæтъял сагъæсæйдзаг цæститæ,
Кумæдæр мин мæ уод фæххæссунцæ
Сæ уæззау дондушпур асæтитæ.

Хъæбæр зин æй мæнæн сæ фæссорун,
Сæртæг къохæй уони нæ агайун.
Нæй мæ бон кæддæрау тавæг хор ун,
Мæйи росау мегъти 'хсæн нийвайун.

Стур лæварæн байзадæй мæ реуи
Тæхсгæ нос карди цæфæй фуддæр.
Цæмæн гъудæй райгурун нæ еуи?

Зæфци фудæй... Æнцон, барвæндонæй
Нивтæ дæттæг уæларвæй худтæй...
Дзенетау мин фестадæй зиндонæ.

ФЕМБÆЛД

Æнæнгъæлти фембæлд...
Тар æрфгути бунæй
Кæрæдзей медхъурдохи
Зелдогъмæ нимдзаст ан.
Цидæр хузи, магъа,
Фæззигон сæлфунæг
Раевгъудæй æнзти
Къулдæмтæбæл ниндзарста.
Æригъал æй уалдзæг
Æд къæвда, æд деденæг,
Æд фиццаг цæстисуги
Фæстаг хуæрзæбон...
Цæмæн мин дæ, мæ уод,
Уотæ нкъард, уотæ еунæг,
Цæмæннæ дæн æз ба,
Кæддæрау, хуæздæргъон?

* * *

Ци исдæн, ци рауадæй мæнæй,
Уомæй ма, цæф сирдау, кумæ ледзон?
Цæмæн неуй катый, цæмæн æй
Æнæбæрæг бонбæл десæмесон.

Æлвесуй дууизæрей гузавæ
Нæуæг сæуми дзиназгæ уодхар.
Мæ хуæргæнæг кæд æй мæ исафæг, —
Бацудæй мæ бауæри, хотхау.
Æнæфедуд буцæу тарæй тармæ
Нæ еруй фудбæллæхти кæрон,
Ку — ходуй æзмæнст изæр мæ дуармæ,
Ку — кæуй мæ къæсæрмæ ирд бон.

* * *

Тъинк... тъинк... дзинг, дзинг, дзинг...
Думст къомбохти медæгзинг...
Æркалдзæнæй дзæгæрæг
Балиæй уа, тæгæрæй...
Бон ходуй, ходуй, ходуй,
Æрдзæбæл уодуй, уодуй.
Нæ уодуй æрмæст мæнбæл,
Мæнгард сайди тæмæнбæл
Æ къæсæрмæ кæмæн е
Æнæуодбарæ дуйне.

УАРЗТИ ДУМГÆ

Æз батар дæн, ду ба æгас.
Телис бæлæстæ, бæнтти дам-дум
Зустæй раскъæфи. Бадæгау,
Мæнæн уæдта тæрхон нийдайи,
Хæсгæй де 'вæлхæтгæ æрхун,
Куд ездесæн, куд зулунгæнæг,
Æма мæхеми унæргъун,
Фал нæ игъусуй мæ ингæнæй.

Тæргай, фесхъæтæги, изæлтти
Зелис, зелис кæд мæн агор,
Ку æнæбæрæг цийни зæлти,
Ку бæрæг цирти къæйнаг дор

Урзæй нисгари, дæ меднимæр
Мæнæн цидæртæ фæдздзорис,
Фал нæ исуадзун фæдеси гъæр,
Фал нæ исуадзун зæрдон рист.

Æма бæлæстæбæл нæуæг
Калис дæ рист æма дæ гъигæ.
Уонæй алке ба — æрцæуæг —
Дæуæн салам мæнæй зæгъидæ...
Æма ку 'ркъолæ дæ хæстæг,
Калгæй цæссуг мæнбæл уозæлгæ,
Уæд, дæ билтæмæ исхæсгæй,
Мæлун хицæй æз ба розæмæ.

КОКАЙТЫ ТОТРАДЗ

(1944)

Кокайты Аврамы фырт Тотрадз райгуырди Тыр-сыгомæ. 1952 азы йæ бинонтæ ралыгъдысты Цæгат Ирыстонмæ. Тотрадз Дзуарыхъæуы авдазон скъола каст куы фæци, уæд бацыди педагогон училищейы аивадон-графикон хайадмæ. Уый фæстæ ахуыргæнæгæй куыста Хъобаны 1969—1974 азты ахуыр кодта Мæскуыйы Горькийы номыл Литературон институты, стæй кусын райдыдта Цæгат Ирыстоны телевизион студийы. Фæстæдæр та куыста чиныгуадзæн «Ир»-ы, журнал «Мах дуджы» редакцийы. 1992 азæй нырмæ у «Ир»-ы сæйраг редактор. Фыссы æмдзæвгæтæ, пьесæтæ, у тæлмацгæнæг.

Йæ поэтикон уацмысты æххæстдæр æмбырдгæндтæ сты «Мæ дзуар» (Дзæуджыхъæу, 1994), «Æрвгæнæн» (Дзæуджыхъæу, 2004).

* * *

Сыстади ма цæстыты раз
Рагфын:
Зилгæдымгæ хуссарвæрсты
Кафы,
Чызг фæуайы донгуырæнмæ
Тагъд-тагъд,
Дзывылдар йæ къæхты бынæй
Атахт..
Дурынмæ фыцгæ суары дон
Уайы,
Сонт барæджы уый йæхимæ
Сайы,
Чызджы къухæй йедзаг дурын
Исы, —
Бафтыдта йæ хъарм цæстæнгас
Дисы:
Хур цыма йæ дыууæ цæсты
Хъазы..
Барæг дон æвдадзы хосау
Нуазы.

МА КУ

Ма ку! —
Нал раздæхдзæн уалдзæг.
Ма ку! —
Нал æркæсдзæн хур.

Бæлас урс дидинæг калдзæн,
Урс цæссыг ызгъалдзæн дур.

Ма ку! —
Цардæн нæй æрлæууæн.
Ма ку! —
Цардæн нæй фæуæн.
Бирæ кодтам мах дыууæрдæм,
Ныр фæйнæ фæдыл цæуæм.

Ма ку! —
Рухсдæр уыдзæн фидæн.
Ма ку! —
Фидæныл æууæнд.
Кæд хъысмæты цæфтæ фидæм,
Уæд цы пайда у дывæнд?

* * *

Цы изæр уыд! Цы рухс изæр уыд уæд!
Дæ цæстытæ зынгцæхæртау сыгъдысты.
Бæрзонд арвау сæ стъалытæ зындысты, —
Æрвæрдынау мæ риуы уагътой фæд.

Хуыдта мæ дард æрвгæронмæ сæ фæнд.
Куыд сæ уарзтон мæ цин æмæ мæ рысты!
Ныр уыцы дыууæ стъалыйы кæм ысты,
Кæм æрцыдысты дард фынау ныгæд?!

Мæ сæрма æрв йæ урс фæрдгуытæй хъазы,
Фæлæ мæ риумæ нал хъары сæ рухс, —
Æрвон зарæг æрвгæроны ныхтхъус.

Æрмæст ма ризы сусæг уарзты азым
Цъæх арвы бын, — уый адæргæй кæуы
Сæууон æртах мәныл æмæ дæуыл.

* * *

Хъысмæт мæ фыдæнæн фæлвары,
Ныддары мæ цæстытæм зынг.
Мæ риуы тъыфылмит ныууарыд, —
Фыдуазалы карзæй хъæрзын.

Мæ къухтæ æххуысæнхъæл дарын
Уæлæрвтæм, — æнхъæлмæ кæсын.
Цы фæдæ? — куынауал дæ арын.
Æрцу мæм! — æнхъæлмæ кæсын.

Хъысмæты фыдæнæн мæм разын,
Дæ бахудтæй сбуц кæн мæ цард, —
Фæсур мын мæ хъызæмар дард.

Дæу уарзтон, ныр дæр ма дæ уарзын, —
Мæ цинтæн сæ фыццаг уыдтæ,
Мæ фæстагдæр цин дæр ды дæ.

* * *

Мæ ныфс, мæ удлæууæн, дæ номæй
Æз кодтон сомы, хордтон ард,
Фæлæ мыл хинæй рацыд цард, —
Фæлыгъдтæ адæргæй нæ комæй.

Фæлæ, зæгъын дын æй æргомæй:
Мæнæй нæ фæцæудзынæ дард, —
Фæдисмæ дæм тындзы мæ зард,
Дæу агуры æхсæвæй-бонæй.

Æмæ мæ зарæджы зæлтæ
Куы 'руайой иуафон дæ хъустыл,
Уæд, зонын, де 'намонд зæрдæ

Зæгъдзæн: о сау лæппу, кæм дæ? —
Цы фæтарстæ мæ сусæг бустæй, —
Æрцу, куыд æрцыдтæ кæддæр...

2007 АЗЫ «МАХ ДУГ» НЫММЫХУЫР КОДТА:

АРСЕН: 135 АЗЫ

ХЪОДЗАТЫ *Ахсар*. «Фæлæ æрдз нæ дæтты бар...» Уац. I, 67.

ÆГЪУЫЗАРТЫ АХСАРБЕГ: 85 АЗЫ

ÆГЪУЫЗАРТЫ *Ахсарбег*. Барысби ферхæцыд. Радзырд. II, 6.
ГУЫРИАТЫ *Зæлинæ*. Цардæй ист фæлгонцтæ. Уац. II, 13.

ГУЫРДЗЫБЕТЫ ИРИНÆ: 70 АЗЫ

ГУЫРДЗЫБЕТЫ *Иринæ*. Аenus æмæ исдуг. Аемдзæвгæтæ. XII, 63.

БЕСТАУТЫ ГИУÆРГИ: 75 АЗЫ

БЕСТАУТЫ *Гиуæрги*. Поэзи, прозæ, критикæ. V, 6.

БИЦЪОТЫ ГРИШ: 75 АЗЫ

БИЦЪОТЫ *Гриш*. Зæрдæварæн бон. Драмæ. V, 17.

ГАДЖИТЫ ГЕОРГИ: 75 АЗЫ

МÆРЗОЙТЫ *Сергей*. Аз цардæй æнцойад нæ домын... Уац.
III, 42.

ГАДЖИТЫ *Георги*. Аемдзæвгæтæ. III, 50.

ДÆБЕ: 100 АЗЫ

ДÆБЕ. Хъæндил. Радзырд. IX, 7.

ДЗБОЙТЫ *Михал*. Дæбейы фæдзæхст. IX, 16.

ДЗАСОХТЫ МУЗАФЕР: 70 АЗЫ

ДЗАСОХТЫ *Музафер*. Уд уæддæр зæронд нæ каны. Аемдзæв-
гæтæ. I, 109.

МÆРГЪИТЫ КЪОСТА: 85 АЗЫ

МÆРГЪИТЫ *Къоста*. Аргъуаны цырагътау. Аемдзæвгæтæ. VII, 90.

МÆРЗОЙТЫ СЕРГЕЙ: 80 АЗЫ

МÆРЗОЙТЫ *Сергей*. Этюдтæ. IV, 62.

МЫРТАЗТЫ БАРИС: 90 АЗЫ

ХЪАУЫРАТЫ Дауыр. «Хуры тынтыл бафтау тын...» Мысинæгтæ. I, 95.

АРСЕНИ ТАРКОВСКИЙ: 100 АЗЫ

Арсени ТАРКОВСКИЙ. Урс бон. Æмдзæвгæтæ. XII, 80.

ТЕТЦОЙТИ ТАЙМУРАЗ: 85 АНЗИ

ТЕТЦОЙТИ Таймураз. Æмдзæвгитæ. IX, 72.

УЫРЫМТЫ ПЕТКА: 75 АЗЫ

УЫРЫМТЫ Петка. Арв æрхауд. Æмдзæвгæтæ. VIII, 82.

ХЕТÆГКАТЫ ДАУЫТ: 125 АЗЫ

ХЕТÆГКАТЫ Дауыт. Уды куырой. Æмдзæвгæтæ. IX, 20.

ХОСТЫХЪОТЫ ЗИНÆ: 70 АЗЫ

МУРАСТЫ Эльбрус. Табуйаг. Уац. XI, 5.

ХОСТЫХЪОТЫ Зинæ. Мæ цырагъдар. Æмдзæвгæтæ. XI, 22.

ХУЫБЕЦТЫ РАЙÆ: 95 АЗЫ

ХУЫБЕЦТЫ Райæ. Темболат. Радзырд. XII, 53.

ХЪАЗБЕГТЫ ХЪАЗБЕГ: 90 АЗЫ

ХЪАЗБЕГТЫ Хъазбег. Фыстæджытæ фронтæй. VI, 86.

ЦОМАХЪ: 125 АЗЫ

ЦОМАХЪ. Уацмыстæ. I, 6.

ЧЕДЖЕМТЫ ÆХСАР: 70 АЗЫ

ЧЕДЖЕМТЫ Æхсар. Ныфсы мæсыг. Æмдзæвгæтæ. III, 55.

РУМИ: 800 АЗЫ

РУМИ. Æмдзæвгæтæ. IX, 108.

ВАРЛАМ ШАЛАМОВ: 100 АЗЫ

Варлам ШАЛАМОВ. Уацмыстæ. VII, 111.

ПОЭЗИ

- АЙЛАРТЫ Михал. Цыппар æмдзæвгæйы. X, 104.
 АСТЕМЫРАТЫ Изет. Базары. Æмдзæвгæ. III, 68.
 ÆЛБОРТЫ Азæ. Дыууæ æмдзæвгæйы. IX, 122.
 БАСИТЫ Зæлинæ. Æмдзæвгæтæ. III, 69.
 ДАУЫРÆ. Æмдзæвгæтæ. III, 71.
 БАЛАТЫ Альберт. Уæзæджы фарн. Æмдзæвгæтæ. XI, 125.
 БИАЗЫРТЫ Кромвел. Афонты афон. Æмдзæвгæтæ. V, 109.
 ГОДЖЫЦАТЫ Нелли. Мæ зарæг райгуырди фыдохы. Æмдзæвгæтæ. X, 5.
 ГОДЖЫЦИАН-ЧЕЛДЫТЫ Надя. Æмдзæвгæтæ. III, 29; V, 108;
 Рæстæджы уаргъ. Æмдзæвгæтæ. X, 102.
 ДЖУСОЙТЫ Марат. Цард — тæбæггы дон. Æмдзæвгæтæ. VII, 5.
 ДЖУСОЙТЫ Майæ. Кæсын уæларвмæ. Æмдзæвгæтæ. IX, 119.
 КАСАТЫ Батрадз. Æвзонг бонты къæсар. Æмдзæвгæтæ. VII, 72.
 КОСТЫ Лизæ. Æмдзæвгæтæ. III, 29.
 КЪАДЗАТЫ Станислав. Рæстдзинады тæмæн. Æмдзæвгæтæ.
 VI, 5.
 КЪОДОТЫ Альберт. Дыууæ æмдзæвгæйы. VII, 108.
 НАФИ. Зæронд лæджы сагъæстæ. Æмдзæвгæтæ. VII, 19.
 РÆМОНТЫ Георг. Кад ма фæлгъау. Æмдзæвгæтæ. IV, 5.
 СКЪОДТАТИ Эльбрус. Фæрстæ. Æмдзæвгитæ. VI, 65.
 ТЕДЕТЫ Ефим. Фæнды мæ... Æмдзæвгæтæ. II, 19.
 ХÆМЫЦАТЫ Албег. Мæ зæгъинагтæ. Æмдзæвгæтæ. V, 75;
 Царды куырмæлхынцъытæ. Æмдзæвгæтæ. XI, 88.
 ХÆМЫЦАТЫ Юри. Цыппаррæнхъонтæ. IV, 55; VI, 84.
 ХОЗИТЫ Макар. Нæ чысыл хуртæн. Æмдзæвгæтæ. II, 81;
 Сабитæн. IX, 123.
 ХЪОДЗАТЫ Æхсар. Дзуапп Чегемæн. Æмдзæвгæ. XII, 48.
 ХЪАЗИТЫ Мелитон. Ды дæ мæ мад. Æмдзæвгæтæ. V, 100.
 УАЛЫТЫ Лаврент. Хæстонты цот. Æмдзæвгæтæ. IV, 39.
 ФИДАРАТЫ Руслан. Мæ уды мæсыг. Æмдзæвгæтæ. X, 29.
 Фидыцы чызг. (Х. Гарсиа Виллайы мотивыл). III, 6.
 ЧЕДЖЕМТЫ Æхсар. Дзырд дидинаг калы. Æмдзæвгæтæ. XII, 40.

ПРОЗÆ

- АГЪНАТЫ Гæстæн. Ныхас мæ фыртимæ. Элеги. I, 11; II, 28.
 АККАТЫ Мурат. Фыдохы уарзт. Таурæгъ. III, 12.

- БИЦЪОТЫ Гриш. Ёмбалы мысгәйә. Разныхас. VIII, 30.
 БАГАТЫ Лади. Сыхәгты чызг. Радзырд. V, 104.
 БАСАТЫ Хъазыбег. Ёцәг цаутә. VII, 93.
 БЕЗАТЫ Таймураз. Ёз хъуыстон Ёрыдоны донмә. Ёцәг
 хабәрттә. VIII, 85.
 БЕКМЕРЗАТЫ Мырзабег. Ёцәг хабәрттә. XII, 95.
 ГЕБЕРАТЫ Феликс. Къостайы хабәрттә. VII, 96.
 ГУСАЛТЫ Барис. Ой тохы бон әрцыди.. Радзырд. IX, 27.
 ГУЫДЗЫГО. Цыдәртә. VII, 99.
 ДЗИОЙТЫ Дауырбег. Хъәлдзәг хабәрттә. I, 123.
 ЗАКАТЫ Алыксы. Аләджы боньг. Уацау. VIII, 50.
 КОБЕСТЫ Зауыр. Ёцәг хабәрттә. IV, 56.
 КЪОЗОНТЫ Шамил. Дыууә мады. Ёцәг цау. III, 33.
 МЫРЫКАТЫ Алыксандр. Ёцәг хабәрттә. IV, 56.
 ПИРАНТЫ Микка. Ёртә радзырды. V, 86.
 СИТОХАТЫ Саламджери. Кәрз бәлас. Радзырд. XII, 91.
 ТЕДЕТЫ Георги. Рагон маст әмә уарзондзинад. Радзырд. VI, 72.
 ТЛАТТАТЫ Бексолтан. Бодзыры хабәрттә. II, 98; Хъәлдзәг
 ныхәстә. VIII, 119.
 ТОМАЙТЫ Мишурхан. Мә литературон фыд. III, 65; Уарзәттә.
 Радзырд. VIII, 104.
 ТУАЛЛАГ Юри. Историон уацау. X, 35; XI, 30.
 ТЪЕХТЫ Валентин. Ивгъуыд бонты хур. Этюдтә. XI, 100; XII, 5.
 ХАУЫТАТЫ Къоста. Ус-бирәгъ. Таурәгъ. IX, 76.
 ХУЫГАТЫ Сергей. Гандзейы чиныг. Радзырд. IV, 10; Уыцы
 фәззыгон сабыр бон. Радзырд. X, 8.
 ХЪАЙТЫХЪТЫ Азәмәт. Ёртә таурәгъы. VIII, 5.
 ХЪАНЫХЪАТЫ Савели. Ахудинагтә. II, 100; Чысыл нывтә.
 XII, 87.
 ХЪАУЫРАТЫ Дауыр. Хъуысы Заманхъуләй худын. VII, 77.
 ЦГЪОЙТЫ Хазби. Былкәхыр амонд. Новеллә. II, 84.
 ЦОКОЛАТЫ Насырбег. Уацмыстә. IV, 46.
 ЦОМАРТАТЫ Изәтбег. Зынгхуыст бәллицтә. Роман. VI, 15;
 VII, 11.

ТӘЛАМАЦТӘ

Ганс ГРИММЕЛЬСГАУЗЕН. «Симплициссимус». Скъуыддзаг романей. V, 116.

Бальтасар ГРАСИАН. «Критикон»-æй. Скъуыддзаг. V, 122.
Мигель де УНАМУНО, Франческо КЪЕЗА. Æмдзæвгæтæ.
XII, 99.

ХОСЕ ОРТЕГА-И-ГАССЕТ. Адæймаг æмæ адæм. III, 74.
Шандор ПЕТЕФИ. Удлæууæн. Æмдзæвгæтæ. III, 80.

АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

АГЪНИАН. Мигъты бардуаг. III, 101.

Алы адæмты æмбисæндтæ сылгоймаджы тыххæй. III, 7.

БАГАТЫ Лади. Джергаты Датъи. Таурæгъ. XII, 70.

Номдзыд лæгты ныхæстæ, æмбисæндтæ. X, 181.

Таурæгътæ. II, 105; III, 101; VI, 92; VII, 121.

Таурæгътæ, аргъæуттæ. VII, 121.

Таурæгътæ Санаты Семы тыххæй. XI, 129.

АИВАД, КУЛЬТУРÆ

ДЗБОЙТЫ Михал. Уацхъуыдтæ. IV, 164.

ФАТАОНТЫ Уариган. Чызг æмæ зарæг. III, 124.

ЛИТЕРАТУРÆЙЫ ФАРСТАТÆ

ГУСАЛТЫ Барис. Фыссæг — Фæндагсары Уастырджы. VI, 142.

МАМИАТЫ Джульеттæ. «Адæймаг æмæ хæст»-ы проблемæ

Цæгæраты Максимы очеркты. VII, 159.

МÆРЗОЙТЫ Сергей. Этюдтæ. XII, 111.

МУРАСТЫ Эльбрус. Хурау рухстауæг. IV, 90.

НАФИ. Ныхас хæрзвæтк уæд, сагъæс — рæстдзинады охыл. X, 115.

ХЪОДЗАТЫ Æхсар. Дзуапп Нафийы «Æрвыстæг»-æн. X, 149.

ПУБЛИЦИСТИКÆ

«Зынтæн бафæразын хъæуы...». Хæстоны фыстæджытæ. VIII, 144.

КЪÆБЕРТЫ Нодар. Нæ демографион уавæры тыххæй. VIII, 141.

ТЕММОЕВ Саметдин. Цæгат Кавказы этнополитикайы гуы-
рæнтæ. IV, 84.

СФÆЛДЫСТАДОН БЫНТÆ

ТЫДЖЫТЫ Юри. Стъæлфæнтæ. VIII, 112.

НЕ 'ВЗАГ — НÆ ФАРН

ГÆБÆРАТЫ Никъала. Цалдæр фиппинаджы нæ ныхасы куль-
турайы тыххæй. Уац. XI, 151.

НÆ РАЗАГЪДЫ ЛÆГТÆ

ХУАДОНТЫ Фатимæ. Дыууæ ныхасы Мамытты Стефаны тыххæй. VI, 131.

АХУЫРГÆНÆГÆН ÆХХУЫСÆН

АЙЛАРТЫ Зарæ. Методикон амындтытæ. III, 156; VIII, 149; XI, 161.

МЗОКТЫ Аслæнбег. Нæ дуджы номдзыд дирижер. II, 131.

МАЙРÆМЫХЪУАТЫ Фатимæ. Изложенийыл куыст. V, 139.

УИДÆГТÆ

ГОСТИТЫ Хъазыбег. Хорз ракæнын — рæстæджы домæн. III, 146.

ДЗАНАЙТЫ Хадзымæт. Æвзаг æмæ культурайы иудзинад. XII, 150.

ДЖЫККАЙТЫ Шамил. Бæх. Уац. I, 151; Цуан. Цыбыр очерк. VII, 137; Мæсыг. XII, 126.

ТМЕНАТЫ Дзерассæ. Уырнæнтæ æмæ мæнгуырнæнтæ. III, 130; IV, 149; Æрдзимæ баст уырнæнтæ. VIII, 129; Уырнæнтæ æмæ мæнгуырнæнтæ. XII, 139.

«Ирон газет» фыста. I, 172; II, 127; III, 152; IV, 160; VI, 127; VII, 154; VIII, 137; IX, 132.

РУБАЙТЫ Барис. Чи уыди Рубайты Реуаз? VI, 115.

ХОЗИТЫ Петр. Национ нигилизмы фæстиуджытæ. Эссе. IV, 115.

МАХ ДУДЖЫ РАВДЫСТ

I, 137; II, 115; III, 114; IV, 103; V, 126; VI, 100; VII, 130; VIII, 122; IX, 125; X, 106; XI, 142; XII, 101.

АРВИСТОН

II, 155; V, 149; IX, 136.

ИРОН ПОЭЗИЙЫ АНТОЛОГИ

I, 177; II, 166; III, 166; IV, 169; V, 161; VI, 164; VII, 164; VIII, 157; IX, 147; X, 185; XI, 170; XII, 153.

ТÆФÆРФÆС

БИАЗЫРТЫ Къамерлан. I, 186.

ГУЫТЪИАТЫ Хъазыбег. XI, 179.

И. ЧИГОДАЙКИН. Хæлары тыххæй. Уац. XI, 181.

Цъары фæрстыл:

1. Сæрд.
2. Фырт.
3. Хæмыц.
4. Дадайы бæлас.

* * *

Технический редактор	Виктория БОРАЕВА
Корректор	Заира КАРАЦЕВА
Компьютерный набор	Марина КИРГУЕВА
Компьютерная верстка	Ирида КОДЗАТИ
Дизайн	Залина ГУРИЕВА

* * *

Журнал зарегистрирован в региональном Управлении ГК РФ по печати в РСО-А.
Регистрационный номер Ш-0132

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

Журналмæ цы къухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.

Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
Союз писателей РСО-Алания

Подписано к печати 20.11.07. Формат издания 60х84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура
шрифта Muzl. Печать офсетная. Усл. п. л. 10. Учетно-изд. л. 7,73.
Тираж 1400 экз. Заказ № 2652.

Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.
Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru

Отпечатано в ОАО Республиканском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.

